

АГОРА

***Місто як чинник
демократичного розвитку України***

Випуск 9

Київ • 2009

УДК 323
А 23

Редакційна колегія:

Віктор Степаненко

Антоніна Колодій

Сергій Римаренко

Редактор

Ярослав Пилинський

***Видання здійснено завдяки фінансовій
підтримці Фонду Джорджа Ф. Кеннана***

**А 23 Агора. Місто як чинник демократичного розвитку України. Випуск 9. – К.:
Стилос, 2009. – 184 с.**

Погляди авторів можуть не збігатися з офіційною позицією редакції
та Інституту Кеннана.

При використанні матеріалів, вміщених у журналі,
посилання на «Агору» обов'язкове.

© Інститут Кеннана
Київський проект, 2009
© «Стилос», видання, 2009
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2009

I. Місто в історії	• 5
<i>Оксана Іванкова-Стецюк</i>	
Історико-культурна спадщина як чинник формування соціокультурного простору Міста	• 5
<i>Анатолій Круглашов</i>	
Місто та спадкоємці: випадок Чернівців	• 18
<i>Світлана Шліпченко</i>	
«URBANOPHILIA»: три історії одного міста	• 30
<i>Володимир Бойко</i>	
Міська реформа 1917 року: запровадження, перебіг, наслідки	• 44
<i>Сергій Леп'яко</i>	
Історичний досвід самоврядування в Чернігові	• 55
II. Економіка міста	• 64
<i>Юрій Калюх</i>	
Міське середовище як система ризиків або системний ризик	• 64
<i>Ірина Новак</i>	
Диференціація регіонального розвитку в Україні: феномен «столичного максимуму»	• 75
III. Соціальний розвиток	• 84
<i>Кость Матвієнко</i>	
Розвиток Київської міської агломерації та новий Генеральний план	• 84
<i>Віктор Савка</i>	
Регулювання соціальних проблем міської громади: досвід Львова	• 92
<i>Наталія Мусієнко</i>	
Забудовні війни в Києві: становлення демократії чи системна криза влади?	• 98
<i>Василь Горбачук</i>	
Аналіз залежності кількості народжених, шлюбів і введення в експлуатацію житла для регіонів України у 2003–2008 рр.	• 112
IV. Місто і його культура	• 122
<i>Людмила Бордюк</i>	
Особистий простір людини як етнокультурний вимір сучасного українського міста	
(Ситуативний аналіз міста Львова напередодні ЄВРО-2012)	• 122

<i>Ксенія Дмитренко</i> Арсенал для «мистецького міста»: спроба креативного перезавантаження ідолів культури	• 130
<i>Наталя Висоцька</i> Повернення комедіантів, або Що може вуличний театр?	• 137
<i>Наталія Мусієнко</i> Мистецтво і громада: як разом покращити навколишній світ? (Нотатки із Зальцбурга)	• 145
<i>Олексій Зарецький</i> Залишкові мовні явища радянського дискурсу у політичному дискурсі незалежної України	• 154
<i>Руслана Марценюк</i> Українізація по-київськи (Діяльність Державних курсів українознавства у Києві в середині 1930-х рр.)	• 160
V. На вашу книжкову полицю	• 172
<i>Едуард Степанюк</i> Формування бачення власного історичного минулого	• 172
<i>Світлана Шліпченко</i> Реальності культурних «ландшафтів» та непереборна сила міфу	• 175
Наші автори	• 181

I. Місто в історії

Історико-культурна спадщина як чинник формування соціокультурного простору Міста

Оксана Іванкова-Стецюк

This article reviews the importance of history and architecture in the formation of the social and cultural space of a city. A city's history and culture shape its residents' existence, satisfy their needs, influence their values, and thus construct their identity. While these processes occur naturally in cities with deep-rooted histories, younger cities (and especially cities whose populations were placed there by the government for industrial and economic purposes) face the problem of establishing a cultural environment in a «city without a past».

Одним із чинників формування міського простору є його історико-архітектурна спадщина – знакові об'єкти, зазвичай зосереджені в центрі міста, які мають історичну та мистецьку цінність. Основним носієм історико-культурної інформації є матеріальна основа об'єктів культурної спадщини, яка, власне, і формує його просторовий каркас [1, 173]. Однак, цим її функції не вичерпуються, адже кожен елемент історико-культурної спадщини утворює своєрідну «нішу» існування індивіда, задовольняючи низку потреб суб'єкта та впливаючи на весь комплекс його цінностей та на перебіг процесу формування його ідентичності.

Актуальність досліджень чинників формування та функціонування Міста зростає разом з поглибленням кризових станів суспільства, в тому числі у зв'язку з проблемою «кризи ідентичності». Саме в кризових умовах інституційні регулятори соціуму можуть «відключатися», а натомість актуалізуються соціокультурні, що діють на рівні

підсвідомого, тим не менше активно впливаючи на життя соціуму. Саме їх системне вивчення з позиції формування соціокультурного цілого, на наше переконання, є одним із реальних кроків на шляху до вироблення адекватного сучасним умовам інструментарію інтерпретації соціокультурної динаміки, а отже, реальним кроком на шляху до розв'язання однієї із найскладніших проблем сучасності – проблеми «хто ми» і «які ми».

Найпершою умовою розв'язання будь-якої наукової проблеми є встановлення теоретико-методологічних засад планованого дослідження. Цю наукову розвідку здійснено в рамках соціокультурного підходу, який передбачає розгляд культури як втілення досягнень соціуму, доміанти його розвитку, якісної характеристики суспільства. На цьому принциповому положенні вбачаємо за необхідне наголосити одразу, адже нез'ясованість методологічних засад породжує небажані колізії, зокрема, термінологічний хаос, що тягне за собою вживання різними авторами одна-

кових понять, але з різним змістовим наповненням [2, 92–96].

Водночас, позаяк в сучасній науці застосовують найрізноманітніші механізми для досягнення соціальної реальності, вважаємо методологічно коректним і необхідним здійснити спробу зіставлення окремих положень соціокультурного підходу з положеннями інших підходів. Це робитиметься з метою вироблення несуперечливого бачення складних багатомірних явищ. Зокрема, в нашому випадку актуальним бачиться системний просторовий аналіз соціуму як плідна теоретична стратегія, яку все частіше використовують у випадках комплексного вивчення процесів, що відбуваються в Місті.

Поняття «соціокультурний простір Міста»: спроба концептуалізації

Першим вузловим питанням нашої наукової розвідки буде обґрунтувати застосування категорії соціокультурного відносно поняття простору Міста. Згідно з соціокультурним підходом, соціокультурне ні в якому разі не слід розглядати як «суму» культурного і соціального; водночас поняття соціокультурного не є тотожним поняттю соціально-культурного. Втім, мусимо визнати, вживаними в середовищі культурологів та соціологів культури є обидва терміни, які співвідносяться з відповідними парадигмами розгляду сутності культури.

У рамках першої парадигми (її пропонуємо означити як *системно-структурну*), культура є однією із підсистем суспільства. В цьому контексті основним операційним поняттям для вивчення специфіки Міста та його мешканців постає *соціально-культурне середовище*, що включає в себе дві складові – соціальну та культурну, кожна з яких, у свою чергу, включає низку компонентів. Соціальна складова міського середови-

ща складається з економічної (географічні умови та природні явища, що відбуваються під впливом штучно створених суспільством матеріально-технічних елементів Міста), матеріально-технічної (матеріально-технічні чинники виробництва та повсякденного життя) та суспільної (соціальна, національна, ідеологічна, *суспільно*-релігійна, професійна, демографічна, сімейно-побутова) підструктур.

Що ж стосується культурної складової (культурного середовища Міста), то в даному контексті йдеться про стійку структуру буття людини в єдності речових та особистісних елементів, з якими взаємодіє певний соціальний суб'єкт, і які є умовою його соціалізації. Культурне середовище Міста передбачає існування предметно-речової та особистісної складових. *Предметно-речові* складові культурного середовища Міста – це архітектурно і культурно освоєний простір, який має свою неповторну естетичну своєрідність, соціально-культурну будову і атмосферу. Це ті соціальні інститути, метою яких є творення, збереження і поширення цінностей культури та самі цінності, пам'ятки мистецтва тощо. *Особистісні* складові культурного середовища чи його суб'єкти (творці, користувачі) – це різні соціальні групи за багатьма ознаками, які об'єднані культурними умовами, ступенем залучення до культури тощо. В даному контексті культурне середовище у Місті формує певні стандарти – норми культурного буття свого мікросередовища і культурно «унормовує» особистість [3, 96–102].

В основі другої парадигми (її ми означимо як *системно-динамічну*) лежить думка про те, що культура є домінантою суспільства. Автор інтегральної соціології П. Сорокін [4], обстоюючи її, піддає критиці наукові теорії, які застосовують природничо-наукові моделі причинності

в галузі соціальних явищ, вважаючи не-
правомірним їх застосування в цьому
контексті. Натомість наполягає на спеці-
фічному – *соціокультурному* – їх розу-
мінні, не погоджуючись із твердженням,
що суспільство є соціальною системою
найвищого рівня. На думку П. Сорокіна,
найвищий рівень систем утворюють
соціокультурні, сфера впливу яких по-
ширюється на суспільства; останні при
цьому трактуються як сукупність людей,
що перебувають у процесі спілкування
й інтенсивно взаємодіють між собою в
одному соціокультурному просторі. В
той же час існують системи нижчого
рівня: мова, етика, релігія, мистецтво,
наука. Іншими словами, культура висту-
пає як гігантська суперсистема (зміню-
ється форма культури – змінюється
і тип суспільства). Отже, роль культу-
ри тут не просто важлива, вона – ви-
рішальна.

Концепція П. Сорокіна до недавньо-
го часу виступала як унікальна, що не
має аналогій. Проте в останні десяти-
ліття з'являється все більше дослід-
жень, в яких пропонуються підходи,
що продовжують «сорокінську» лінію у
розгляді культурних явищ. Так, на дум-
ку одного із засновників соціокультур-
ного аналізу Л. Іоніна, роль культури в
сучасному світі постійно зростає, що
приводить до створення нових структур.
Сучасні соціальні зміни дослідник ба-
чить як такі, що мають культурну моти-
вацію. Відтак культура постає не стіль-
ки як пасивне відображення реальних
процесів, скільки їх активна форма [5,
8–9]. Отже, всі процеси, які відбувають-
ся у Місті, не можуть бути сталими, а
саме Місто здатне відтворювати себе
шляхом здійснення певних змін у струк-
турі своїх членів [6, 23–42], тобто відна-
ходити внутрішні ефективні резерви для
організації свого життя. Відтак все, що
відбувається в соціумі можна розгляда-
ти як результат культурної взаємодії, а

процеси, що у ньому відбуваються, тлу-
мачити як становлення нового – соціо-
культурного – цілого. По суті йдеться
про особливу (адаптивно-негентропій-
ну) функцію міської культури, зміст
якої (функції) полягає у впорядкуванні
та самозбереженні системи «культура –
спільнота», а сама функція виявляється
у двох аспектах – адаптації (функціону-
вання та розвиток) та негентропії
(здійснення стратегії адаптації – вироб-
лення ефективних механізмів для як-
найкращого здійснення адаптації) [7,
8–31]. Зокрема, це означає, що культу-
ра задає людині критерії поведінки на-
віть у тих випадках, коли це не цілком
усвідомлюється розумом, виступаючи як
універсальний механізм організації су-
спільного життя.

Якщо дотримуватися точки зору про
те, що саме культура визначає особли-
вості функціонування та розвитку су-
спільства і є втіленням досягнення його
розвитку, тобто розглядати культуру в
руслі системно-динамічної парадигми, то
застосування терміну *соціально-культур-
не* (середовище Міста) бачиться не
зовсім коректним. Натомість термін *со-
ціокультурне середовище* вживається як
такий, що передбачає визначення культу-
рою ціннісного дискурсу соціальному,
особливо у його світоглядних основах. В
цьому разі середовище Міста постає як
надскладне утворення, що надає широкі
можливості для ідентифікації особи. Тож
головною особливістю, яку воно вносить
у цей процес, є детермінуюча роль куль-
турного чинника. Його дія зумовлює
спрямування стратегій ідентифікації в
русло фундаментальних цінностей і
норм, які «відповідають» за оптимізацію
форм соціального виживання особи.
Оскільки людина прагне комфортного
існування у просторі Міста й того, щоб її
ідентичність максимально відповідала
нормам і цінностям соціуму, вона перебу-
ває у постійному пошуку відповідності

власної системи цінностей до цінностей оточуючого соціокультурного середовища [8, 131].

Таким чином, якщо термін соціально-культурне (в широкому розумінні) передбачає взаємодію двох складових (соціальної і культурної) за домінування першої, то застосування терміну соціокультурне означає визнання дослідником «верховенства» впливу культури на всі сфери соціального життя. Соціальне й культурне тут не співвідносяться як ціле і частина, система і підсистема, а виступають як два взаємопов'язаних аспекти суспільного життя. Їх специфіка полягає в тому, що соціальний контекст віддзеркалює суспільне життя з огляду на зразки і способи поведінки людей, згуртування їх у групи, а культурний контекст – з огляду на значення, цінності і норми, завдяки яким люди або групи взаємодіють між собою [9, 11].

Для того, щоб належним чином реконструювати простір самоідентифікації індивіда та визначити його «вкоріненість» у соціокультурному цілому, дослідники можуть поєднувати соціокультурний підхід із т.зв. тріадичним, зміст якого можна звести до такої тези: будь-яка реальність є триединою і включає: *світ речей* (об'єктивний світ, матеріальна сфера світоустрою); *світ ідей* (система кодування знань і досвіду, що має знакову природу, духовна сфера світоустрою); *світ людей* (суб'єктивно-психологічний світ соціальної людини як творця соціальних спільнот і головного суб'єкта історичного розвитку, соціогуманітарна сфера світоустрою) [10]. Відтак соціокультурне ціле постає як триєдність трьох складових: матеріального, соціального та духовного [11, 36–74]. Таке поєднання двох методологічних підходів, на нашу думку, може бути ефективно використане для того, щоб рельєфно

«прописати» категорію «простір Міста», узгодивши її з концепцією «виробництва простору» з метою концептуалізації поняття «соціокультурний простір Міста».

Нагадаємо, що поняття простору Міста неодноразово уточнювалося в історії соціологічної думки. Класичним у цьому плані вважають дослідження видатного німецького соціолога, засновника соціології простору Г. Зіммеля. У своїй фундаментальній праці «Великі міста і духовне життя» [12] він доводить, що кожна людина наповнює своєю субстанцією і діяльністю безпосередньо своє місце. Якщо між людьми немає взаємодії, то простір між ними – це «ніщо». І лише в той момент, коли вони вступають у взаємодію, простір між ними виявляється заповненим і оживотвореним.

Місто як особлива форма соціальної спільноти на перших порах свого становлення не мало єдиного простору, хоча в ньому могли існувати і перетинатися різні спільноти. Саме їх просторовий символічний перетин привів в кінцевому підсумку до того, що утворився спільний простір Міста. На переконання дослідника, простір Міста являє собою сукупність *Drehpunkten* («точок обертання») – мешканець Міста «обертається у різних колах», дотикаючись до різних соціокультурних світів, а наявність спільного простору означає, що доторкнулись між собою елементи, які раніше були незалежними. Таким чином, простір Міста у нас постає як місце поєднання різномірних духовних елементів: цінностей, поглядів, смислів тощо, тобто – КУЛЬТУРИ.

У сучасних дослідженнях простір Міста визначають як місце :

- виникнення та існування соціальних відмінностей;
- існування поглядів, значень, смислів, об'єктивованих у знаках та символах;

– місце соціокультурних інновацій.

При цьому велика увага приділяється традиціям і моделям поведінки, які домінують у певному місці, стереотипам сприйняття фізичних об'єктів конкретної території. Саме ця обставина ставить завдання структурування міського простору за культурно-історичними одиницями – цілісними просторово-поведінковими комплексами, в яких схеми поведінки людей взаємозбалансовані з матеріально-просторовими умовами. І якщо невеликі міста, як правило, тотожні одній одиниці, то велике Місто передбачає, що навколо цієї одиниці розвиватимуться інші, хоча й меншого розміру та інтенсивності. Відтак сучасне велике Місто (з населенням понад 250 тисяч осіб) зазвичай складається і з декількох таких одиниць, включаючи одну центральну; якщо в Місті проживає понад 500 тисяч людей, кількість одиниць може збільшуватися до 6–7. Ці властивості міського простору дають можливість мешканцям великих міст віднаходити оптимальні умови проживання порівняно з іншими формами поселення, а також формувати комфортне – у різних сенсах – соціокультурне середовище. Оформляється певний порядок, який уможливорює траєкторію проходження життєвого шляху індивіда і який задає свого роду «шкалу» в системі його цінностей. Лише після її встановлення нейтральний простір Міста перетворюється на осмислений, насичений певними символами: храмами, владою, розвагами, торгівлею, житлом [13, 102–121]. Саме в смислових точках простору, які локалізуються на певних територіях у Місті, триває життя міської спільноти.

У сучасній науковій думці застосовують нові механізми аналізу простору Міста, які прямо чи опосередковано розглядають процеси, що в ньому відбуваються, в контексті тріадичного підхо-

ду. Це, зокрема, стосується концепції «виробництва простору», яка передбачає його тривимірний аналіз (А. Лефевр, Е. Соджа). В її рамках розглядають простір як тривимірну цілісність. Це по-перше, фізичне поле – природа, Космос. По-друге – ментальне, що охоплює логіку та формальні абстракції. По-третє – соціальне. Тріалектика тут передбачає такі три рівні простору: матеріальний, який людина обіймає на земній поверхні, зокрема, зв'язки між соціумом і природою, архітектура та створене навколишнє середовище; осмислений простір, що складається з проєкцій в емпіричний світ із світу ментальних осягнень; життєвий простір, що постає як практикований фізично, емоційно, інтелектуально, ідеологічно [14, 256–261].

Узагальнюючи сказане, вважаємо за можливе розглядати соціокультурний простір Міста як триєдину реальність зі складниками:

- *матеріальний* – та вісь координат, в якій, умовно кажучи, фіксується місце людини стосовно сукупного матеріального надбання соціуму;
- *соціальний* – відношення до сукупної соціальної енергії, яка концентрується в соціумі;
- *духовний* – вимір людського буття, через який здійснюється вихід на відчуття єдності людини з усім сущим, єдності мікрокосму і макрокосму.

Сподіваємось, що запропоноване розуміння соціокультурного простору Міста сприятиме глибшому вивченню процесів, що відбуваються в сучасному Місті та чинників, що впливають на ці процеси.

Церква як знаковий елемент соціокультурного простору Міста

Відповідно до логіки взаємодії просторових рівнів, зміни на одному із них неодмінно мають вплинути на інші

(в іншому разі – такі зміни не можна вважати дійсними, значущими). Отож, цей процес є неможливим без першого, матеріального простору, тобто архітектурних споруд. Відтак кожне Місто має свої знакові архітектурні об'єкти, які потребують визначення їх ролі у формуванні соціокультурного простору. Одним із таких знакових об'єктів Міста є Церква.

Якщо дотримуватися описаної раніше методології, то слід виділити такі три значення поняття «Церква»: *по-перше*, це об'єднання віруючих людей, характерними атрибутами якого є спільне віровчення і розроблена догматика. В цьому сенсі Церква розглядається як осередок духовного життя (світ ідей); *по-друге*, це соціальний інститут (культури і соціалізації), який через певні організаційні форми намагається відтворювати і розповсюджувати дії, взірці та норми культури певної спільноти, тобто Церква позиціонує себе як середовище інкультурації та формування соціокультурних ідентичностей (світ людей); *по-третє*, Церква являє собою сталу архітектурну форму, чинник організації міського архітектурного простору, витвір матеріальної та мистецької культури, специфічну цілісність предметних витворів, естетичних цінностей, норм та смислів (світ речей).

Уже у перші роки незалежності у більшості населених пунктів України спостерігається різкий «приріст на душу населення» сакральних споруд, позаяк кількість діючих на той момент храмів не могла задовольнити потреби українського суспільства, яке ставало все більш воцерковлене. На перших порах проблема невідповідності кількості існуючих церковних будівель духовним запитам українців вирішувалася здебільшого за рахунок реконструкції старих храмів, у тому числі тих, які були за радянських часів зруйновані або віддані у

використання для інших цілей (клуби, театри, музеї чи навіть склади). Так, вже на початку 90-х років, після прийняття Указу Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» (березень 1992 р.) кількість культових споруд у користуванні Церквою збільшилась. Водночас було зведено 1545 нових споруд і почалось будівництво ще близько 2000 [15, 31–32]. З часом нові культові споруди починають переважати над реконструйованими. Це кардинально змінює архітектурний простір наших міст, з одного боку, та соціокультурну ситуацію в них, з іншого. На жаль, цей процес супроводжується певними труднощами, зумовленими причинами різного характеру.

Звернемо увагу, що сучасні храми переважно будуються з ініціативи і за кошти церковної (церковно-територіальної) громади для задоволення різноманітних її потреб – як духовно-релігійного характеру (здійснення суто церковних практик: богослужіння, сповідь, причастя тощо), так і соціально-релігійного (шлюби, хрестини, катехізація тощо). Географія будівництва церков у сучасному великому місті широка; особливо зростає їх кількість у відносно нових мікрорайонах. Будівлі найчастіше проєктуються індивідуально, з участю «замовника». За таких умов архітектор зобов'язаний формувати не тільки каталог пропозицій, а й тезаурус замовника з тим, щоб його вибір відповідав не тільки одному-двом показникам чи обмеженням, а базувався на аналізі динаміки системи наслідків такого вибору. Більше того – архітектура храму повинна орієнтуватися не на «середнього замовника», а на потреби строго визначеної типологічної групи реципієнтів. З іншого боку, проєктування сучасних храмів зазвичай регламентується достатньо жорстким нормуванням. Це, у свою чер-

гу, додає унікальним за своїм призначенням спорудам ознак типізації, що відображається на їх композиційній побудові, об'ємі, принципах оснащення. Відтак основним принципом роботи архітектора з проектування в даному разі (зрештою, як і у всіх інших, що стосуються конструювання знакових для міста об'єктів) є дотримання ієрархічної системи домінант, акцентів і точок зацікавленості, які дають можливість сформувати у різних типологіях реципієнтів символи міста і окремих його частин [16, 143].

Здавалося б, дотримання означеного принципу мало би бути однозначно обов'язковим, однак на практиці він нерідко порушується. Гадаємо, не в останню чергу це зумовлено тим, що сучасний храм, «надолужуючи втрачене» за роки тотального винищення, насамперед націлений на віднайдення свого місця в соціокультурному просторі Міста. Намагаючись відродитися якомога повніше, він «вирушує» себе разом зі своїми прихожанами, позиціонуючи себе як поліфункціональне явище. Такий стан справ передбачає появу явних та латентних функціональних суперечностей, тобто – виникнення ситуацій, за яких багатоманіття функцій призводить до того, що повноцінне здійснення окремих із них може «блокувати» здійснення інших. Згідно із запропонованим нами підходом, усі «різновекторні» (реальні та потенційні) функції храмової будівлі у Місті пропонуємо «звести» до трьох «укрупнених». Розглянемо ці функції.

Сакральна функція церковної споруди передбачає забезпечення місцем здійснення релігійних практик віруючих мешканців Міста; при цьому під церковною будівлею розуміємо релігійно-церковний комплекс, створений за відповідними релігійними та естетичними канонами. Ця функція може мати такі складові: семантичну, естетичну, світоглядну, обрядово-регулятивну тощо.

Соціогуманітарна функція храмової будівлі виражається у наданні міському жителю можливості спілкуватися з одновірцями, а отже, у формуванні соціальних спільнот (церковно-територіальних громад) та соціокультурних (духовно-релігійних, конфесійно-етно-конфесійних), їх ідентичностей. Функція ця може мати такі складові: соціально-стабілізуючу, інтеграційну, соціополітичну, культурно-просвітницьку та інші.

Архітектурно-просторова функція храмової будівлі полягає у забезпеченні міцності просторового каркасу середовища Міста, зокрема, у формуванні та збереженні матеріальної основи об'єктів його культурної спадщини і має такі складові: організаційно-просторову, історико-культурну, історико-мистецьку, збереження соціальної пам'яті тощо [насамперед це стосується тих пам'яток, до яких належать визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі)].

Наведемо декілька моделей існуючих (або ж гіпотетичних) функціональних протиріч храмової будівлі у сучасному українському місті.

1. **«Конкуренція».** Сучасні церковні споруди найчастіше створюються з урахуванням потреб конкретної церковно-територіальної громади, а точніше – на її замовлення. При цьому велике значення має конфесійна (конфесійно-етнічна) ситуація у відповідному районі (мікрорайоні) міста. Якщо вона однорідна – на його території з'являється один храм, який виконує водночас усі три функції (з акцентом на просторово-організаційній і конфесійно-інтегративній складовій). В іншому разі (що в умовах поліконфесійності сучасних українських міст є досить поширеним) в одному мікрорайоні, на незначній відстані один від одного з'являються «храми-близнюки» «конкуруючих» конфесій, і про прив'язку до місцевості, узгодження з архітектурним навколишнім середовищем та ландшафтом уже

не йдеться. В результаті храми починають «налазити» один на одного, руйнувати садово-паркові ландшафти або з'являтися у невідповідних місцях.

2. **«Мозаїка»**. Сучасна Церква є одним із найвагоміших інститутів культури і соціалізації в суспільстві. Це зумовлює потребу у змінах в організації внутрішнього простору сакральної будівлі, а отже – переходу від монобудівлі до комплексної забудови, яка включає не лише «корпус», де відбуваються богослужіння, а й інші «структури». Це можуть бути корпуси для занять з дітьми, хори, гуртки, клуби тощо. Традиційна архітектура церков цьому не сприяє, що провокує хаотичну появу різноманітних мозаїчних «добудов», які далеко не завжди органічно вписуються в історико-архітектурний простір Міста. Отже, йдеться про можливі протиріччя між соціогуманитарною та архітектурно-просторовою функціями церковної будівлі. Зауважимо, що в нових мікрорайонах ситуація бачиться дещо кращою, звичайно, за умови одночасного проектування і забудови цілісного комплексу будівель з різним функціональним навантаженням.

3. **«Бутафорія»**. Запитаємо: чи обов'язково сучасна церковна споруда має бути вагомою, монументальною, що ніби «панує» над простором міста, підкреслюючи свою винятковість і сакральність? Безумовно, можемо віднайти безліч прикладів, коли така ситуація доречна. Однак, коли така споруда «підноситься» над пустирним простором в районах сучасних новобудов, це може привести до певного викривлення («бутафорності») середовища. Адже здоровий глузд підказує, що храмова будівля є лише засобом втілення в життя її мети – створити середовище задоволення духовних та соціальних потреб. Однак, поглянувши на деякі споруди, бачимо, що мета хра-

мової будівлі – сама будівля. Таким чином, маємо в наявності протиріччя між архітектурно-просторовою та сакральною функціями.

4. **«Престижність»**. Деякі соціологи висловлюють припущення про вплив на Місто «погляду туриста», для якого нічого не є рідним тут і існує лише у порівняннях: «найбільший», «кращий», «такий же». Такий погляд, як дзеркальні окуляри, може з'явитись у міського жителя, територія повсякденного життя якого перебудовується під «туристські» зразки (так само як і безліч ділянок довкілля) [17], і який «сам у себе в гостях» створює основу місцевого патріотизму (в тому числі на «мікрорайонному» рівні). В результаті церковна споруда постає такою, а не інакшою не тому, що в цьому справді є потреба, а тому що «замовник» (церковна громада) вважає, що вона мусить бути «не гіршою, ніж у інших», навіть якщо образ храму жодним чином не вписується в навколишнє середовище.

Безумовно, перелічені моделі не претендують на всеосяжність, однак навіть такий схематичний їх перелік демонструє, що архітектурно-просторова діяльність не може бути ефективною, якщо вона не узгоджується з соціальними уявленнями і умовами функціонування об'єкта. Звичайно, можна було б рекомендувати сучасним архітекторам, конструкторам, містобудівничим чіткіше уявляти функції церковної будівлі сьогоdnішнього і завтрашнього дня, і відповідно до цього послідовно формувати її образ, пам'ятаючи про пріоритети. Однак навряд чи цього буде достатньо, щоб наші міста зберегли цілісність свого соціокультурного простору. Адже в такому разі образ і функція вступають в суперечність, а прийнята система оцінювання втрачає реальний ґрунт, що не може не позначитись негативно на образі Міста. Відтак актуа-

лізується проблема розробки відповідними фахівцями генерального плану розвитку кожного окремого міста [18, 357–362].

**Історико-архітектурна спадщина
в процесах формування соціально-
просторових ідентичностей**

Місто є локусом концентрації Історії та Культури, в якому сфокусовано усі сфери життєдіяльності людини [19, 3]. Для різних періодів історії характерною є своя особлива модель організації простору Міста та розбудови його знакових об'єктів. Кожна з історичних епох залишила свій слід в історії Міст, особливу історико-архітектурну спадщину.

Більшість міст стародавнього світу було зазвичай обнесене муром, призначення якого полягало насамперед у їх захисті від нападників, водночас слугувало демаркаційною зоною між власне Містом і передмістям, тобто між міською спільнотою та сільською місцевістю. Різні етнічні та релігійні групи часто оселялися в різних кварталах міста, які часто також обносилися мурами. Головними будівлями в містах були релігійні (храми) або політичні (палади, суди тощо), що уособлювало певний баланс між «світською» і «релігійною» складовими суспільного життя.

Втім, інтенсивне становлення та розвиток Міст почалось по-справжньому в епоху Київської Русі та європейського середньовіччя. В цей час вирішальний вплив на суспільство належав Церкві. Будучи надзвичайно могутньою та претендуючи на зверхність над світською владою, вона виступала не лише як духовна інституція суспільства, а водночас – як політична, соціальна, військова, господарська і, звичайно, ж культурно-освітня. В цей період Місто постало як один із вирішальних чинників суспільного розвитку, формуючи особливий тип се-

редньовічної культури – міський, а храмова споруда була однією з головних будівель на сцені Міста. Більшість європейських міст до другої половини XI ст. були або військовими, адміністративними, або релігійними центрами, життя в яких розвивалось, відповідно, або навколо феодального замку або єпископського собору. Ця модель – щоправда дещо видозмінена – залишилась актуальною і в пізніші часи, визначивши два ключових осередки життя середньовічного міста – ратушу і храм. Ратуша при цьому ніби перейняла на себе функції замку як центру світського життя, зосередивши в собі практично усе ділове життя міщан. Натомість храм став спорудою поліфункційною і використовувався не лише за своїм прямим призначенням – для організації духовно-релігійного життя спільноти, а й для світських цілей – читання університетських лекцій, проведення театралізованих дійств (щоправда, частіше на паперті), засідання парламенту, укладання торгових угод тощо.

Новий час (XVII–XIX ст.) вніс свої корективи в суспільне життя держав витворивши механістичну картину світу, в рамках якої Світ розглядався як створений Богом Всесвіт з визначеними механістичними законами його руху. Як наслідок, у Місті з'явилися храми, архітектура яких створювала образ ірраціонального безкінечного простору (наприклад, українські козацькі барокові храми на зразок Юріївської церкви Видубицького монастиря у Києві).

З кінця XVIII ст. почалося формування великих міських агломерацій. Розширення міста відбувалося внаслідок зростання населення, а також за рахунок міграції з сіл та малих містечок. Тому вже на початку XX ст. дослідники почали розмежовувати містечка і великі міста. В цей же час остаточно формується і система поділу міст в залежності від

особливостей їх містоутворюючої структури та доміанти у системі його (Міста) функціональних навантажень (поліфункціональне, промислове, оздоровчий центр тощо).

Що ж стосується ролі історико-культурної спадщини в процесах формування сучасних соціально-просторових ідентичностей в українському контексті, то спробуємо проаналізувати її на основі результатів соціологічного дослідження, яке проводилось методом опитування у 2006–2007 рр. в рамках проекту «Громадське лобіювання рішень влади щодо пріоритетів збереження і розвитку історико-архітектурного середовища Львова» [проект виконувався Благодійним фондом «Збереження історико-архітектурної спадщини Львова» та Лабораторією соціальних досліджень Центру підтримки приватної ініціативи (Львів) за участю автора]. Вивчалася думка 800 львів'ян за вибіркою, що є реперезентативною для Львова за ознаками вік і стать (помилка репрезентативності не перевищувала 3,5 %). Одним із головних його завдань було визначити місце історико-культурної спадщини в структурі ціннісних преференцій мешканців Львова. Наголосимо, що дослідження проводилось у одному із найвідоміших історико-культурних центрів не лише України, а і Європи, історико-архітектурна спадщина якого перебуває під охороною ЮНЕСКО. В цьому випадку історико-культурна спадщина мала би «апріорі» постати як один із найвагоміших чинників формування соціально-просторової ідентичності міського мешканця, а питання збереження історико-культурної спадщини сприйматися як надзвичайно гостра соціальна проблема, без розуміння і вирішення якої місто не здатне повноцінно виконувати свої функції. Однак результати дослідження виявились далеко не однозначними.

Насамперед вони засвідчили, що соціальне середовище респондентів суттєво дистанційоване від культурного середовища, зокрема, його предметно-речової складової – історико-архітектурної спадщини. Водночас виявились цілком придатними до фіксації певні зрушення ієрархії цінностей на користь «нематеріалістичної» складової в ціннісній системі львів'ян. Так, саме багата історико-культурна спадщина виявилась тим чинником, який уможливив рішення респондентів означити Львів як європейське Місто (таким його вважає 65,9 % опитаних): на думку більшості із них для європейського міста важливо мати європейську самобутню архітектуру, давню історію та бути культурно-мистецьким центром. Водночас значна частка респондентів обстоює точку зору про те, що європейське місто – це, в першу чергу, розвинуті економіка, санітарна інфраструктура та дорожно-транспортні комунікації (таких у нашому дослідженні 38,9 %), тож недостатньо високий, як на їх думку, рівень економічного розвитку Львова унеможливорює беззастережне визнання рідного міста європейським.

Загалом же, наявність багатой історико-культурної спадщини Леополіса, сконцентрованої в центральній (історичній) частині міста, є вагомим для львів'ян (серед основних ознак «справжнього львів'янина» респонденти називають «знання історії та культури свого міста»). В той же час до своїх найгостріших вони в відносять проблеми господарського характеру, хоча й питання збереження історико-архітектурної спадщини ними бачаться як актуальні. І хоча найболючішою проблемою львів'ян є недостатній, як на їх думку, розвиток господарської інфраструктури Львова, відсоток респондентів, які передусім переймаються питаннями збереження та розвитку історико-архітектурного сере-

довища міста, є досить високий (~12 %). Отже, простір культурно-історичних вартостей Львова для його громадян є розсіяним, хоча й має певні окреслені межі [20, 266–270].

Як бачимо, сприйняття і прийняття історико-культурної спадщини може відбуватися по-різному, в рамках системи внутрішніх ціннісних пріоритетів індивіда, згідно зі шкалою «своє – чуже». При цьому точкою відліку слугує «максимально своє місто», а кінцевою – «максимально чуже», тобто місто як феномен. Урбанізація посилює напругу між цими двома полюсами. Тому бачиться закономірним, що жителі сучасних великих міст намагаються відшукувати дієві способи освоєння нової системи цінностей та включати їх у свою повсякденність. Вони організовують своє життя в Місті як в освоєному середовищі таким чином, аби рівновага двох складових системи їх ціннісних вартостей – матеріальної та духовної – була достатньо стійкою, хоча цю рівновагу поки що їм утримувати надзвичайно складно.

Отже, розбудова Міста є процесом соціального культуротворення, що визначає особливості та перспективи певного етапу розвитку людства. Усе, що відбувається у Місті, є прямим (хоча й не повним) відображенням найрізноманітніших явищ та процесів, характерних для суспільства в цілому на певному етапі його розвитку, тож за своєю суттю Місто – це мікромодель суспільства, яке завжди було і залишатиметься об'єктом уваги представників різних царин наукового знання.

Соціокультурний простір Міста є локусом перетину різного роду взаємозв'язків та процесів, що відбуваються в рамках соціокультурної суперсистеми. Він не може розглядатись як статистичний організм, натомість – лише як середовище постійних функціональних змін,

тож потребує новітніх підходів до його аналізу з метою подальшої ефективної організації. Поєднання соціокультурного підходу з тріадичним у контексті просторового аналізу соціуму дає змогу розглядати широкий діапазон цих змін у цілісній версії.

Великомасштабні суспільні трансформації в Україні визначають цілком нове ставлення до проблем просторової організації Міста і визначення тієї ролі, яку відіграє при цьому Церква. Поступово приходить усвідомлення, що архітектурна типологія сучасних храмових будівель має стати гнучкою системою для відповідного реагування на усі зміни, що відбуваються в суспільстві. А це актуалізує потребу вироблення підходів до розгляду архітектурно-художніх форм з урахуванням різноманітних функціональних навантажень його знакових об'єктів.

Історико-архітектурна спадщина сучасних міст відіграє важливу роль у процесах формування соціально-просторових ідентичностей. В першу чергу це стосується міст, які є історико-культурними центрами. Однак постає питання: яку ж ситуацію будемо спостерігати у тих випадках, коли йдеться про штучно утворені міста, формування яких відбулося відносно недавно, причому – в режимі «монопоселення», тісно пов'язаного з містоутворюючим підприємством? Адже таких міст у «пострадянському» просторі є досить багато, і Україна тому не виняток. Друга проблема, яка виникає в цьому контексті, це проблема становлення історико-культурного світу «міста без минулого» та особливостей формування ідентичностей мешканців міста без «корінних мешканців». Безумовно, означені проблеми потребують докладного опрацювання, але це вже питання інших наукових розробок.

Література

1. *Сердюк О.* Роль пам'яток у міському середовищі // Українська академія мистецтв: дослідницькі та науково-методичні праці. – 2006. – Випуск 13.
2. *Черниш Н., Ровенчак О.* Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках: обмін сенсами // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4.
3. *Піча В., Семашко О.* Соціологія міста. Місто як соціокультурний феномен // Соціологія культури: навч. посібник – К., Львів, 2002.
4. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество: пер. с англ. – М., 1992.
5. *Ионин Л.* Социология культуры: путь в новое тысячелетие: учеб. пособие. – М., 2000.
6. *Dewey J.* Freedom and culture. – London, 1968.
7. *Маркарян Э.* Теория культуры и современная наука: Логико-методологический анализ. – М., 1983.
8. Соціокультурні ідентичності та практики / Під. ред. А. Ручки. – К., 2002.
9. Там само.
10. Докладніше див. напр.: *Тейяр де Шарден П.* Гімн всесвіту // Читанка з історії філософії: У 6 кн. – К., 1993. – Кн.6.: Зарубіжна філософія 20 ст. – С.163; *Сковорода Г.* Діалог. Ім'я ему – Потоп змін // Вірші. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи – К., 1983. – С. 338; *Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / І.В. Бичко, Ю.В. Осічнюк, В.Г. Табачковський та ін.* – К., 1991. – С.173; *История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов.* – М., 1999. – С.480–481; *Современная западная социология. Словарь.* – М., 1990. – С. 336–337; *Макеєв С.* Структурна перспектива в сучасній соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1–2. – С. 27–32.
11. *Бевзенко Л.* Доглибиннопсихологічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5–6.
12. *Зиммель Г.* Большие города и духовная жизнь // Логос. – 2002. – № 3–4.
13. *Пирогов С.* Конспект лекцій по курсу социологии города. – Томск, 2003.
14. *Решетняк О.* Концепція «виробництва простору» та її застосування до аналізу сучасних релігійних відносин // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Багатовимірні простори сучасних соціальних змін»: зб. наук. праць – Львів, 2008.
15. *Калашиник П.* Забезпечення релігійних організацій культовими будівлями: нагальні проблеми // Людина і світ. – 1997. – № 7.
16. *Середюк И. И., Курт-Умеров В.О.* Городская среда и оптимизация деятельности человека. – Львов, 1987.
17. *Урри Д.* Взгляд туриста и глобализация // Массовая культура: современные западные исследования. – М., 2005.
18. *Іванкова-Стецюк О.* Церква в соціокультурному просторі Міста: протиріччя в системі функціональних навантажень.
19. *Пирогов С.* Вказ. праця.
20. *Іванкова-Стецюк О.* Історико-культурний центр міста в просторі ціннісних ідентифікацій (з досвіду вивчення пререференцій мешканців Львова) Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Харків, 2006.

Місто і спадкоємці: випадок Чернівців¹

Анатолій Круглашов

Chernivtsi – the historical capital of Bukovyna – is noted not only for its architecture that has documented the content and the form of past epochs, but also for its unique atmosphere. Its environment is defined by the diversity of cultures, ethnicities, and religions of its residents. Its multicultural traditions spring from a history of peaceful coexistence among the different communities of Bukovyna. The author believes that Chernivtsi's history could help its current residents better manage the problems of the contemporary city.

Вступ

Чернівці – історична столиця буковинського краю відзначається не тільки архітектурою, яка недвозначно задокументувала зміст та форму епох, що відішли в минуле, але й ту атмосферу, яку створило це місто. Проте немає нічого важливішого, після земної тверді, за атмосферу. І мабуть важливо знайти щось мінливіше за неї. Те, що визначає власне «повітря» Чернівців – це поліфонія культур, поліетнічність та багатоконфесійність його мешканців. І ця особливість, посилена переважно безконфліктним досвідом співіснування різних громад буковинського краю та його столиці справедливо привертає увагу як науковців, так і широкої громадськості, створює образ Чернівців та мешканців міста.

Саме крайова столиця зробила найвагоміший внесок у формування буковинського феномену етнічної толерантності, відповідного йому мирного співжиття різних етнічних та конфесійних громад у регіоні. Нагадаємо, що такий стан відносин різних громад є доволі не-

типовим для історії країн і народів Центральної та Східної Європи. Творцями та співавторами цього явища були чернівчани – інтелектуали, інтелігенти, вчені та митці, журналісти, політичні та громадські діячі, які спільно формували ідеальні уявлення про свій край та місто і намагалися зробити так, щоб це ідеальне місто було пізнаваним. У тому, що цей феномен буковинської толерантності зазнавав різнобічного осмислення, політизації, артикуляції, навіть естетизації, якщо не певної канонізації як моделі та взірця поведінки, ставав рушійною силою механізму соціалізації місцевих мешканців, напевно, полягає місія Чернівців.

Проте у ставленні до цього феномену багатокультурності та визнаної толерантності варто бути науково-критичним. Адже за часи, що проминули від формування основ краюї багатокультурності, вона зазнавала неодноразових випробувань через зміни держав, які володіли цим краєм та містом, суттєвих і стрімких зрушень у складі мешканців краю, а особливо його столиці. Тут панували й залишили суперечливі сліди

такі політичні режими та їх провідники, які були не лише байдужі, але й ворожі до багатьох крайових реалій і традицій. Такі зміни та впливи не могли не відбитися на характері міста та його мешканців, їх колективній пам'яті та тих цінностях, які вони визнають своїми, спільними для чернівчан і притаманними саме їм. Ці зміни та впливи знайшли свій відбиток у міському розвитку, його архітектурі, у поведінці городян. Мені здається, що саме ці питання заслуговують на подальше вивчення та теоретичні інтерпретації дослідників, насамперед, істориків, соціологів, політологів, етнологів і культурознавців. Хоча як в Україні, так і далеко за її межами, інтерес до Чернівців та Буковини не вгасає, цілісної картини минулого краю поки що немає ані в одній з перерахованих наукових царин, не кажучи вже за переконливі спроби їх цілісної інтеграції відповідно до полідисциплінарних підходів сучасних урбаністичних студій.

Без надмірних претензій на створення такої інтегральної картини, автор хоче зупинитися на окремих проблемах історії та сучасності міста, пов'язаних саме з його поліетнічною спадщиною.

І. Теза: період творення чернівецької етнічної поліфонії

Мало хто із дослідників наважиться заперечувати, що свого роду «золотий вік» Чернівців припадає на австрійський період історії міста. Щоправда, варто уточнити, що про такий період можна вести мову з того часу, коли цей край одержує адміністративну автономію, конституюючись як Герцогство Буковина. Еволюція Габсбурзької монархії від абсолютизму до просвітницького абсолютизму, а далі – до основ конституційного ладу, перетворення імперії на дуалістичну монархію, подальші конституційно-правові зміни в країні поступово відкривали для мешканців Чер-

нівців усе більш нові можливості та перспективи. За відносно короткий час відбувалась доволі успішна трансформація міського середовища від становища ледь помітного населеного пункту у далекій північній провінції Оттоманської імперії на стан і статус міста, яке визнавалось східним форпостом тогочасної європейської культури. Відбувається залучення його мешканців до господарсько-економічного, соціально-культурного та інтелектуального життя впливової центрально-європейської країни, а через неї – безпосередньо до тогочасної європейської та світової культури. Чернівці швидко прогресують від становища доволі занедбаного містечка² до рівня європейського міста, з власною системою не лише технічних і транспортних, а й соціальних комунікацій, символічних стратегій його мешканців, досягаючи певного престижу в загальноімперському соціумі.

Звичайно, значення міста і в ці, одні з найкращих для нього часи, не варто перебільшувати. Буковина до розпаду імперії і далеко далі залишалась аграрно-сировинною провінцією, одного з найвідсталіших регіонів у державі (принаймні, до анексії Віднем Боснії та Герцеговини) столицею якої були Чернівці.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Чернівці стрімко перетворюються на типово центрально-європейське місто, з притаманною йому інфраструктурою, архітектурою, транспортними можливостями, комунікаційними мережами, адміністративними, навчальними, культурними закладами, і чи не найголовніше – стилем та стандартами урбаністичного життя. І попри те, що процеси індустріалізації не змогли перетворити на цілком модерний уклад життя мешканців регіону, на тлі патріархально-аграрної буковинської провінції місто мало виразні риси «столиці». Во-

но справді було центром краю у всіх вимірах його розвитку³.

Як і вся Буковина, місто відрізнялось виразною поліетнічністю. Щоправда, специфічною ознакою міста було те, що його етнонаціональний склад перебував у свого роду опозиції до етнодемографічних характеристик краю. Якщо більшість сільського населення становили саме українці (русини) та румуни, то в місті обидві найбільші крайові етнічні громади перебували в стані меншин як за своєю чисельністю, так і за впливовістю, починаючи економічним впливом і закінчуючи адміністративно-урядовим та символічним їх капіталом. Ця опозиційність була доволі незвичною для східноєвропейських теренів. Адже не йшлося про просту бінарну модель: панівна, урбаністична культура панівної нації в місті, рустикальна та пригноблена культура чисельно переважаючого етносу в навколишньому регіоні (наприклад, як це було у тогочасній Галичині). Натомість система зв'язків та відношень етносів як у місті, так і краї виглядала набагато складнішою і відтак неоднозначною.

Переважає значення, системоутворюючий вплив на урбаністичний характер Чернівців справляло місцеве єврейське населення, динамічна та елітарна частина якого досить швидко у цей час поривала з кагальними традиціями, перетворювалась на носія європейських цінностей, знань і вмінь, щоправда в їх австро-німецькій культурній формі. Сприймаючи і перебираючи роль свого роду «культуртрегерів» щодо місцевого середовища, єврейське населення тяжіло до подвійної ідентифікації. За походженням та релігійною традицією, а також за сталими взірцями колективного виживання, воно переважно дотримувалось орієнтації на іудейську віру та етно-ексклюзивні, захисні форми власного національного самозбереження. Але мо-

вою освічених прошарків, прагненням до здобуття освіти, кар'єри, соціальними стандартами та культурним стилем поведінки євреї намагалися бути більшими австрійцями, аніж самі австрійці⁴. Ці культурно-асиміляційні прагнення значною мірою підтримували й компенсували численну слабкість австро-німецької громади, надаючи в її розпорядження незамінний ресурс впливу на місцеве соціально-культурне та адміністративно-політичне життя⁵. Тому не дивно, що єврейські та німецькі лідери неодноразово виступали союзниками, зі спільних позицій⁶. До того ж, місцеве єврейство мало можливість поцінювати особливості свого становища як у дунайській монархії, так і в регіоні, порівнюючи його з іншими моделями існування своїх одноплемінників в сусідніх державах (особливо ж у Росії). Та навіть зі становищем своїх одноплемінників в інших регіонах імперії (зокрема в її угорській частині), де їх позиції були далеко не такими привілейованими, а претензії на особливий статус і вплив толерувалися місцевою елітою та успільствами.

Разом із тим, як центральна, так і регіональна влади мали свої вигоди від тих позицій, які займала єврейська громада в місті та краї. Буковинське єврейство вбачало у збереженні максимальної стабільності імперської конструкції між-етнічних взаємин гарантію свого спокою та безпеки. Відтак воно щиро та щедро демонструвало монархічний патріотизм та відданість династії. Почуття та позиції, які з часом ставали все більш дефіцитними у межах Австро-Угорщини, а тому були вкрай потрібні та цінувалися її верхівкою.

Поруч з австро-німецькою та єврейською громадою, важливе значення у міському житті мали також польський та вірменський елементи, попри свою відносну нечисленність. Поляки відігра-

вали важливу роль у адміністративно-бюрократичній діяльності міста, а також в його освітньо-культурній діяльності, адже були другою, після євреїв етнічною громадою Чернівців⁷. А вірмени разом з єврейським населенням були активні, зокрема у фінансово-торгівельній сфері, створюючи динамічну частину місцевої бізнес-еліти.

Варто виокремити своєрідність становища українських та румунських мешканців міста, які переважно і віддавна заселяли його околиці, а тому займалися землеробством, скотарством і ремеслами. Проте модернізаційні процеси в імперії та краї поступово збільшували вагу цих громад. Конкуренція на ринку праці, потреба доступу до державних та інших престижних посад сприяли згуртуванню представників цих етнічних громад міста. Урбанізація та індустріалізація, нехай і уповільненими темпами у буковинському регіоні (порівняно з західними та центральними імперськими територіями), сприяли мобілізації українців та румунів, переміщенню до міста з сільського середовища, динамізували їх соціальну активність, перетворювали на більш важливих учасників міських суспільно-політичних процесів. А в силу свого особливого, конкурентного статусу в регіоні вони вели дедалі гострішу боротьбу за вплив на місцеві адміністрацію, церковні, освітньо-культурні структури, намагались знайти підтримку та співників у соціально-економічних та національно-культурних домаганнях з боку інших громад. Це поступово приводило їх до політизації, етнічної мобілізації та національної консолідації⁸.

Процес національної консолідації та етнополітичної мобілізації місцевих етнічних громад мав суттєві особливості. Мешканці Буковини та її столиці не знали, а точніше успішно уникали гострого, часом брутального протистояння, яким позначалося, наприклад,

національно-культурне життя сусідньої Галичини. Там протистояння польського і українського національного проводів, як і відносини міського та сільського населення обох національностей, часто мало агресивно-конфліктний характер, аж до воєнних проявів 1918–1919 рр.

Тож закономірно постає питання, чому Буковина та її столиця, на відміну від Галичини та Львова (будучи багато в чому подібними), не ставала ареною міжетнічних конфліктів, а тим більше війни «всіх проти кожного», як тільки для цього виникали зовнішні умови, ба навіть Перша світова війна та розпад Австро-Угорщини?

Важливою і цілком об'єктивною причиною цього більшість дослідників справедливо називають не просто поліетнічний характер регіону, а відсутність у ньому домінуючої етнічної групи. На відміну від Галичини, де нехай незначну, але більшість населення становили поляки (і у Львові також), Буковина не мала домінантної національної громади, в краї відносно інших переважали українці, румуни кількісно поступались. Але ні перші, ні другі не становили більшість населення Чернівці. В умовах поступового утвердження ліберальних цінностей, парламентсько-конституційних умов життєдіяльності підданих цісаря, це означало, що при розв'язанні суперечностей, які мали місце на Буковині, жодна етнічна громада не могла позиціонувати себе гегемоном, легітимним розпорядником її ресурсів. Очевидно, що брак таких можливостей не означав відсутності спроб їх надолужити в той чи інший спосіб, перетворити власну реальну слабкість у бодай символічну перевагу, що неодноразово робилося інтелектуалами, публіцистами та громадсько-політичними діячами різних громад, насамперед, румунськими провідниками. Останні намагались довести своїм кривим і Відню «румунський ха-

рактер» усієї Буковини, а відтак і винятковість прав румунської громади на володіння цією територією, її потенціалом та столицею регіону. Реакцією на це були намагання українців довести автономність правічного перебування русино-українського населення на цих територіях. Такі зусилля стимулювали занепокоєність інших етнічних громад, які змушені були нагадувати претендентам на національну монополізацію прав на Чернівці та край про свої конституційні та історичні права щодо перебування на цій території. Впливовість цих громад визначала необхідність врахувати їхні потреби та інтереси румунськими та українськими лідерами.

Важливими чинниками місцевої етнотолерантності стали також динамічна збалансованість тих соціальних ролей та економічних позицій, які еволюційно заповнювали представники різних етнічних громад⁹. Ця збалансованість та взаємна доповнюваність також уповільнювали розвиток напруженості між їх представниками у боротьбі за ресурсний потенціал міста та регіону.

Суттєву роль у модерації взаємин ключових етнічних громад у місті відігравала конституційно-правова система міського та регіонального суспільно-політичного життя¹⁰. Поступове формування виборчої системи, яка поволи еволюціонувала в бік демократичних засад, універсального виборчого права, відносно відкритий доступ етнонаціональних еліт до інститутів влади та їх готовність до діалогу з різними громадами, відсутність домінантних позицій громад, які представляли у владі їх громадські та політичні лідери, змушували міську та крайову еліту до вироблення особливої моделі публічної поведінки. Вона спиралась як на австро-угорський патріотизм і монархічний лоялізм, так і на виразну артикуляцію та маніфестацію регіонального самоусвідомлення,

буковинської ідентичності цих еліт, їх поміркованість та політичну обережність. Ці еліти на загал усвідомлювали свою відповідальність не тільки перед своїми етнічними громадами та політичним середовищем, до якого належали, але й перед містом і краєм, імперією в цілому, поціновували та були готові на практиці до виваженої, компромісної поведінки, формування свого роду коаліційних пактів спрямованих на співробітництво та взаємодопомогу на міському та регіональному рівні¹¹. Це породжувало готовність до взаємних поступок та підкресленої поваги інтересів інших етнічних громад (що зокрема находило свій комунікативний прояв у багатомовності не лише освічених, а навіть пересічних, тоді значною мірою неписьмених, мешканців краю). Центральна та регіональна влада культивували та підтримували атмосферу політичного опортунізму та етнокультурної компромісності, обґрунтовано вбачаючи в них добру основу підтримання стабільності та керованості краю, забезпечення за ним ролі прикордонної території, на яку лягав тягар відповідальності за геополітичне та ідеологічне суперництво з потужною і небайдужою до буковинських процесів Російською імперією¹². Водночас чим далі, тим більше треба було уважно стежити за діями хоч і значно слабшої, але зацікавленої в підтримці ірредентистських прагнень однонаціонального населення Румунії.

Свій внесок у забезпечення сприятливих умов для позитивної атмосфери співіснування різних етнічних громад вносили переплетіння та дифузія релігійно-конфесійних ідентичностей та лояльностей міського населення¹³. Румуни та українці, наприклад, в абсолютній більшості були православними і належали до парафій Буковинської митрополії. Отже, вони, хоча й конкурували поміж собою за роль і місце в керівних органах

(румуни посідали більш впливові позиції), але разом з тим, цю конкуренцію обмежували потужні, освячені часом традиції неагресивного розв'язання проблем та суперечностей. Німці, поляки, вірмени також перебували в різних конфесіях, як і представники інших національних громад. Таким чином, межі етнічного та релігійно-конфесійного поділу, як правило, не відповідали ані території міста, ані території краю. Така різноманітність розмивала значення етнонаціональних кордонів та напружень, а водночас створювала додатковий простір для діалогової комунікації та узгодження інтересів поміж різними етнічними громадами та їх лідерами. Відтак чернівчани, у переважній своїй більшості, були носіями доволі строкатої, неоднорідної самосвідомості, де етнонаціональна ідентичність перепліталась з релігійно-конфесійною, соціальна стратифікація не обов'язково відповідала політичним орієнтаціям і всі ці основні напрямні самоусвідомлення спрямовували їх до плюралістичності, дифузності та багатовимірності як ідентичностей, так і лояльностей.

У науковій літературі залишається недостатньою проясненою низка важливих сюжетів, які стосуються етнонаціональної історії краю, тієї етнополітики, яку проводили імперська, крайова та міська влада, участі в ній різних суб'єктів місцевого суспільно-політичного життя. Зокрема, заслуговують на подальшу аргументовану дискусію питання про співвідношення внеску різних етнічних громад у творення буковинської поліетнічної та поліконфесійної мозаїки, формування самого феномену буковинської толерантності, де оцінки дослідників поки ще з великими труднощами долають усталені кордони етнонаціонального нарцисизму. Не менш малодослідженими є сюжети, які визначають співвідношення внеску селянсько-

го та міського населення регіону у формування буковинської релігійної ідентичності, феномену буковинізму. Очевидно, що за буковинським селянством необхідно визнати важливу роль у творенні стихійної культури етнонаціональної толерантності, терпимості до іншого, готовності співіснувати з представниками різних етнічних груп. Проте усвідомлене відтворення та ствердження такої практики на більш високому рівні, її інтелектуалізація, надання їй значення крайової моделі поведінки, взірця для кожної цивілізованої людини, свого роду кодексу правил – ось цей «продукт» варто все ж таки віднести до результатів діяльності багатьох поколінь чернівчан. Насамперед, їх елітарних прошарків, починаючи від адміністративних та управлінських кіл, закінчуючи активістами політичних партій, громадських рухів та національно-культурних товариств. Особливе значення мала праця освітянської еліти, професорсько-викладацького складу Чернівецького університету та інших освітніх закладів міста. Вони не просто відтворювали атмосферу терпимості та взаємної поваги між різними етнічними громадами, але й транслювали у майбутнє ці знання і культуру, передавали їх як важливу цінність новим поколінням мешканців міста та краю.

Не буде перебільшенням відзначити, що етнонаціональна та конфесійна толерантність мешканців Чернівців була їх життєвою стратегією, яку вони обрали, оскільки це забезпечувало поступальний розвиток міста та регіону, допомагало уникати ворожнечі та протистоянь.

Відтак коректним буде визнання етнокультурної та ідеоматичної спадщини саме австрійського періоду як визначальної в конструюванні ідентичності міста, ідеальних рис чернівчан, які склали основу як повсякденної, реальної поведінки городян, так і ідеалізова-

них, романтично-піднесених уявлень про місто та його мешканців.

II. Антитеза: заперечення етнотолерантності

Наступні періоди історії міста, на наш погляд, не були сприятливими щодо збереження сформованої моделі етнонаціонального балансу та міжетнічних відносин як на території міста, так і краю в цілому. Перші суттєві деформації та випробування на міцність попередньої моделі толерантності в місті та краї припадають на румунський період (1918–1940, 1941–1944 рр.). Саме тоді відбувається радикальна зміна статусу краю, який потрапляє під юрисдикцію Бухаресту. Новий суверен – королівство Румунія мало в чому було подібним до імперії Габсбургів, ані за своїми масштабами, ані за культурними традиціями, ані за соціально-економічними можливостями та рівнем життя своїх підданців. Край швидко втратив свою адміністративно-територіальну автономію. Румунія та її влада не почувались впевнено та спокійно на новопридбаних територіях, де румунське населення не становило більшості, а самі ці території не були етнічно гомогенними і готовими до сприйняття реалій свого нового статусу, до того ж відбувається втрата того стрижня державної та регіональної етнополітики, за допомогою якого підтримувався міжетнічний мир і баланс інтересів провідних громад краю та міста. Територія регіону потрапляє в зону геополітичних напружень та нестабільності¹⁴. З остаточною поразкою ліберальної лінії розвитку румунської держави наприкінці 1920-х років, стає все очевиднішою ставка нової влади на утвердження у місті позицій та виключних прав румунської нації.

Така послідовно втілювана у життя настанова призвела до швидкого порушення балансу впливів, зміни атмосфе-

ри та структури міжетнічних стосунків, зменшення ресурсів етнонаціональної толерантності та комплементарності основних етнічних громад. Всі мешканці міста, окрім румунів, опинились у становищі меншин, які, в залежності від внутрішньої та зовнішньополітичної кон'юнктури, зазнавали більше або менш обмежувального, або й відверто дискримінаційного тиску влади. Наприклад, панівні в 1920–1930-х рр. настрої антисемітизму погіршили становище бухаринського та чернівецького єврейства, яке зазнавало принижень та різних дискримінаційних обмежень¹⁵. Румунсько-українські відносини в краї також накопичують суттєвий конфліктний потенціал, не властивий попередньому періоду історії міста. Помірна рівність і впливовість обох громад змінилась негативним ставленням влади до української громади, тих її організацій та лідерів, які чинили найменший супротив румунізаторській, денаціоналізуючій політиці нової влади¹⁶. Щоправда, були і позитивні зміни в ставленні влади краю та Бухаресту до окремих громад. Так, завдяки союзницьким стосункам між Бухарестом та Варшавою, відповідно дещо поліпшувалось становище польської меншини. А з приходом нацистів до влади у Берліні та переорієнтацією Бухареста на військово-політичний союз з Третім Рейхом, хіба частково «потепліло» ставлення румунської влади до німецької громади в Чернівцях та області¹⁷. Втім ризику під долею німецької громади в місті та краї підвів наказ А. Гітлера про фактично примусову евакуацію місцевих німців на батьківщину, який і був ретельно виконаний до листопада 1940 року¹⁸.

У роки Першої світової війни та одразу ж після неї Чернівці зазнали втрат від еміграції та біженства, а за нових умов не всі втікачі хотіли та й могли повернутись до свого міста¹⁹. Надалі чин-

ник еміграції та етнічних чисток стає дуже важливим у змінах етнонаціонального складу населення Чернівців, культури та міжетнічних стосунків його мешканців.

Найгіршою сторінкою в історії румунізаторської політики в Чернівцях виявився прихід румунських військ та діяльність окупаційної адміністрації в роки Другої світової війни. Тоді, прагнучи до реваншу за принизливу «евакуацію» з території Північної Буковини 28 червня 1940 р. на користь СРСР, румунська влада та ряд радикальних організацій проводили політику етнічних чисток (етноциду щодо євреїв), а етнонаціональна політика Румунії мала виразно шовіністичний, агресивний щодо меншин характер і зміст, далекий від мінімальної толерантності та європейськості²⁰.

Радянський період в історії міжетнічних стосунків мешканців Чернівців також не виявився однозначно сприятливим, всупереч декларований рівності усіх громадян та показовому інтернаціоналізмові нової влади. Не зупиняючись на детальній характеристиці цього періоду, виокремимо його найбільш яскраві та важливі для розуміння настанної пострадянської ситуації ознаки.

Формально саме в цей час українці вперше починають складати більшість мешканців як області, так і міста. Але їх кількісна перевага та їх вагомість як більшості населення УРСР, становище в республіці титульної нації, не означали насправді привілейованого статусу. Де-факто такий статус мали більшою мірою росіяни або зрусифіковані представники інших національностей. Цікаво відзначити, що при незначній питомій вазі мешканців міста російської національності (в найкращі для них часи – близько 5 відсотків від міського населення), росіяни займали впливові позиції у партійно-державному апараті, а з почат-

ком форсованої індустріалізації та побудови ряду підприємств військово-промислового комплексу в обласному центрі, вони посідають керівні посади в цьому, тоді визначальному секторі економіки міста. Такому становищу сприяла не лише кадрова, а і цілеспрямована переселенська політика союзного керівництва, зацікавленого в своєрідній колонізації новоприєднаних західноукраїнських земель за рахунок як вихідців із Східної України (отже, максимально лояльних і навіть відданих радянській владі), так і росіян. І останню серед важливих особливостей цієї своєрідної конструкції етнонаціональної моделі радянського взірця у місті становило те, що знову, як і в попередній австрійський період, місто не мало виразного етнонаціонального гегемона. Українці не могли реалізувати це своє прагнення, росіянам для цього не вистачало ані кількісних ресурсів, ані сприйняття такої їх ролі іншими громадами, і, отже, вони, поруч і з іншими етнічними групами, становили свого роду фрагментовані частини радянізованого соціуму міста Чернівці.

Цей фактичний меншинний статус і потенціал впливу основних етнічних громад повертав місто до нового еквілібрума, але за рахунок обмеження прав і інтересів корінних мешканців краю та міста. Останнє виявлялося у відверто репресивних заходах влади (передусім, репресіях та примусовому переселенні небажаних елементів – інтелектуальної та соціальної верхівки міської громади), у всеохоплюючій пропаганді та контролі за дотриманням радянського способу співжиття націй. А після того, як партія оголосила про повне і остаточне розв'язання національного питання в СРСР, про міжетнічні проблеми мова могла йти лише в контексті виведення «родимих плям минулого» або відсічі «підступам світового імперіалізму».

Показовими для тенденцій того часу є метаморфози єврейської громади, чисельність якої у повоєнний час не досягла рівня австрійського чи довоєнного періоду, але все ж становила понад 20 % міського населення. Старі чернівецькі єврейські мешканці вже не повернулися до своїх домівок і їх місця заповнювали вихідці з інших регіонів України та Радянського Союзу. Вони не знали і тому не могли продовжити місцеві традиції. Відтак, вибираючи модель своєї колективної поведінки в нових для себе умовах, вони ставали на бік існуючої державної машини, ставали носіями російсько-радянського варіанту мовної та символічної культури.

Все це разом дещо нагадувало окремі риси «балансу» етнічних громад австрійського періоду, але в карикатурній формі та на негативній основі – не в партнерстві та конкуренції за досягнення рівних прав та можливостей саморозвитку, а у вимушеній згоді на їх ущемлення та дискримінацію, маючи в перспективі денаціоналізацію та радянський варіант русифікації. Всі етнічні громади міста були позбавлені легальних можливостей самоорганізації поза вузькими межами радянської моделі суспільної активності, жорстко вмонтованої в соціалізуючі механізми становлення та зміцнення радянської людини. Структури громадянського суспільства, які сформувались в австрійській період і пережили до певної міри навіть румунський період (принаймні до диктатури маршала Антонеску) радянська влада тотально знищила, навіть усі без винятку національно-культурні товариства. Чернівці як поліетнічне середовище зберігали формальні ознаки полікультурності, але прояви етнічного були обмежені до фольклорно-етнографічних, символічних ілюстрацій задоволення національних потреб та існування між-національної гармонії, досягнутої завдя-

ки радянській владі та партійному керівництву.

Окрім показових каральних та запобіжних заходів проти проявів «буржуазного націоналізму», влада у Чернівцях вдавалася до широких кампаній цькування представників окремих меншин, як то мало місце наприкінці 1970 – на початку 1980-х рр. щодо єврейського населення, яке масово почало емігрувати до Ізраїлю та інших західних держав. До антисемітських заходів, ідеологічно замаскованих під боротьбу із сіонізмом, долучалися освітні та культурні установи, ЗМІ, молодіжні та інші організації. Результатом ставало зростання антисемітизму та ксенофобії, недоброзичливого ставлення громадян різного етнічного походження один до одного.

III. Чи веде до синтезу заперечення заперечення?

Спадщина взаємної підозрілості та недовіри, образ та невдоволеності цього періоду в повній мірі стала виходити на поверхню громадського життя та публічних стосунків у місті, виявляючи і свій деструктивний потенціал в останні роки перебудови – на початках незалежної української державності.

Стрімка еміграція єврейського населення, зміна соціально-комунікативних практик міста, його національного складу продовжилися і з постанням української державності. Цей новий період історії Чернівців відкриває нові можливості для відновлення діяльності всіх національно-етнічних громад міста, зокрема дає їм можливість відтворити чи створити заново свої громадські організації та національно-культурні товариства, видання та освітньо-культурні інституції, повести боротьбу за повернення собі народних домів (інституцій австрійського періоду, які згуртовували етнічні громади міста з другої половини XIX ст. до кінця імперії). Проте водно-

час відбувалася радикалізація суспільно-політичних настроїв, зростала агресивність маргіналізованих елементів міського суспільства, в тому числі спрямована на представників інших національностей.

Масове зубожіння населення, викликані цим та іншими причинами активні міграційні процеси почали руйнувати усталену систему відносин у місті, яка склалась за повоєнний час.

Найрадикальніших змін зазнала єврейська громада Чернівців, яка станом на 2001 р. склала 0,4 % від міського населення²¹. Упродовж 1990-х років вона надзвичайно зменшилася. А тим часом саме вона відіграла важливу роль у створенні феномену Чернівців як центру міської культури. Більше того, єврейське населення займало важливі соціальні ніші у сфері обслуговування, освіти, медицини, торгівлі і таке інше. Не настільки разючі зміни торкнулися також і російської громади міста²². Цікаво, що чимало тих, хто мав змішане етнічне походження за роки незалежності повернулись до своєї української ідентичності, відмовившись від раніше обраної російської.

Цікаві зміни відбуваються в середовищі румунської та молдавської громад, однак не на користь останньої²³. Після античаушесківського перевороту в Румунії, ця країна поступово ставала на новий шлях розвитку. І якщо ранній його період був затьмарений відродженням національно-шовіністичних настроїв та висуненням претензій на румунські «історичні землі», в тому числі Буковину та Бесарабію, то з другої половини 1990-х рр. Бухарест став проводити більш проєвропейський та євроатлантичний курс, який спонукав до нормалізації відносин із сусідами та змін у політиці щодо національних меншин на території Румунії. Ці обставини, а також тиск світової спільноти, допомогли зменшити

напруження у румуно-українських взаєминах, які на той час негативно впливали на національно-культурне життя Чернівців. Не варто ігнорувати й негативну спадщину того часу, коли взаємна полеміка про автохтонність українського та румунського населення краю, про те, чий є місто Чернівці, сягала рівня взаємних образ, а настрої місцевих радикалів загрожували конфліктним, навіть силовим сценарієм.

Останніми роками спостерігаємо нову тенденцію – сприйняття/повернення до молдавської, румунської ідентичності. Це створює нові основи для перспектив розвитку обох громад у місті та області.

Найбільшим викликом щодо реконструкції етнонаціонального балансу та гармонізації міжетнічних взаємин у місті та краї стали процеси становлення молодій українській держави. Однак брак послідовної, виваженої етнополітики, загрози, обумовлені зовнішніми втручаннями, спроби окремих політичних сил здобути собі електоральний капітал на роздмухуванні радикально-націоналістичних настроїв, провокували міжетнічну напругу²⁴.

Суттєве значення як для відновлення традицій міжетнічного діалогу та формування новітньої міської полікультурності має зміна соціального, а не тільки етнічного складу міста. В роки незалежності триває процес урбанізації Чернівецької області і міста. Інтенсифікувався приплив в обласний центр вихідців із навколишніх та віддалених сіл. Потрапляючи в нове для себе середовище, перше покоління урбанізованих селян, піддається випробуванням, що близькі до культурного шоку. Відірвавшись від «свого» ґрунту, усталених традицій та звичаїв, вони важко сприймають нове середовище.

Ані радянська, ані нова влада цій проблемі в інформаційному, освітньому

та соціально-культурному аспектах не надає належної уваги, оскільки й більшість її представників самі нещодавно пройшли чи ще проходять цей процес урбаністичної інтеграції. Отже, процеси адаптації новоприбулих городян відбувалися самопливом. Наслідком стихійності цих процесів стала поява певної когорти «нових чернівчан», людей, які поводять себе в місті не як його дбайливі господарі, а як, образно кажучи, соціальні окупанти, що виявляється у нерозумінні та небажані збагнути відмінності міської та сільської культури, побуту та архітектури, норм і звичаїв. Знаковими проявами такої ціннісної конфліктності нових чернівчан зі спадщиною міста, болісним проявом розриву міжгенераційних зв'язків та ціннісних установок мешканців стали, наприклад, новобудови не лише на околицях, а й на центральних вулицях міста, потворні паркани і позбавлені смаку брами, а також інші прояви еклектичної, а часом відверто вульгарної дифузії традиційної міської та сільської культури окремих нових мешканців обласного центру.

Зрозуміло, що процеси урбанізації завжди позначені суперечливими проявами і міська культура не є принципово «кращою» за сільську, вони є різними і водночас взаємодоповнюваними. Але повноцінно взаємодоповнювальними та взаємо необхідними вони залишаються при певній їх дистанційованості. Ці соціокультурні інтервенції постагратної стилістики не завжди корисні для зовнішнього вигляду міста. Тому обов'язком як територіальної громади міста, так і його влади є врахування тих радикальних змін, які відбулися у місті за останні роки, проведення освітньо-культурної політики, спрямованої на урбаністичну аккультурацію чернівчан, захист історико-культурної спадщини від архітектурного та дизайнерського «новоязу».

Підсумки без зайвого суму

Формування та підтримка традицій міжетнічного діалогу та порозуміння – це та царина діяльності, за яку несуть колективну відповідальність всі громадяни міста. В умовах, коли три чверті населення міста та області складають українці, саме ця громада, в першу чергу, має демонструвати своє бажання та спроможність бути дбайливими, відповідальними та доброзичливими господарями міста, спадкоємцями його кращих традицій, охоронцями надбань усіх поколінь. До цієї праці владі та громадськості необхідно залучати творчі сили громадян міста, поділяючи з ними як відповідальність за його стан, так і активні дії з покращення його долі. В цьому сенсі особливе значення має залучення організованої громадськості, національно-культурних товариств до пошуку та прийняття рішень, які стосуються життєдіяльності міста, взаємодії влади з чернівчанами.

Як дослідникам, так і практикам, які визначають політику міста слід усвідомити, що феномен збалансованої поліетнічності в місті залишився історичним фактом, а нині місто стрімко втрачає свій традиційно полікультурний характер, що найяскравіше відбивається на мовно-культурних навичках та вміннях городян. Зокрема, вільне володіння двома мовами – це майже максимум культурного рівня навіть високоосвічених сучасних чернівчан. А знання тих мов, які становили колись ознаку буковинськості, яскраву прикмету мешканців столиці краю, здається, відійшло в далеке минуле. Для прикладу, на зміну традиційним схемам та моделі співпраці чи навіть конкуренції етнічних громад приходить біполярна модель, все чіткіша дихотомія поміж титульною нацією та меншинами, причому організованістю та консолідованістю в управлінні виділяється румунська громада.

Процеси глобалізації не залишили осторонь наш регіон та Чернівці. На місце корінних мешканців, які мігрують у пошуках кращого життя (трудовими мігрантами є ледь не кожний п'ятий), приходять вихідці із нових незалежних держав, що виникли на теренах колишнього Радянського Союзу, а також іммігранти з-за його меж²⁵. Все помітніші прояви самоорганізації цих «нових меншин», зокрема корейської, азербайджанської та інших. Проте мешканці міста і влада навіть психологічно не готові до сприйняття та вироблення адекватних формул співпраці з новоприбулими, чисельність та розмаїття яких стрімко зростає.

Тим часом влада і громадськість, оспівуючи буковинську толерантність, мудрість та виваженість чернівчан, часом не бажають звернути увагу на те, що перед ними вже давно не лояльні підданці цісаря, чи то настрахані мешканці провінційного міста СРСР, а гро-

мадяни молодій державі та іммігранти часом із конфліктних територій далекі від визнання наших цінностей та навіть готовності до сприйняття толерантності як норми власної поведінки. В цих відмінних від попередніх умовах зростає роль громадськості та публічних інтелектуалів. В тому числі, дослідників цих явищ і процесів.

Таким чином, завдяки адекватному діагностуванню та усвідомленню генези сучасного стану міжетнічних стосунків в місті, подоланню розриву між поколіннями та різними соціальними верствами чернівчан, можна розв'язати проблеми Чернівців. Адже це місто, мешканці якого спромоглися створити привабливу міфологію Чернівців та Буковини. Тепер їм вирішувати, що вони хочуть робити з тією багатою спадщиною, яка дісталась їм і за яку вони несуть відповідальність. Як перед минулим міста, так і перед його майбутнім.

Примітки

¹ Стаття написана у розвиток та на основі авторської доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Чернівці у контексті урбаністичних процесів Центральної та Східної Європи XVIII–XX ст.», що відбулась у Чернівцях 6–7 травня 2008 року.

² *Габріель фон Сплени*. Опис Буковини. – Чернівці: Рута, 1995 – С. 21.

³ *Жалоба І.В.* Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). – Чернівці: Книги XXI, 2004. 519 с.

⁴ *Латтін Е.* Чернівецька мовна конференція (1908 р.) та суперечка про єврейську національну мову // *Міні-космос Буковини. Культурні здобутки регіону*. – Чернівці: «Зелена Буковина», 2006. – С. 99.

⁵ Детальніше про розвиток німецької громади та про її суспільно-політичну діяльність див.: *Осачук С.* Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.

⁶ *Corbea-Hoisie Andrei*. Czernowitzer Gezhichten. Über eine städtische Kultur in Mittel(Ost)-Europa. Böhlau Verlag Wien. Koln. Weimar, 2003, p. 29–43.

⁷ *Горук А.* Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX – 1914 р.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 48–52.

⁸ *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 112–113.

⁹ Німецький вчений Йоган Коль про Буковину та Галичину в середині XIX ст. – Чернівці: «Золоті литаври», 2007 – С. 31.

¹⁰ *Никифорак М.В.* Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр. – Чернівці: Рута, 2000. – 279 с.

¹¹ Див. наприклад: *Добржанський О.* Українсько-польські стосунки на Буковині у 80–90-х роках XIX століття // *Bukowina. Blaski i cienie «Europe w miniaturze»*. – Warszawa, 1995. – s. 113–120.

¹² *Буркут І.Г.* Розпад Австро-Угорщини і формування нових держав Центральної та Східної Європи // *Народне віче Буковини*. 1918–1993. – Чернівці: «Прут», 1994. – С. 29–33.

¹³ *Скорейко Г.* Поліконфесійність як складова толерантності буковинського суспільства // *Bukowina. Tradycje i wspolczesnosc*. Pila-Czerniowce-Suczawa, 2006. – С. 146.

¹⁴ *Фісанов В.П.* Проблема безопасности в условиях подвижных геополитических точек: случай с Буковиной // *Фісанов В.П. Re Commendationem: Збірка вибраних статей*. – Чернівці, 2006. – С. 70–71.

¹⁵ *Turczynski E.* Sztuka konsensusu, czyli o kulutrze politycznej Bukowiny // *Bukowina po stronie dialogu*. – Sejny, Pogranicze, 1999. – S. 23.

¹⁶ *Буркут І.Г.* Буковина у планах Великої Румунії // *Політичні процеси: історія, міфи, реальність (погляд з регіону)*. – Чернівці: Прут, 2005 – С. 32–33.

¹⁷ *Осачук С.* Соціальна динаміка і політичні орієнтації німців Буковини 1918–1940 рр. // *Буковина 1918–1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток*. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С. 114–117.

¹⁸ *Холодницький В.* До питання про переселення та депортації жителів Північної Буковини в 1940–1941 рр.) // 28 червня 1940 року: погляд через 60 років. – Чернівці, Прут, 2000. – С. 12–13.

¹⁹ *Демченко В.* Вплив Першої світової війни на демографічну ситуацію та продуктивні сили Північної Буковини // *Буковина – мій рідний край. Матеріали історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців*. – Чернівці: Прут, 1996. – С. 10.

²⁰ Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 650–651.

²¹ Ці та інші статистичні данні щодо етнонаціонального складу міста та його мовно-культурних характеристик див.: Національний склад населення Чернівецької області та його мовні ознаки (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – Чернівці, 2003 – Частина 1. – 159 с.

²² *Юрій Т.* В області стало більше селян і менше росіян // *Доба*. – 2003. – 14 січня. – С. 1, 3.

²³ Отчет о миссии. Северная (Украинская) Буковина. Приднестровская Молдавская республика. Гагаузия (Гагуз-Ери). Молдова. – Минск, 2004. – С. 17–23.

²⁴ *Буркут І.Г., Герасько С.І., Романів М.В.* Сучасна Буковина: 1991–2005 роки в підсумках соціально-економічного та політичного розвитку краю. – Чернівці: Книги – XXIV 2006. – С. 126.

²⁵ Міграційні процеси на Буковині // *Крайова освіта*. – 2004. – 16 квітня. – С. 2.

«URBANOPHILIA»: три історії одного міста

Світлана Шліпченко

This essay consists of three stories about Kyiv. The first story explores the architectural heritage of Vladyslav Gorodetskyi as the source of Kyivan urban mythology. The second story is an attempt to look at the space of a specific institution from the point of view of spatial implementation of ideologies. The third story analyzes the construction of a new residential complex on a historical site in light of the concept «commoditization of space». The article aims to identify visible and invisible networks of social, cultural, and economic relations and influences as they are materialized in urban space.

Цей есей складається з трьох коротких замальовок на київські теми. Перша присвячена «знаковій» постаті відомого зодчого Владислава Городецького. «Знаковий» не лише в розумінні його ролі і місця в офіційній архітектурній історії, але постаті, що наче уособлює, «репрезентує собою» образ міста. Так, можна аналізувати його професійний доробок – хоча б ті три видатні київські споруди (Національний музей українського мистецтва, собор св. Миколая, Караїмську кенасу) – з погляду приналежності їх до певної доби, а відтак крізь домінуючі принципи формування – історизм (як «формалізацію історії», тобто практики використання візуальних «ідіом» минулого, коли формулювався погляд на історію як на депозитарій чи склад незмінних фактів та незаперечних цінностей й взірців). Водночас, поруч зі зверненням до минулого, інкорпорацією минулого у «міф про місто» ми бачимо створення специфічного дискурсивного простору міста через «накладання» на «географію буквального» «поетичної географії» (М. Де Серто)¹ місцевих (пов'язаних із містом та його історією) історій, легенд та міфів, зразком чого і

служить легендарний Будинок з химерами.

Друга «історія» – спроба подивитись на простір конкретної, хоча й віддамо собі звіт – вельми одіозної², тож тим більше показової у цьому сенсі – інституції (МАУП) з точки зору втілення і «просторизації» певного комплексу ідеологій. Тут бачимо начебто новий простір нової країни, нову інституцію (дата заснування – 1989) та нову освіту, які, однак, є кульмінативним виявом репрезентації у своєму (обмеженому) просторі своїх же локальних (і ідеологічно закорінених) уявлень та цінностей.

У третьому розділі будемо пробувати аналізувати житловий комплекс *Воздвиженський*, споруджений в урочищі Гончарі – Кожум'яки – давньому й «овіяному легендами», до того ж увіковіченому в кіно та літературі (фільм 1960-х «За двома зайцями» і п'єси М. Старицького «За двома зайцями» та «Помодньому») крізь призму ідей про «комодифікацію простору». Однак подивимось на це явище не тільки з точки зору «комерціалізації» просторів чи «ідеї мешкання», плюс вияв такого собі «містечкового історизму», а й спробуємо протиставити його практикам, у

яких враховано «генеалогію місця» чи принципи «критичного регіоналізму».

Історія перша. Владислав Городецький: «Архітектор як міфотворець»

Як можна було б зв'язати два поняття «міф» і «місто»? З одного боку, ми говоримо про «міфічні простори» міста, організовані, утворені й об'єднані певною тривірневою логікою – між порядком світу, порядком міста та порядком дому, квінтесенцією чого є славнозвісна фраза Альберті про «Дім як місто, і Місто як дім»³. Тобто, можна просто подивитись, як міф, міфічні цикли через святкування-церемонії-ритуалізовані практики (вже згодом – секуляризовані) інкорпоровалися у простір міста й репрезентувалися ним. Водночас ледь не в кожному місті є таке поняття, як «міф про Золотий вік». «Уявлена спільнота» мешканців міста утворюється, стає такою в результаті комбінації історичної пам'яті та уявної географії. Тут ніхто не є унікальним, адже ідентичність (і локальна, і національна) розгортається і в часі (історія), і в просторі (географія). «Підживлюється» ж колективна ідентичність мешканця міста локальними міфами – міфами міста і міфами про місто.

І сьогодні Київ все ще перебуває у транзитивному стані своєї «символічної ретериторизації» – періоді переформулювання своїх символічних і фізичних просторів, а значить, – норм і цінностей, «матеріалізованих» в урбаністичних просторах. Відтак, важливим моментом є пошук «точки опори» в минулому для того, щоб сформулювати й спроектувати візії свого майбутнього. Тобто «віднайдення» свого власного «міфу про Золотий вік». Можна сказати, що в нашому місті є два таких «взірцевих періоди». Перший – це легендарні часи Київської Русі як частини «загальнонаціонального наративу»⁴. «Матеріальними» свідками чого постають архітектурні споруди і «залишки» 10–12

ст.: фундаменти Десятинної церкви, Ротонди, яка, як вважають дослідники, була збудована за європейським зразком (e.g. Мавзолей Теодоріха в Равенні, капела Карла Великого в Аахені – що дуже добре (і, головне, підставово) вкладається у наші сьогоденні спроби долучення до «загальноєвропейського наративу»), відбудована і відреставрована у барокові часи Софія, Кирилівська церква, сюди додамо «зацементовані» під новоствореними репліками Золоті Ворота, фундаменти Успенського собору, Богородиці Пирогощі та Михайлівського Золотоверхого і т.д. Натомість, другий «взірцевий період» – це вже локальний міф – економічне піднесення та будівельний бум ХІХ ст., і будується він зокрема довкола постаті київського архітектора Владислава Городецького.

Є в світі такі міста, що асоціюються з постаттю конкретного архітектора, який у певному сенсі виступає творцем «образу міста». Якщо говоримо про Відень, то в уяві виникає фігура Отто Вагнера, якщо згадаємо Чикаго – то це неперевершений Френк Ллойд Райт (один з батьків-засновників Чиказької архітектурної школи), а для словенської Любляни – такою символічною постаттю буде Йозеф Плечнік. (І це попри той факт, що, скажімо, у Відні поруч із творами модерніста Вагнера є роботи такого ж (хіба що більш радикального) модерніста Адольфа Лооса, «сецесіоніста» Йозефа Марії Ольбриха чи «пост-модерніста» Ганса Голляйна; а в Чикаго, окрім Луїса Генрі Селлівана (ще одного батька-засновника славнозвісної Чиказької школи), бачимо добірну колекцію творів Людвіга Міс ван дер Роє.)

Від 1960-х, завдяки наполегливим старанням Сергія Кілессо, Лешек Дезидерій Владислав Городецький стає невід'ємною частиною «київського міфу»⁵. Незважаючи на те, що він цілком успішно працював на теренах Польщі та

у Тегерані, він є суто київським архітектором (і в цьому сенсі його не треба ні з ким «ділити», як, приміром, Гоголя). А його чотири визначні споруди – Національний музей, собор св. Миколая, будинок з химерами та Караїмську кенасу – можна було б назвати «чотирма діамантами» міста (за аналогією до того, як Карл Шорске називав споруди Віденського Кільця – Парламент, Ратушу, Університет і «Гоббургтеатр» – «чотирма діамантами корони»)⁶. Городецький – «дитина свого часу», а його проекти – «виражають дух епохи» – звучить банально, але дещо все ж може сказати нам про «архітектуру Городецького» та «умови думки», що покликали її до життя.

Ще у 1828 мюнхенський архітектор Гайнріх Гюбш ставив сакраментальне питання: *У якому стилі нам слід будувати?* Відповіддю на нього стала «архітектура стилів» – історизм, потужна загальна тенденція архітектури Європи від 1830-х і до початку XX ст., головний засадничий принцип архітектурного «мислення за допомогою історії». Подеколи його все ще некоректно називають «еклектикою» або «сумішшю стилей» (один із «міфів» нашого мистецтвознавства)⁷. А «загальнокультурна ситуація» тоді була така.

Історія, діставши лінійний і теоретичний вимір і ставши своєрідним депозитарієм образів для архітектури, стає і «способом мислення» доби і водночас таким собі «універсальним» методом розуміння сущого, метафізикою. Водночас, «неповоротна одноразовість» минулого (Г.-І. Гадамер) та можливість його довільного інструментального відтворення сигналізують нам про початок радикальної фрагментації світу – світ розпадається на уламки, які все важче і важче інтегрувати у якесь ціле. До того ж, ідея «культурних типів», народжена романтизмом, дала можливість розглядати

культуру як формалізовану історію, як процес зміни сценографічних композицій чи декорацій, характерних для окремих періодів, а саму історію (секуляризовану лінійну концепцію часу) – як умову і можливість зміни цих «культурних типів». Якщо додати до цього ще одну «метафізичну» ідею доби – концепцію еволюційного розвитку, то звідси вже один крок до ідеї історій мистецтва та архітектури як *Stilgeschichte* – історії стилів⁸. Тобто стиль (поняття, що вводиться в обіг на початку XIX ст.) постає тією поєднувальною ланкою, що міцно прив'язує один до одного мистецтво та історію. Теоретичну основу «архітектури як історії стилів» задав Готфрід Земпер⁹. Саме він пропонує свій специфічний метод – «архітектуру стилів», який власне ми й називаємо історизмом. Тож відповідь на питання – *в якому стилі нам слід будувати?* – архітектору мали підказувати і його (на той час це було майже винятково «чоловічою» справою) професійні знання та досвід, і загальна система цінностей, що їх суспільство атрибувало «культурному типу» конкретної історичної доби. Якщо коротко, то історизм постає як синкретичне мислення, притаманне добі модернізму, коли можна замінити (субститувати) усю попередню «культуру» її ментальною – абстрактною – конструкцією. Тому, гадаю, саме у такій перспективі ми мали б розглядати «програмні» твори архітектора Городецького – будинок Національного музею українського мистецтва (тут говоримо про звернення до доби грецької класики та відповідно часів розквіту красних мистецтв) або католицький собор св. Миколая у Києві (адже саме готика якнайкраще втілює «дух» католицизму). Про суто «інструментальний» підхід зодчого до питань архітектурної репрезентації переконливо свідчать ще дві його споруди. Йдеться про земську лікарню в селі Мошни,

Черкаської області (1909) та Караїмську кенасу (1900) (нині – Будинок актора) у Києві. Російська ідея «земства», «земської лікарні» постає у формі дерев'яного будиночка у суто російських формах народної дерев'яної архітектури – з різьбленими деталями та віконницями, тим самим відсилаючи глядача до географічно та ідеологічно позначеного джерела (чи «походження»). Водночас, Караїмська кенаса втілює популярний тогочасний мотив загадкового й екзотичного орієнту (синагоги в Європі тих часів майже повсюдно відтворювали «орієнтальні» форми й мотиви)¹⁰.

Городецький – яскрава зірка київського архітектурного небосхилу, відомий не лише своїми висококласними проектами. Легендарності його постаті додають таємничі історії, пов'язані з його, мабуть найбільш загадковою спорудою – будинком з химерами. В одній з них, (найромантичнішій і найпопулярнішій) йдеться про те, що будинок споруджено на згадку про улюблену дочку, яка потонула, звідки й численні морські мотиви декору (хоча, факти свідчать – дочка не померла, а щасливо дожила свої дні у шлюбі)¹¹. Інша історія (авантюрна) розповідає про те, що будинок споруджено «на заклад» – ніхто з тогочасних спеців не брався будувати на такому крутому схилі. Третя історія (базована на фактах, вірогідна) стверджує, що будинок став випробувальним майданчиком і рекламою нових технологічних можливостей нового матеріалу – бетону (теща архітектора і він сам були акціонерами київського цементного заводу Фор). Городецький і сам виступає творцем свого міфу (модерністська концепція «життя як мистецького акту» помножена на особистий шарм та епатажність): чого варті лише його проїзди по місту в одному з перших на київських вулицях авто із мавпою на плечі, написані ним подорожні нотатки *У джунглях Африки* або колекція мис-

ливських трофеїв, поїздка на африканське сафарі...

Бачимо, що місцеві історії, легенди, пов'язані із містом чи певними місцями у місті, створюють ефекти «згущення», «стискання», «розширення» чи «переміщення» значень, в певному сенсі – одомашнення, тим самим перетворюючи простори міста, де працює «символічний порядок», у місця нашого «мешкання». Власне, у такий спосіб «поетична географія» і накладається на «географію буквального». У нашому випадку – прибутковий будинок перетворюється на «будинок з химерами». Вже у цій, не зовсім офіційній («химеричній»), назві звучить натяк на «онейричний потенціал» (Г. Башляр): міфічна потвора сплучається із маренням, нездійсненою мрією, фантазмагорією (як, приміром, це зафіксовано у відомій серії Гойї про сон розуму, що породжує чудовиськ). Дослівно – химерна (а, за висловом Де Серто, «дивна») топоніміка проникає у популярні туристичні й ознайомчі наративні маршрути чи віртуальні тури по місту, дискурсивний простір «оповіді» стає «пішохідним» маршрутом – просторовими практиками¹², а, значить, модифікує «реальний» простір.

Як каже Мішель Де Серто, «... історії та легенди нав'язливо присутні в урбаністичному просторі, подібно до привидів чи «додаткових» мешканців. За логікою техно-структури, вони мають стати об'єктами «полювання на відьом»» І ті додаткові, надмірні, ексесивні, інакші, зовнішні елементи, що їх із собою привносять місцеві історії та легенди, «...у прийнятний спосіб вміщують себе у структуру вже існуючого порядку. Відтак, утворюється взаємодія між просторовими практиками та сконструйованим порядком. Поверхня такого порядку повсюдно підринається і розривається еліпсисами (оминаннями), відхиленнями та «витіканнями» значень:

це порядок-сито»¹³. Тобто у термінології Де Серто, виникає можливість примирення «тактик» і «стратегій» перебування у просторі. Постають як мінімум дві виразні, але пов'язані між собою функції стосунків між просторовими практиками та практиками означування/сигніфікації: того, в що ми віримо, і того, що ми пам'ятаємо, до цього можна додати ще й функцію «примітивізму» (інфантильні, дитячі фантазії-спогади-уявлення) (за Де Серто). Вони й позначають те, що авторизує, дозволяє і визначає наші апропріації простору, те, що повторюється, відтворюється, виникає з пам'яті. Саме ці символічні механізми організовують топоси дискурсу щодо міста – легенди, колективні та індивідуальні спогади, пам'ять, мрії тощо, які намагаються уникати строгої урбаністичної систематизації. Ми пізнаємо їх у власних назвах – не тільки «дозволенних», офіційних, але й у тих, що «одомашнюють» місце (так, скажімо, поруч із офіційним Майданом Незалежності існує «народна» назва – Труба, або прибутковий будинок у формах Арт Нуво стає «Будинок з химерами»); вони «оживляють» фантоми і спогади (і приватні, і колективні: написи на поштамті, що лишилися від часів Помаранчевої революції, або пам'ятник перській кицьці в Золотоворітському сквері¹⁴), проникають у рухи і жести тіла, надаючи нашій «функціональній» ідентичності альтернативних забарвлень, привносячи гетерогенність та реконструюючи ієрархічний порядок «закону Місця».

Історія друга. Коли «кіч переростає в арт»¹⁵: МАУП і його «символічний капітал»

Якщо «кічем» називати граничну, доведену до своєї межі, тривіалізацію значень, то територія комплексу МАУП (Міжрегіональної Академії Управління Персоналом) у Києві була б чи не найкращим прикладом.

Ніхто не сперечатиметься, що сьогодні Україна все ще перебуває у стані свого «націєтворення» – йдеться про відмову від одних міфів, ідеологій, соціальних, культурних чи політичних конфігурацій і створення та актуалізацію інших. Різні спроби «уявляти себе» дуже часто мають форму ностальгії за «чіткою і всім зрозумілою» ідеологією, ностальгії за такою собі квазі-прозорою формою знання, вільною від усіх «похибок» та ілюзій. Не будемо наразі заглиблюватись в історію стосунків термінів: «знання» та «ідеології»¹⁶. Просто зазначимо, що «ідеології» розглядатимемо у їхньому найбільш загальному, максимально нейтральному сенсі – як те, що стосується системи норм, цінностей і вірувань, що організовують і відцентровують «соціальні та політичні настанови/ставлення групи, соціального класу чи суспільства в цілому», але водночас, і як те, що стосується сфери ідей¹⁷. Однак, паралельно, як ми знаємо, Луї Альтюссер визначав «ідеології» як специфічні камуфлюючі «істинну природу соціальної реальності» соціальні практики і, власне, як «...систему репрезентації – скомпоновану з ідей, концепцій, міфів чи образів – у якій/через яку люди «проживають» і прив'язують сферу уявного/стосунки уявності до реальних умов свого існування»¹⁸. Ідеології, згідно з його думкою, втілюються у дії суб'єктів через «матеріальність існування ідеологічного апарату». Тож об'єкт нашого фокусу – МАУП як «культурно-освітня інституція» – за Альтюссером, начебто мав би належати до другого рівня умов і можливостей, що «конституують суб'єкт» – Ідеологічного Державного Апарату (ISA)¹⁹.

Звідси виникають певні питання. Так, ідеології зв'язують «сферу уявного» та «реальні умови існування», скажімо, «приписуючи» суб'єкту певні

(«правильні» чи «неправильні») місцепербування, чи визначаючи ієрархію місць у просторі (які місця належать до сфери «сакрального», а які – до «профанного»). Однак в жодному разі не йдеться про просту «проекцію» ідеологій на якийсь нейтральний простір²⁰. Ідеології не є просто «формою локалізації», а скоріше – похідною стосунків, що постають у процесі «продукування простору», де задіяні його символічні властивості (тобто бачимо ситуацію *взаємовпливу і взаємодії*). Тож на одному рівні – МАУП (як освітня інституція, до того ж IV, найвищого рівня акредитації) в цьому сенсі (як об'єкт з Альтюссерівського «другого рівня») і справді є частиною «держави» (з усіма супутніми імплікаціями). На іншому ж рівні кампус МАУП²¹ постає як гранична візуалізація (і «матеріалізація») своєї локальної системи цінностей (але такої, що досить агресивно претендує на статус «загальної») як спроба створити абсолютний «простір репрезентації» у формі ідеологічних кліше – «мертвих» метафор (коли «слово» в буквальному сенсі «злипається» з «річчю») – ситуація «*одностороннього впливу*». Як кваліфікує таку «семіотичну ситуацію» Де Серто: «...терміни, референції і відношення яких не є предметом осмислення, а постулюються як необхідні, можна називати символічними»²².

Саме тут основою просторової структури є залучення і відливка в архітектурних та монументальних формах ідеології однієї конкретної інституції чи групи – таке собі створення ментальної карти «справжнього» українця, який /чи яка/ до того ж є студентом МАУП'у. («Виховання молодого покоління на патріотичних засадах – справа не з легких. Однак у МАУП переконані, що іншого шляху не існує. Тільки патріот захоче по-справжньому піклуватися про рідну землю. Саме від нього, молодого

українця, залежить майбутнє України», – читаємо на офіційному сайті.)

(Хоча треба зазначити, що іще від часів Ренесансу ми вправі говорити про практику свідомої «матеріалізації» національних або регіональних міфів.)²³

«Інституційна уявність» МАУП'у чудово прочитується і в актуальному просторі кампусу, і у віртуальному просторі – карті офіційного сайту (яка у свою чергу, є відображенням бажаної конструкції «ментальної карти» студента МАУП'у). Треба очевидно сказати, що актуальний маршрут відвідувача цього «заповідника» не збігається з віртуальним наративним маршрутом: ви однаковою мірою можете почати своє «фізичне» ознайомлення з територією і з Трипілля, і з Алеї світових релігій чи парку філософів, що має нагадати про «гай Академії», і з дуже кумедного (навіть, зворушливого) відтворення «сімох чудес світу» у виконанні МАУП.

Коротко пройдемося цим «уявним» простором, який є частиною загальної стратегії «збереження історичної пам'яті» (правда, в інтерпретації МАУП). Від самого порогу, як переконують нас, «в Академії все дихає духом українства». Починається віртуальний тур від пам'ятника Святославу Хороброму («Біля центрального входу, немов на варті, височіє велична постать Святослава Хороброго – переможця Хазарії. Дев'ятиметрова постать легендарного Великого Князя Київської Русі спирається на меч – символ могутності та непереможності. Скульптори зобразили Святослава після ратного звершення, коли він після звитяги опустив свій меч і в роздумах про долю свого народу застиг на віки»). (Гадаю, цей «символічний початок» спеціальних коментарів не потребує.) Наступний пункт – парк Трипільської культури (довкола якої і на більш загальному ідеологічному рівні (хто зна, може, і справедливо) прагнуть

відцентрувати «міф про витоки» та «суто українське джерело походження»), зі скульптурами та об'єктами, які «відтворюють відповідники археологічних знахідок». Через Площу знань потрапляємо до центральних сходів, які «прикрашають ще три пам'ятника – відомим просвітителям, творцям слов'янської азбуки та основоположникам слов'янського письменства Кирилу, Мефодію» та «батькові української історії» Нестору-літописцю. Є тут і «сходи української культури», де «представлені мистецькі композиції, що відображають основні віхи української історії від сивої давнини до сучасних днів, розвитку та становлення української титульної нації,» а «вінчає» ці сходи перший в Україні пам'ятник «помаранчевій» революції (орфографію збережено). Далі – сад України, своєрідний пантеон, де «серед вишень та квітів саду можна помітити сімох великих українців – визначних діячів вітчизняної історії»: Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Лесю Українку, Івана Франка, Петра Могили, Богдана Хмельницького та В'ячеслава Липинського²⁴. Окремо згадується пам'ятник Ярославу Мудрому, який, цілком логічно, сусідить із бібліотечним центром.

«Відданість українській національній ідеї на території Академії» і правда відчувається всюди. Тут є камерні пам'ятники Володимиру Великому («князь Володимир обирає віру» – де, чомусь замість представника католицизму стоїть похнюплений представник юдаїзму) та княгині Ользі, а також чи не перший пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933. Насамкінець нас знайомлять із прикладами «відродження духовності» – кількома православними каплицями [Григорія Побідоносця, Вірменською та Сербською (на вшанування жертв бомбардувань в Югославії)]. І нарешті, кульмінація: «Перед

президією Академії гідне місце на алеї слави зайняли Зороастр, Піфагор, Конфуцій, Будда, засновник ісламу Мухамед, давньогрецькі мислителі – Арістотель, Сократ, засновник першої академії Платон. Біля кожного погруддя – дошка з коротким описом. Неподалік в скульптурній композиції увічнено Ісуса Христа».

Загалом, наративний маршрут по кампусу МАУП'у нагадує такий собі «іграшковий» простір, або ж міні-Діснейленд чи тематичний парк, але позначений своєрідною ідеологією. До всього, матеріали і форми споруд (приміром, Інституту ім. Нельсона Манделі чи Інституту Аверроеса тощо) наче просякнуті відчуттям «тимчасовості» – парадоксальним чином вони нагадують «карткові будиночки» часів американського освоєння Дикого Заходу. Якщо застосувати Рікерівську фразу про «герменевтику підозри», то, очевидно, можна сказати, що тут наче позбавляють КОГО – ? (студентів – як об'єктів «виховання») критичної дистанції, тут домінує «міфологічний вимір», де генерується єдина уніфікована позиція суб'єкта (суб'єкта, власне, як частини у такий спосіб утвореного бажаного цілого).

Історія третя. «Новий історизм»²⁵ по-київськи, Або Повтряні замки для кожум'яцьких аристократів

Не так і давно, поблизу Андріївської церкви з'явився пам'ятник Проні Прокопівні та Голохвастому – популярним героям однієї з міських історій, увіковчених в кіно і літературі. Дія відбувалася у славному урочищі Гончарі – Кожум'яки у часи економічного буму кінця XIX ст., коли «кожум'яцькі аристократи» (як називав їх пан Голохвастов) або ж київський третій стан «утверджував себе» не лише економічно, а й намагаючись виробити свої власні «уявлення про красу», апропріюючи «благо-

родні» («аристократичні») цінності тогочасних «вершків суспільства». Здається, й сьогодні і місце дії, і головні герої ті ж самі: «елітне містечко для успішних» або – житловий комплекс Воздвиженський, що постав на розореному урочищі.

Тут, передовсім, ми говоримо про концепцію коммодифікації – перетворення на предмет споживання (і стосується це як перетворення просторів на предмет споживання, так і розміщення предметів споживання у просторах), до цього додаємо ще й «коммодифікацію соціального життя» (Девід Гарві) та «комерціалізацію минулого» (Анрі Лефевр). Відтак увесь культурний ландшафт постає як «матеріалізований» об'єкт бажання – фантасмагорична мрія, що набирає форми предмета споживання²⁶. Ефект «комерціалізації минулого» є важливим моментом у ставленні до минулого, впливовим чинником формування міських ландшафтів сьогодення, найчастіше саме ефект «комерціалізації минулого» лягає в основу проєктів відновлення історичного спадку, та й подеколи стає формотворчим елементом і самої концепції історичного спадку – щоб привабити туристів відновлюють цілі квартали старовинних міст і містечок разом із їхньою специфічною «аурою» – ресторанами, крамницями, ремеслами тощо²⁷. Але, паралельно, своєї кульмінативної наочності «ефект коммодифікації» набуває і у практиках створення «комерційних просторів» – власне просторів споживацтва, і «просторів проживання» – будівництві помешкань (йдеться не про банальний продаж житла, але про комерціалізацію «ідеї мешкання» – усього того, що супроводжує й створює наші «нормативні» уявлення про дім і помешкання). Водночас, посилена фрагментація міського простору (тепер це вже навіть не функціональні «зони» – робо-

ти, відпочинку, мешкання, торгівлі тощо, а кластерні утворення для окремих груп) підсилює відчуття колапсу публічного простору. В таких нових умовах ми бачимо, як у наших містах зростає і хвиля поляризації – політичної, культурної, майнової, етнічної, що суттєво реформує урбаністичний простір, провокуючи зміни у вже звичному розумінні приватного та публічного просторів.

Мабуть, житловий комплекс *Воздвиженський* найбільш промовистий приклад перетворення «святкування фетишу споживацтва» (В. Беньямін) у видовище. У рекламній пропозиції він характеризується, як «вишукані апартаменти і садиби, зведені в дусі модерну, інтерпретованого на хвилі готики, бароко та французького романтизму»²⁸. Але пропонується тут споживачеві «архітектура стилів» є скоріше невідгадливою симуляцією, а не спробою «нових історичистів» репрезентувати в архітектурних формах ідеї та цінності попередніх епох – пошуком «доречності з минулого, що відповідає сьогоденню» (за висловом Ю. Габермаса), у якій би знаходили своє втілення «цінності доби». Симуляції – домінуючі практики забудови історичної частини Києва, і зокрема – Подолу, де цілі блоки в буквальному сенсі, до того ж не дуже вдатно, мавпують зразки класичної «архітектури стилів» XIX ст.

Апофеозом і є житловий комплекс *Воздвиженський*, розташований в давньому урочищі Гончарі–Кожум'яки. Це химерне утворення, яке ще у 2006 гордо іменувалося «культурно-політичним центром *Площа Європи*»²⁹, сьогодні здорово нагадує і місто-привид (покинуте поселення часів Американської «золотої лихоманки»), і голлівудську декорацію (stage-set) водночас. Прагнення авторів створити «елітне містечко для успішних» (може, краще було б сказати про «повітряні замки для «кожум'яць-

ких аристократів?) зіграло з ними жорстокий жарт і в суто економічному, і в архітектурному плані. Ціла низка чинників, включно зі світовою кризою та простою жадібністю місцевих «девелоперів», спричинилися до того, що містечко так і залишилося незаселеним. Воно справді нагадує якесь дивне потойбіччя: раптом, із жвавого подільського середмістя ви потрапляєте в майже абсолютно порожнє, знелюднене місце, і опиняєтесь серед неживих декорацій у компанії хіба що кількох аж ніяк не «елітних» охоронців (які залишилися стерегти купи покинутих будівельних матеріалів від «небажаних» відвідувачів) та зграй бездомних собак³⁰.

Чи мала «мобілізація видовища» у проекті *Воздвиженського* комплексу якусь іншу, відмінну від ідеології «комодифікації мешкання», мету? Виглядає, що ні. Бажання максимально «історизувати» форми вилилось у граничну фрагментацію: конгломерат образів та «візуальних ідіом минулого» (при не дуже якісному виконанні) ніяк не хоче перетворюватись на «урбаністичний театр видовища». А тут ще й зовсім не іронічне, а прямолінійно-кічове застосування «тропу Європи» нагадує нам про популярні в народі словосполучення: «євро»-ремонт, «євро»-вікна, «євро»-двері тощо. (що, своєю «європейськістю», заявляють претензії на відповідність певним стандартам якості життя)³¹.

Мабуть, зовсім необов'язково відтворювати чи симулювати якусь «актуальну» (історичну) архітектуру, коли «урбаністична історія споживається у вигляді урбаністичної форми як знаку»³², щоб «вписати» свій твір в історичний «текст» міста, урбаністичний контекст. Прикладами чого можуть послугувати, скажімо, Музей Акрополя в Афінах, спроектований Бернардом Тшумі, *Музей Вітваря Миру* у Римі авторства Річарда Меєра чи розширення Галереї

Уффіци у Флоренції, збудований Аратою Ісозакі (проект якого став переможцем конкурсу на спорудження музейного комплексу *Арсенал* у Києві), де, гадаю, вдалося здійснити «генеалогічну інтеграцію» культурних-часових-просторових шарів (працюють «палімпсестні» принципи гетеротопічності та гетерохронізму). Тут імпульсом для «вписання споруди», а відтак – переформування урбаністичної тканини і створення дифузного культурного образу є генеалогічний підхід – своєрідна версія «критичної реконструкції» місця (власне, розвиток і продовження роботи над концепцією «міста за аналогією», запропонованої свого часу Альдо Россі).

Спробуємо підсумувати вищесказане і пошукати те, що об'єднало б всі три наші історії. Здається, прислужитися в цьому нам допоміг би, може, дещо химерний «термін» – урбаніфілія / *urbanophilia*, який введемо як спільний знаменник, екстраполюючи (з певною натяжкою) Башлярову концепцію *топоаналізу* (який, має усі ознаки «топофілії», концепції, що її він застосовував для аналізу «просторів будинку / дому») на простори міста, урбаністичні простори. У певному сенсі наш «термін» – *urbanophilia* – це своєрідна «де-фетишизація» поняття міста як технократичної дефініції, коли місто розглядається як просторова структура, створена для «користувачів», де організація та функції цього урбаністичного простору продиктовані об'єктивними потребами консолідованого, стандартизованого суспільства (а від часів архітектурного модернізму це визначення в принципі лягає в основу кожного професійного підходу, так, власне, постає місто як об'єкт професійного урбаністичного дискурсу). Інакше кажучи, наша *urbanophilia* – це не тільки пошук проявів видимих і невидимих мереж соціальних, культурних, економічних тощо стосунків і впливів, «матеріалізованих» у просторі

для того, щоб зафіксувати ці значення, але розуміння принципової для нас речі – того, що «місто» і постає як таке саме в процесах взаємовпливів із суб'єктом.

Простір міста, так само, як і простір будинку постає з міфічного образу *дому-су*, дому, який у свою чергу утворюється довкола домашнього вогнища, як культурно-соціально-просторової одиниці, ще й у певний спосіб упорядкованої. Але саме цей образ дому (що стає домівкою, домом у Башляра³³), *домусу* (як осередку міфічного циклу, спогадів і мрій), що, власне, й існує лише у формі «міфологічної конфігурації»³⁴, допомагає людині вижити (зберігати психічну рівновагу зокрема) в сучасному мегаполісі (чи вже пост-метрополісі). Іншими словами, «простір блаженства» накладається на «зовнішній, індіферентний простір», у цій процедурі й утворюються смисли, простір наділяється значеннями. Тут можна проводити паралелі, скажімо, з Де Серто і Лефевром, які намагались долати жорстку дихотомію «реального» (індіферентного й абстрактного) – «нереального» (міфічного, дискурсивного) просторів. Жорстка опозиція бінарної пари – «стратегій перебування у просторі» – «тактик повсякденного існування» у Де Серто, або «репрезентацій простору» (задуманого, запроектованого, абстрактного простору) – «репрезентаційних просторів» (прожитих, змінених фактом нашого в них перебування, просторів) у Лефевра, пом'якшувалася (якщо не зовсім знімалася) обома дослідниками за допомогою поняття-копули (як могла б назвати його Гаятрі Співак) – просторових практик. Просторові практики – це те, що має сполучати простори репрезентації [задуманий/запроектований простір (за Лефевром)] та репрезентаційні простори (прожиті простори). Ці практики породжені та водночас регламентовані своєю належністю до певного місця. І саме вони формують те, що Пол Коннертон називає

«спогадами/пам'яттю звички» – форму пригадування, яка через ритуали повсякденного життя і надає сенс місцю (точніше – конкретному місцезнаходженню, тим самим і створюючи місце), прив'язуючи приватний досвід до глибин колективної пам'яті. Відтак, простір репрезентації перетворюється на прожитий/обжитий простір. Паради й процесії, демонстрації і кортежі, церемонії, спортивні змагання тощо, які відбуваються (мають місце) у наших містах (а також і практики дисциплінування тіла) є процесами, що відбуваються у просторі, – «просторовими практиками», які створюють і відтворюють «локальний порядок», контролюють і направляють пам'ять суспільства. В ідеалі – всі три позиції (просторові практики – простір репрезентації – прожитий простір) мають бути взаємопов'язані так, щоб «суб'єкт», індивід, член певної групи, міг би вільно переміщуватись від одного регістру до іншого і не плутатися – такою є логічна необхідність. (Таким бачилося нам традиційне місто – античне, середньовічне, ренесансне, барокове, і, певна річ, модель *ідеального міста*.) Чи це насправді так, то вже інше питання. Паралельно, спогади, легенди та мрії також створюють «міфологічний», глибинний, вимір, пов'язаний з певним місцем. І тоді ми можемо розглядати місто (простір міста) як палімпсест або ж як «констеляцію» чи сукупність різних місць пов'язаних чи розрізнених, утворених ефектами «згущення», «стискання», «стирання», «розширення», «нашарування» чи «переміщення» значень, в певному сенсі як «процес» одомашнення, і водночас як місце «просторових розривів»³⁵ – неочікуваних і незапрограмованих подій, що підривають і перевертають історично та інституційно санкціонований «порядок місця», тим самим перетворюючи простори міста, де працює «символічний порядок», у місце нашого «мешкання».

Примітки і література

¹ «Багатство недетермінованості надає їм (просторам) засобами семантичного розрізнення, функцію артикуляції другої, поетичної географії поверх географії буквального, забороненого або дозволеного значення. Вони натякають на інші маршрути у функціоналістському та історичному порядку руху». (Див. *De Certeau, Michel. The Practices of Everyday Life. Trans. S. Rendall. Berkeley: U of California P, 1988. 105.*)

² Наразі не будемо спеціально заглиблюватись у це питання. Можна лише пошукувати, що МАУП не став центром українського орієнталізму. Відзначимо лише, що суперечливі джерела фінансування та антисемітська й ксенофобська ідеологія цього закладу не раз ставали фокусом скандалу та об'єктом громадської критики, щоб переконатись у цьому, можна просто відкрити Google та подивитись там численні критичні публікації про МАУП та її діяльність.

³ Хоча, не треба забувати, що свої теоретичні побудови Альберті робить, базуючись на концептуальних засадах «переписаного» ним Вітрувіуса.

⁴ У Києві, де до статусу «мегаполісу» додається ще й статус «столиці», робиться більший акцент на підживленні «загальнонаціональної» ідентичності: локальна не протистоїть «більшій ІД», а наче підминається й розчиняється у ній заради «великої мети»: «відновлення» і будівництво церков, адміністративних споруд для політичних і владних інституцій, створення загальнонаціональних меморіальних чи музейних комплексів (Голодомор, Арсенал); правда, у спорудженні пам'ятників, здається, «більшість» все ж за локальними діями і героями.

⁵ Сьогодні це чи не єдиний архітектор, ім'я якого знайоме навіть не спеціалістам. Останніми роками вийшла ґрунтовна фактологічна розвідка про його творчість – див. *Малаков. Архітектор Городецький. К., 1999*; а до круглої дати – 145-річного ювілею – видавництво «Грані-Т» ледь не єдиним залпом видало альбом з якісними мистецькими фото (*Городецький: Виклик будівничого. К. Грані-Т, 2008*) та белетризовану біографію архітектора (*Ільченко О.*

Місто з химерами. К. Грані-Т, 2009), де, починаючи з назви, акцент робиться на міфічному і містичному вимірі простору міста.

⁶ Всі чотири споруди належать різним авторам: Парламент (арх. Теофіл Гансен, 1874–83), Ратуша (арх. Фридріх Шмідт, 1872–83), Університет (арх. Гайнріх Ферштель, 1873–84) і «Гоббургтеатр» (арх. Готфрід Земпер та Карл фон Газенауер, 1874–88). Детальніше див. *Schorske C. Fin-de-siècle Vienna: Politics and Culture. NY: Vintage Books, [1961, 1967, 1973, 1979], 1981.*

⁷ Прикро, але такий погляд на роботи Городецького досі є домінуючим. В рецензії на книжку Городецький: «Виклик будівничого» читаємо: «К кожному из вышеупомянутых выдающихся творений Городецкого приобщена справка о сооружениях, представляющих аналогичный стиль, но в других странах мира. Например, статья о Художественном музее содержит справку об Афинском Парфеноне, в статье о кенасе – упоминание о замке Альгамбра в испанской Гранаде.» Див. <http://www.interesniy.kiev.ua/old/7137/7219/-7220/gorodeckij>

⁸ Сюди ж можна додати і поступове оформлення концепції «руїни»: вона постає не лише символом пам'яті про попереднє буття чи маніфестацією імпліцитної можливості росту, потужним символом життя, що протиставляється смерті (в сенсі природного, «живого» начала, *physis*'у, яке проявляє себе в генеруючій основі формоутворення – «рокайль» (від фр. *Rocaille*, звідки походить Рококо), але і частиною втраченої цілісності, того цілісного буття, що колись існувало. Тут вже постає можливість відтворення-реставрації-відновлення того-що-колись-існувало. Відтак маємо: нео-Готику, нео-Ренесанс, нео-Бароко тощо.

⁹ Див. *Земпер Готфрід. Практическая эстетика: пер. В. Г. Калиша. – М.: Искусство, 1970.*

¹⁰ Модної теми, актуалізованої, приміром, ще Джоном Нешем у споруді Брайтонського павільйона (1815–21), де новітні металеві конструкції, французькі вікна й «грецькі колонади» сполучалися з орієнтальними мотивами – індійськими купо-

лами та китайськими драконами; або можна згадати Паризькі Всесвітні виставки 1878 (частина експозиції – монументальна кам'яна, в дусі орієнталізму, споруда – палац Трокадеро, збудований Давідом та Бурде) і 1889 – Арабський дім, спроектований Шарлем Гарньє.

¹¹ Тут можна згадати дуже давню легенду – архітектурну «історію кохання» як привід й імпульс до творення. Йдеться про Франческо Колонну та його відомий твір Гіпнеротомахію, яка пов'язується з реальними подіями його життя: любовною пригодою з черницею, що завершилася трагічно – дівчина померла від чуми, а реальний монастир був згодом зображений у книзі як храм богині Діани.

¹² Греки називали оповідь/наратив – дієреза/*diegesis* – наратив встановлює маршрут, «веде». Простір, довкола якого організовано маршрут, не просто «визначає»/призначає місце (у цьому сенсі він не є просто топічним), він «веде», а, значить, є топологічним (пов'язаним із характеристиками місця), – пише Де Серто.

¹³ Паралельно читаємо у Лефевра: «Місця є позначеними, маркованими, названими. Те, що між ними, наче «дірки у сітці», – порожні або маргінальні/змаргіналізовані простори. ... Стежки завжди віжливіші за той рух /що відбувається на них/, бо вони є тим, що залишається/триває у формі сітчастих «паттернів»/узорів-зразків, залишених тваринами – і домашніми і дикими, та людьми (всередині та поза будинком, між будинками у селі чи містечку, та у околицях поселень). Стежки /проторені стежки/ завжди чітко позначені, такі сліди/*traces*/ втілюють «цінності» /і значення/, приписані конкретному маршруту: загрозу, безпеку, очікування, обіцянку. Цей графічний аспект, вочевидь, не помітний для «тих, хто ходить по цих стежках», але який стає видимим завдяки сучасній картографії, має набагато більше спільного із павутинням, аніж з малюнком плану. Чи можна назвати це текстом або повідомленням-месиджем? Можливо, ця аналогія не принесе нам жодної відчутної користі, і вочевидь, у цьому зв'язку, доцільніше бу-

ло б говорити про текстуру, а не про текст. Нам було б краще мислити собі/розглядати архітектуру як «архі-текстуру» (*architectures as «archi-textures»*), підходити до кожного пам'ятника чи споруди, розглядаючи їх у безпосередньому оточенні та контексті, у заселеній /людьми/ території та відповідними супутніми мережами, у яких і постає ця споруда чи монумент, дивитись на них як на частину конкретного продукування простору. «Див. *Lefebvre, Henri. The Production of Space.* trans. D. Nickolson-Smith. Oxford, UK; Cambridge, Ma: Blackwell, 1991.

¹⁴ Одна з міських історій твердить, що цей пам'ятник було споруджено на згадку про/для увіковічення пам'яті реальної кицьки і реальної події – домашній улюбленець власниці ресторану Пантагрюель (розташованого поруч) колись загинув під час пожежі у цьому ресторані.

¹⁵ Фраза, почута в одній радіопередачі, де давалася характеристика якомусь твору сучасно-декоративного мистецтва.

¹⁶ Термін /ідеологія/ сам по собі є нечітко окресленим, до певної міри навіть непевним. Приміром, у різних авторів «ідеології» фігурують у різних підваріантах, і застосовуються у синонімічному ряду як «міфи» у Жоржа Сореля, «гегемонія» в Антоніо Грамші, «раціоналізація» у Зігмунда Фройда чи «міфології» Ролана Барта.

¹⁷ Див. Nüth, Winfried. *Handbook of Semiotics*. Bloomington: Indiana UP, 1990. – P. 377–8.

¹⁸ Див. Althusser, Louis. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Trans. Ben Brewster. NY: Monthly Review P, 1971. – P. 204.

¹⁹ Див. *Альтюссер*, там само. 127–86. В принципі, його «суперструктура» – то цілий комплекс інституційних механізмів і практик, які він поділяє на два рівні. Перший – Репресивний Державний Апарат (RSA) – включає Уряд, Адміністрацію, Військо, Поліцію, Суди та В'язниці; до другого – Ідеологічного Державного Апарату (ISA) – він відносить церкви, школи, освітні заклади, родину, політичні партії, профспілки, медійні та культурні інституції.

²⁰ Див. *Lefebvre, Henri*. The Production of Space. trans. D. Nickolson-Smith. Oxford, UK; Cambridge, Ma: Blackwell, 1991, – P. 210.

²¹ З одного боку, «кампус» МАУП являє собою чи не зразковий приклад того, як зручно, компактно і функціонально облаштувати територію освітньої установи для студентів, і невеличка доля «камерної символіки» на кампусі (апеляції до «філософів», «визначних діячів» тощо), мабуть, нікому б не заважала. Тут, можна сказати, містобудівна ситуація була на боці МАУП'у, на відміну від, скажімо, Києво-Могилянської Академії, чи ще гірше – Медичного університету, навчальні корпуси якого розкидані по всьому місту, і студенти якого мають дуже обмежений час, щоб дістатися від одного корпусу до іншого. Взагалі, в Києві є три заклади освіти, території яких відповідають усім критеріям «нормального американського кампусу»: МАУП, Аграрна Академія та Політехнічний Інститут. З іншого ж боку, поруч із запозиченим словом «кампус» є і сьогодні менш вживаний – «студмістечко» (студентське містечко). Тут бачимо «смысло-утворюючу» основу – містечко (власне, міні-місто для студентів). Йдеться про екстраполяцію загального поняття міста (в основі якого, не забуваймо, лежить все той же давньо-грецький поліс) з його ідеєю ієрархізації та ціннісної орієнтації просторів, організації «оптичного знання» та, нарешті – ментальної карти мешканця міста.

²² Див. *De Serpo*, вказана праця, 220. Щодо такої дефініції символізму як когнітивного механізму, що характеризується «дефіцитом» мислення, Серто пропонує звертатися до: *Sperber, Dan*. Le Symbolisme en général. Paris: Hermann, 1974.

²³ Як пише Е. Панофскі, в XIV ст. саме у Флоренції політична ситуація вплинула на те, як митці Тоскани стали виробляти свій «оригінальний стиль» – йдеться про значення, що приписуються творам мистецтва під впливом моральних чи політичних міркувань, які до того ж чи не вперше поєднуються із патріотичним почуттям. Детальніше – див. *Panofski Ervin*. Renaissance and Renaissances in Western Art. London: Academy Ed., 1970.

(Приміром, Петрарка, оцінюючи роботи Джотто, перш за все називає того «грома-

дянином Флоренції», Бокаччо також асоціює постать Джотто зі славою міста – Флоренції).

А в кінці XV ст, вибудовуючи свою версію ставлення до класичного спадку на базі трактату Вітрувіуса, Альберті пропонує розміщувати пам'ятники (і надгробні також) вздовж основних доріг – щоб подорожні (і «свої», і «чужинці») могли бачити ці символічні віхи, а відтак, і уявляти собі ціннісну ієрархію спільноти.

²⁴ На сайті кожна постать супроводжується відповідною «характеристикою».

²⁵ У даному разі вживання словосполучення «новий історизм» не має нічого спільного із літературознавчим терміном. Просто цим хотілося підкреслити якусь дивну «образотворчу» незмінність мислення наших архітекторів, але при цьому помножену на комерціалізацію «образного ряду».

²⁶ Цей процес розпочався у середині XIX ст., і своє, може, найточніше віддзеркалення він дістав в урбаністичних просторах та мистецьких салонах Парижа, що стали «знаковими» (як тепер люблять формулювати) у цьому сенсі (згадати хоча б «Проект Аркад» – знамениті есеї Вальтера Беньяміна «Париж – столиця 19 ст.», «Париж часів Другої Імперії в (працях) Бодлера».)

²⁷ Треба сказати, що ідея будівництва у цьому місці з'явилася в головах наших архітекторів давно. Ще у студентські роки ми, студенти-архітектори, під керівництвом наших професорів, невтомно вправлялися у створенні утопічного проекту Музейного містечка міських мистецтв і ремесел саме в урочищі Гончарі – Кожум'яки (що, до речі, і зараз пропонував зробити тут Михайло Дегтярьов. Див. публікації в Дзеркалі тижня – «Узвозом у прірву...»: <http://www.dt.ua/> № 31 (660) 24–31 серпня 2007) або «Вони вже зробили свій вибір» № 16 (695) 26 квітня – 16 травня 2008). Але потім настав економічний колапс 1990-х, ніхто взагалі нічого не будував і не проектував, а вже тепер ідея знайшла своє нове втілення. Одним з авторів (Head Projector – як це чомусь називають на сайті (www.gonchari.domik.net/ і www.gonchari.domik.net/en/map.html) є колишній викладач Академії Мистецтв – Олександр Колесніков.

²⁸ В одному з проспектів житлового комплексу «Воздвиженський» так і читаємо: «Вовіаних вікопомною традицією стародавніх київських урочищах Гончарі та Кожум'яки ВАТ трест «Київміськбуд-1» ім. М.П. Загороднього жваво здійснює унікальний проект сучасної забудови – комфортабельний житловий простір з автономною інфраструктурою. Проект має стати справжнім діамантом у дорожчій оправі зелених й затишних давньокиївських схилів Киселівки, Дитинки й Воловні, «откуда есть пошла земля Русская». В цьому унікальному місці перетнулися не тільки століття багатой на події та звершення історії, не тільки ландшафтна вдача, дарована Богом, але було сформовано розпланувальний контекст неспішного сходження Верхнього міста Андріївським узвозом до Подолу. Тут поєднано все: сивина легенд і могутня велич сьогодення, традиція і новації. І саме тут Вам, добродію, пропонується можливість стати господарем вишуканих, просторих, затишних апартаментів (від 130 м² у триповерхових будинках на дві-три квартири) або власної садиби, зведених в дусі модерну, інтерпретованого на хвилі готики, бароко та французького романтизму. Сучасна забудова прадавніх київських урочищ Гончарі – Кожум'яки на сьогодні є наймасштабнішим проектом тресту «Київміськбуд-1», що в Україні не має аналогів.» (Див. www.gonchari.domik.net/, тут же можна переглянути й зразки цієї «психоделічної архітектури» (як кваліфікувала її моя приятелька, явно перебуваючи під враженням від строкатості барв і деталей).

²⁹ Масове заселення планували на грудень 2006, до того ж, людський поголос приписував право власності на один із таких карткових будиночків «самому Януковичу». Посилання на ці мегаломанічні плани можна знайти в публікації – О. Просекіна та Д. Стаховського «Олігархи приходять на зміну гончарам і кожум'якам», 23.11.2006, УНІАН (www.unian.net)

³⁰ Щодо «елітних охоронців» – це також входило до мега-проекту; див. зокрема публікацію Української Газети – Олександр Куций, «На Гончарі – Кожум'яки зроблять вхід за перепустками», № 388 (15.06.2007) <http://gazeta.ua/index.php?id=167912>

³¹ «За такою логікою, десть там мають бути й “євро-люди”», – як прокоментувала цю кумедну ситуацію моя приятелька.

³² Див. зокрема есей Ольги Сезневої «Локалізуючи Калініград/Кенігсберг на карті Європи: Росія в Європі чи Європа в Росії?» (у збірці *Cities After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Eds. J. Czaplicka, N. Gelazis, and Blair A. Ruble. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins UP, 2009. 195-215), де вона аналізує два проекти забудови центральної частини Калініграда: Рибальського містечка (як історичного «театру архітектури») та генерований довкола локального міфу та актуальної споруди (Меморіальної церкви Королеви Луїзи) Luisenwahl.

³³ «...будь-який насправді заселений і обжитий простір несе у собі сутність поняття дому. ... Вона [людина] обживає/проживає і відчуває/дім в його реальності і віртуальності, в думках і мріях». Див. Башляр, Гастон. *Избранное: Поэтика пространства*. М: РОССПЭН, 2004. зокрема розділи I, II, 27.

³⁴ У цьому зв'язку див. Lyotard, Jean-François. «Domus and the Megapolis». *The Inhuman*. trans. G. Bennington, R. Bowlby. Cambridge: Polity Press, 1991. – P. 191–204.

³⁵ Про «розриви» в тканині міста-як-цілісності писав В. Кандінський (його концепція «мобільного міста»: «... величне місто, збудоване за всіма правилами архітектури, а тоді раптом як землетрус вривається сила, що непідвладна будь-якій калькуляції» (цитовано у De Certeau, op.cit., 110)). Про «розриви у просторі»/spacing-out писав Жак Дерріда, аналізуючи «архітектуру подій» – Парк Ла Віллетт Бернарда Тшумі (див. *Derrida, Jacques*. “Point de Folie – maintenant l’architecture”. *Psyché*: Paris, 1988. 477–486); термін «просторові розриви»/вивертання простору/spacing-out також розвивав і Жан-Люк Нансі, пишучи про «відсутність» божества, «десакралізацію» простору, «ексгумацію» і «переопінку» місця (див. *Nancy, Jean-Luc*. *The Inoperative Community*. trans. P. Connor. Minneapolis: U of Minnesota P, 1991.)

Міська реформа 1917 року: запровадження, перебіг, наслідки

Володимир Бойко

The term «reform» sounds strange when discussing the events of 1917, since the revolution is often characterized by all that it dismantled rather than modified. However, the 1917 revolution did allow for some reforms that improved on previous practices, most notably, those concerning local self government in Ukraine. The author argues that during the war and the subsequent multiple changes of power, democratically elected local councils proved to be the most stable administrative bodies, thus enabling citizens to survive under difficult circumstances.

Термін «реформа» стосовно вітчизняних подій 1917 р. звучить дещо дивно, тому відразу пригадується інший. Але ж революція не виключає альтернативних варіантів спроб змін, в тому числі – еволюційного характеру. Інше питання – чому, зрештою, події розвивалися так, як всім добре відомо. На нашу думку, деякі відповіді на поставлене питання можна одержати, дослідивши спроби реформування органів місцевого самоврядування в Надніпрянській Україні 1917 р., яка розпочалася з міських дум.

У XIX – на початку XX ст. Російська імперія була прикладом держави, де реформи, необхідність в яких гостро відчувало суспільство, відтягувалися до останньої можливості, що призводило врешті-решт до надрадикального вирішення проблем шляхом революції. Так, напередодні 1917 р. міське самоврядування функціонувало на основі законів 1892 р., які передбачали цензове виборче право. За даними депутата Державної Думи Л. Веліхова з 9953 тисяч мешканців міст із населенням понад 20000 осіб мали виборче право лише 99000 громадян, тобто 1%, а в такому місті, як Одеса – 0,5 %¹. Після ре-

волюції 1905 р. і створення хоч і спотвореного, але все ж таки народного представництва у вигляді Державної Думи такий стан справ виглядав явним анахронізмом. Тим часом видане у 1915 р. «Положення про адміністративне управління міст» внесло лише незначні поправки в систему, тобто: зберігався величезний майновий ценз, не мали виборчого права жінки та, фактично, євреї (лише в межах 10 % норми, визначеної Міністерством внутрішніх справ), а також священники, церковнослужителі, ченці, поліцейські та чини прокурорського нагляду. Дума перебувала у повній адміністративній залежності від державної влади². До цього додавалася вкрай строката етнічна структура тогочасних міст: 33 % міського населення становили євреї, трохи менше – росіяни та українці, кілька відсотків – поляки, німці, румуни, кримські татари та ін. Втім ключові адміністративні посади в містах України обіймали росіяни, а на Волині та Поділлі – поляки, бо саме вони представляли статечні верстви. Тому виходило, що цензові думи не мали суспільної легітиматії – ні за соціальною ознакою, ні за національною.

Усунути загрозову невідповідність пропонувала думська опозиція. 27 червня 1908 р. під час роботи III Державної Думи фракція кадетів внесла законопроект, який мав запровадити демократичні принципи під час місцевих виборів. Його головна вимога – надання виборчих прав усім верствам міського населення. Але документ успішно поховали у нетрях комісій³. Як заявив Л. Веліхов: «За п'ять років свого існування III Державна Дума питання, що назріло, про реформування міського положення, застарілого й ні до чого не придатного, не було не лише вирішено, але навіть жодного разу не висувалося ні урядом, ні більшістю Державної Думи»⁴.

Спроби переконати владу у необхідності реформування місцевого самоврядування тривали і в IV Державній Думі. 8 травня 1913 р. за підписами 31 депутата-кадета (згодом – 37) на розгляд Думи надійшов новий законопроект, який передбачав: децентралізацію державного управління, розширення прав дум і земств, впровадження принципу невтручання центральної влади у місцеві справи, надання виборчих прав усім верствам міського населення, ведення ділянкового самоврядування у великих містах тощо. Міська комісія Думи, яка займалася цим питанням, у листопаді 1913 р. «висловила не лише за бажаність, а й за необхідність такої реформи». Таке рішення стало можливим завдяки підтримці октябристів. Як заявив член їхньої фракції М. Ареф'єв: «Без місцевого самоврядування як основи представницький лад ... – це будинок на піску, який зруйнує будь-яка буря»⁵. Власне, що і сталося за кілька років. Водночас октябристи дещо обмежили радикальність підходів кадетів до виборів.

Нарешті, здавалося, вдалося зрушити справу з місця. У березні 1916 р. представник Міністерства внутрішніх

справа (далі – МВС), погодившись в основному з пропозиціями комісії, запевнив Думу – міська реформа є черговим завданням його відомства⁶. Саме наприкінці 1916 р. мали проходити чергові вибори до міських дум. Мабуть, розробники законопроекту сподівалися встигнути до того часу й провести кампанію за новими нормами. Однак хронічна недовіра до органів самоорганізації населення з боку влади паралізувала всі спроби змін. Проблема так і не вирішили, що вже наступного року призвело до вкрай негативних наслідків.

На початку березня 1917 р. у своїй декларації Тимчасовий уряд виділив вибори в органи місцевого самоврядування на основі загального, рівного, таємного і прямого голосування як одне з пріоритетних завдань⁷. Події наступних днів, пов'язані зі зміною влади на місцях, змусили Тимчасовий уряд поквапитися. У своїй доповідній записці від 22 березня МВС зазначило: «Будь-яка думка про зволікання зі здійсненням реформи повинна бути відкинута»⁸. Основними цілями змін, на думку МВС, мали стати:

- докорінна перебудова «всього місцевого управління, яке повинно відтепер знаходитися в органічному зв'язку з новим державним обаштуванням, просякнутим ідеєю влади...»;

- «перетворення органів безпосереднього державного управління на місцях в органи самоврядування і надання органам самоврядування, тепер позбавленим влади, всієї повноти державної влади на місцях»⁹.

Невдовзі за дорученням Тимчасового уряду МВС створило «Особливу нараду з реформи місцевого самоврядування і управління»¹⁰. 26 березня на своєму першому засіданні вона виділила зі свого складу сім комісій, одна з яких безпосередньо займалася міським виборчим законом¹¹. До її складу увійшли Л. Веліхов

та М. Ареф'єв. 9 квітня закон про вибори було затверджено на загальних зборах Особливої наради¹². Того ж дня Тимчасовий уряд ухвалив його у формі постанови (опублікована 16, 20 квітня та 4 травня 1917 р.)¹³. 3 травня МВС затвердило інструкцію про міські вибори¹⁴.

У кінцевому вигляді закон про вибори набув цілком демократичного характеру. Він встановлював загальне, рівне, пряме і таємне голосування. Пасивне виборче право розповсюджувалось на всіх громадян Росії. Активне одержували ті громадяни, які були пов'язані з конкретним містом чи проживанням у ньому на момент складання виборчих списків, чи родом занять. Будь-які обмеження за національністю, віросповіданням, статтю не допускалися. Віковий ценз становив 20 років (первісно планувалося 21). Майновий ценз і ценз осілості фактично ліквідовувалися (останній спочатку пропонувався терміном три місяці). Жодних обмежень для участі військових міських гарнізонів у виборах не передбачалось, необхідно було лише вчасно скласти виборчі списки (спочатку планувалося надати військовим право голосувати за місцем постійного проживання за дорученням). Виборчого права були позбавлені губернські та повітові комісари, їх заступники, міліція (в травні це обмеження було скасовано), а також божевільні, глухонімі, засуджені, утриманки будинків терпимості, ченці. Не без вагань автори законопроекту погодилися на пропорційну систему виборів за партійними списками. Це рішення обумовлювалося необхідністю підготовки населення країни до виборчої кампанії до Установчих зборів. Щоправда, такі списки могли формувати об'єднання громадян за будь-якою ознакою, а не лише партійною. Враховуючи перехідний характер реформи, гласні обирались терміном до 1 січня 1919 р.¹⁵

Інший аспект змін, що запроваджувалися, стосувався повноважень міських дум. Відтепер вони позбавлялися адміністративної опіки органів державної виконавчої влади, яка втратила право погоджувати кандидатури обраних гласних та посадовців управи, до того ж не могла безпосередньо втручатися в ухвалення рішень думами. Гласні зі свого складу обирали не голову думи, а міського голову (разом з товаришами – заступниками), який й ставав ключовою посадовою фігурою. Міський голова вів засідання думи. За губернськими комісарами, які заступили губернаторів періоду царизму, зберігалися лише контрольні функції та загальне керівництво.

Швидкість, з якою прийняли законодавчі акти, основні їх положення, свідчать про те, що в основу автори поклали попередні думські напрацювання кадетів. Але в умовах, що склалися після лютневої революції, новий закон запізнився. Як зазначив прем'єр-міністр князь Г. Львов на нараді губернських комісарів 22 квітня 1917 р. «неможна було залишатись при старому цензовому складі міських дум і земських зборів, хвиля російської демократії, що здійснюлася, прагнула до якнайшвидшого перетворення органів місцевого самоврядування»¹⁶. Тож надалі центральна виконавча влада переважно слідувала за революційними суспільними процесами, одним з проявів яких стала демократизація міських дум.

Як варіант уряд міг цілковито спертися в містах на нові представницькі революційні органи – комітети громадських організацій, які на початку революції мали достатньо авторитету та впливу, аби самостійно керувати підвідомчими територіями. На практиці комітети доволі активно займалися господарськими питаннями, часто підміняючи місцеве самоврядування. Але вони все ж таки створювалися насамперед як політичні

органи для утвердження нової влади на місцях. До того ж господарський апарат все одно залишався у дум. Пояснюючи мотиви рішень, що ухвалювалися, відомий російський дослідник В. Булдаков зауважив: «...Епоха співіснування Тимчасового уряду з усілякими «громадсько-державними органами» виявляє незвично широкий спектр можливостей із демократизації всієї системи управління. Чому ці можливості виявилися нереалізованими? Основною перешкодою стало занепокоєння, що будь-які відхилення від існуючих стандартів демократії є шляхом руху від неї»¹⁷.

Тому уряд намагався врятувати чинні думи, паралельно з підготовкою виборчого закону погодився на їх демократизацію. Аби хоч якось позбутися стихійності, Тимчасовий уряд 20 березня через МВС видав розпорядження про бажаність поповнити ці інституції «представниками місцевих організованих демократичних сил: робітничих, кооперативних, селянських об'єднань у кількості, яка забезпечувала б довіру до органів самоврядування всього місцевого населення»¹⁸. До переобрання за новим законом в органах місцевого самоврядування передбачалося паритетне представництво старих гласних та членів комітетів громадських організацій. Товариш міністра внутрішніх справ С. Леонтьєв при цьому зазначив: «Вказівки, що давалися про порядок демократизації, єдиною метою мали збереження спадковості в роботі»¹⁹.

У загальних рисах демократизація зводилася, як правило, до поповнення складу цензових дум представниками громадськості. В окремих випадках склад старих дум повністю змінювався²⁰. За даними МВС, з 414 анкетованих міст у 287 цензові думи поповнилися новими гласними, у 122 їх склад не змінився, а у 5 думи розігнали²¹.

На практиці реорганізація почалася без будь-яких розпоряджень з центру.

Більше того, вже після набуття чинності новим законом про вибори реорганізація тривала за місцевими правилами, а справжні вибори всіляко відтягувалися. Мабуть, ця обставина змусила Тимчасовий уряд наприкінці квітня видати постанову, в якій поповнення складу дум визнавалося можливим «в порядку тимчасового заходу у випадках, якщо це є невідкладним з огляду на місцеві умови»²². В кожному місті цей процес мав свої особливості.

Найрішучишими настрої виявилися в Одесі. За наказом начальника Одеського військового округу тут заарештували голову думи Б. Пелікана та його прибічників «з метою збереження в Одесі порядку та спокою»²³. Залишившись без голови дума спробувала звернутися до комітету представників громадських організацій з пропозицією поповнити її склад. Як заявив товариш міського голови С. Глушко-Попандопуло «без довіри і сприяння... комітету ми безсилі та існувати не можемо»²⁴. Однак комітет настійливо наполягав на розпуску думи, «а надалі до нових виборів визнати громадський комітет розпорядчим органом міського господарства»²⁵. Тимчасовий уряд постфактум погодився з діями комітету і через командування Одеського військового округу затвердив думські повноваження комітету²⁶.

Подібне сталося в Острії на Чернігівщині, Чигирині на Київщині, Луганську на Катеринославщині, Миколаєві на Херсонщині. Щоправда, в останньому випадку ситуація виглядала неординарою, навіть на загальному тлі. В місті громадський комітет спільно з радою робітничих депутатів спочатку вирішили рекомендувати поповнити думу новими гласними в однаковій пропорції до старих. Вони розробили досить складну систему довиборів, яка передбачала представництво як від районів міста, так і від організацій. Але довибо-

ри розтяглися до кінця квітня й рада виборщиків так і не змогла виконати свого завдання. Саме напередодні реорганізації думи місцева рада робітничих депутатів з власної ініціативи вирішила заарештувати голову думи І. Леонтовича та кількох членів управи, звинувативши їх у господарських злочинах²⁷. І хоч затримання тривало кілька днів, цього виявилось достатньо, аби зруйнувати будь-які домовленості між думою та радою. Наступні тижні тривала тяганина за владу між ними. Безпорадним в цій ситуації виглядав Тимчасовий уряд: він то оголошував думу розпущеною і вимагав передачі справ щойно реорганізованому комітету представників громадських організацій, то підтверджував її повноваження²⁸. Склалася ситуація, за якої в місті діяла стара, начебто розпущена дума, рада робітничих депутатів, комітет представників громадських організацій, збори виборців. Лише серпневі вибори на деякий час поклали край цьому багатовладдю.

Та все ж таки, як на загал, повна заміна цензових дум новими за місцевими правилами не стала масовим явищем. Тимчасовий уряд, вважаючи такий перебіг подій вкрай небажаним, як міг стримував його. Навіть погрожував у разі цілковитої заміни складу цензових дум припинити надходження до них кредитів²⁹.

Доволі часто склад дум взагалі лишився без змін. Щоправда, це стосувалося, як правило, невеличких повітових та заштатних містечок, де суттєвої активності політичних процесів не спостерігалось. В Україні з більш-менш значних міст лише в губерньському Житомирі цензова дума дожила у старому складі до виборів за новим законом.

У переважній більшості міст думи таки поповнювалися новими гласними, причому в найрізноманітніший спосіб. Пропорції складу кожного разу зміню-

валися в залежності від обставин. У Києві 11 квітня на пропозицію голови виконкому громадських організацій І. Страдомського склад цензової думи поповнився 75 новими гласними, що дорівнювало кількості старих³⁰. У Могилеві-Подільському місцева дума вже 10 березня постановила поповнити свій склад виконкомом громадських організацій у кількості 20 осіб³¹. У Чернігові на початку квітня 22 представники виконкому громадських організацій дістали статус гласних, а наприкінці місяця – ще шість.

Методом делегування окремих представників комітетів громадських організацій поповнювалися старі думи і в Пирятині, Золотоноші, Миргороді, Прилуках. У Полтаві зрештою включили до складу думи весь міський комітет громадських організацій. Цей приклад виявився доволі типовим. Таким чином, питання про співвідношення чисельності старих і нових гласних у думах відпадало само собою, а представництво тих чи інших політичних сил або громадських організацій вирішувалося винятково комітетом громадських організацій. Таке сталося у Кременчуці, Лохвиці, Умані, Перекопі, Феодосії, Верхньодніпровську, Маріуполі, Конотопі, Новгороді-Сіверському та інших містах.

У деяких промислових центрах України, як виняток, громадські комітети під час розподілу місць у думах поступалися на користь рад робітничих і солдатських депутатів. Як свідчать доповіді МВС, найчастіше таке траплялося на Катеринославщині, а саме – у Луганську, Павлограді, Бахмуті, Новомосковську, Олександрівську. В інших губерніях ради впливали на реорганізацію дум лише епізодично. Так, у Харкові місцева рада висунула думі ультиматум: 60 місць для себе, з них 30 – безпосередньо, 30 – через партійні організації, кооперативи і лише 20 мандатів – для

решти організацій (скажімо, для українських – один на всіх). Крім того, рада залишала за собою право відводу небажаних, з її погляду, гласних. Дума капітулювала перед таким тиском і в оновленому складі приступила до роботи наприкінці квітня. Схожі явища спотерягілися в Кролевіці, що на півночі Чернігівщини, в Херсоні.

Нарешті, практикувався ще один варіант реорганізації дум. Ініціатива могла належати іншим громадським організаціям, крім уже згаданих, зборам громадян або ж й самим органам місцевого самоврядування. Так, у Борзні, що на Чернігівщині, до складу думи ввійшли представники від усіх церковних приходів, різноманітних організацій і товариств, а також проводилися вибори серед дрібних власників міста³². При цьому чисельність нових гласних удвічі перевищила старих. Липовецька дума наприкінці березня прийняла до свого складу 30 гласних – по 10 від селян, євреїв, чиновників та «інших посадових осіб і осіб вільних ліберальних професій»³³. У Звенигородці голова повітової земської управи доводив цензовим гласним міської думи, що вони не порушуватимуть закон, поповнивши свої ряди представниками всіх прошарків населення. Депутати погодилися і вирішили, що населення, яке не мало до того часу виборчого права, повинно дообрати на своїх зборах 50 гласних³⁴.

Реорганізація міських дум навесні 1917 р. продовжила діяльність дум, але у вкрай суперечливий спосіб. Як видно з декларацій нових гласних, що належали переважно до соціалістичних партій, вони йшли в думи не стільки для того, аби займатися муніципальною роботою, скільки контролювати старих гласних, ні за що при цьому не відповідаючи. Інший пріоритет діяльності – це фінансування масштабних соціальних проєктів.

За нових обставин думи, намагаючись утриматись у революційних подіях, перебирають на себе раніше не властиві їм функції політичних трибун. Тому навесні 1917 р. всі вони оголошують про свою підтримку Тимчасового уряду, а надалі намагаються реагувати на всі більш-менш серйозні події, що траплялися в країні. Так, після проголошення І Універсалу Чернігівська міська дума вітала УЦР як «організаційний центр по підготовці автономії України»³⁵. Щоправда, якраз до українських справ більшість дум виявляла байдужість. А от виступ генерала Л. Корнілова супроводжувався зливою політичних звернень дум з його засудженням. Вибори нового складу міських дум (переважно у липні–серпні), посилили зазначену тенденцію до політизації їх діяльності.

До цього штовхав сам факт голосування за партійними списками. Переважна більшість об'єднань виявилася приреченою змагатися у правильності чи навіть єдиновірності розуміння таких популярних термінів як соціалізм, демократія, революція, сприймаючи відхід від усталених догм як прояв зради їх ідеалам. Хвиля демагогії, властива виборам як таким, вочевидь стала ключовим аргументом під час агітаційної кампанії до міських дум 1917 р. Лідер українських есерів М. Ковалевський, звинувативши у демагогії російських есерів та есдеків, водночас розмірковував: «Боротися проти цієї демагогії російських агітаторів і політиків на Україні можна тільки тією самою зброєю. Демагогія є явищем негативним у політиці і може довести до повної деморалізації народні маси, якщо її вживати в цілості політичної праці. Однак як практична зброя, в певні моменти вона потрібна»³⁶.

У запалі полеміки направо і наліво навішувалися політичні ярлики, найстрашнішим серед яких стало звинувачення в буржуазності. Не цуралися

учасники перегонів й прямих образ. Так, на да думку меншовиків та есерів, кадети – це «перелякані няньки», «мародери тилу», «гієни самодержавства», «гади революції», «зрадники», «кровопивці», «народні кровопивці», «хамелелон, що пристосовується»; українські соціалісти – «дрібно-міщанська шовіністична муть», українські ліберали – «націоналістично налаштовані опортуністи»; торгово-промисловий блок – «спекулянти, купці, мародери». Самі ж меншовики та есери в трактуванні більшовиків – «лжесоціалісти», «ярмарочні торгаші, які драпіруються в червону тогу революції». За словами українських соціалістів меншовики та есери – «кретини в соціалістах», «шовіністичне блазенське кодро»; список В. Шульгіна в Києві – «собачі голови», «вбогі на голову професори, домовласники, купці, шкуродери» тощо. Охарактеризувавши конкурентів у принципі, як стверджували російські есери в Катеринославі, «від питань принципових перескакували на особисті питання, які переходили в особисту сварку»³⁷. В деяких випадках – і до мордобою.

Щоправда, такі прояви все ж таки притаманні були переважно великим містам. У невеликих вирували пристрасті іншого гатунку: тут змагалися, здебільшого, списки на кшталт «біженців», «товариства козаків», «православних», «військової групи», «музикантів», «домовласників», «торговців», «покалічених воїнів», «від гарнізону», «учительського союзу», «службовців», «ремісників», «торгово-промисловців», «ради єврейських організацій», «квартиронаймачів», «приходів», «мусульман», «магометанського товариства», «товариства православних християн», «солдатів, біженців», «поштово-телеграфних службовців», «жінок запасних», «бакалейщиків», «селян з хуторів», «залізничників», «візників та ремісників», «співробітни-

ків міської управи», «товариства міщан», «торговців Прохорівської вулиці», «тих, хто займається сутяжничеством» тощо.

Як би там не було, широкомасштабна виборча компанія стала новим і цікавим явищем для міст України. Численні мітинги, креативні виборчі акції, маса листівок та відозв створювали атмосферу політичного свята та породжували очікування швидких змін на краще він нового складу дум. Як наслідок, середня явка виборців становила близько 60 %, що було добрим показником, як для першого масового голосування в країні. В захваті від побаченого кореспондент однієї з київських газет зазначив – у нас вибори пройшли краще, ніж в Америці.

Однак результати кампанії розчарували її натхненників – кадетів. Вони одержали 7,6 %, а переможцями стали російські есери та меншовики – понад 46 %. Українські сили в підсумку здобули трохи більше 12 % голосів. Серед єврейської частини населення перемогу святкували ортодокси та сіоністи. Кардинально оновився склад дум, в результаті чого частка гласних, знайомих з муніципальною роботою, скоротилася до мінімуму. Вони належали, як правило, до непопулярних тоді правих політичних течій, отже, до керівництва нових органів місцевого самоврядування потрапляли не часто. А недосвідченим у сенсі управління міста переможцям довелося виконувати свої передвиборчі соціальні обіцянки, які значно перевищували можливості бюджетів. Результат не забарився – міське господарство стрімко розвалюється. Член ЦК партії кадетів, відомий вчений В. Вернадський у квітні 1918 р. так прокоментував згуду свого однопартійця Ю. Соколовського (міністр продовольчих справ у першому гетьманському уряді) обійняти посаду міського голови Полтави: «Дово-

диться виправляти те, що зробило соціалістичне бездарне та непрацездатне міське управління»³⁸.

За задумом Тимчасового уряду переобрані на демократичних засадах думи та земства мали б провести вибори до Установчих зборів. Однак справа затяглася. Існували й інші обставини, які зрештою прирекли реформу чинних органів місцевого самоврядування на поразку. Восени 1917 р. стрімко прискорюється процес дезорганізації державних та самоврядних інституцій, на їх утримання перестали надходити кошти. Після виборів з політичної арени поступово зникає попередня опора Тимчасового уряду – комітети представників громадських організацій. Стихійна демобілізація армії, вже після захоплення більшовиками влади в Петрограді, змела залишки попередньої структури державної влади на місцях.

Дещо довше змогли протриматися лише органи місцевого самоврядування, насамперед демократичні міські думи. Несподівано для себе вони знайшли союзника в особі Української Центральної ради, політичні сили якої до того не мали серйозної підтримки в думах. Сповідуючі демократичні принципи побудови влади, своїм III Універсалом УЦР обіцяла «вжити всіх заходів до закріплення і поширення прав органів місцевого самоврядування, що є органами вищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку і співробітництва її з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя»³⁹. Отже, на теренах України наприкінці 1917 р. думи постали перед дилемою – або скоритися більшовикам, або разом з УЦР спробувати відстояти своє право на життя. Склалася ситуація, коли, як відзначав Д. Дорошенко, навіть у неукраїнських колах «...з відділенням України від збільшо-

вченої Москви, надіялись на збереження у нас ладу і спокою»¹⁶. В результаті у листопаді – грудні 1917 р. думи масово ухвалюють резолюції на підтримку Центральної ради. Її поразка вирішальною мірою визначила долю демократичних дум на теренах України.

У вирі карколомних змін влади наступних років ці інституції відігравали роль громадського буфера між політичними силами, що боролися за владу, застерігаючи при цьому власну автономність. Скажімо, в Чернігові міська дума двічі передавала владу з рук в руки як при захопленні червоногвардійським загonom губернського центру на початку 1918 р., так і під час зникнення прибульців. У квітні того ж року ця дума протестувала проти насильницьких дій німецької адміністрації. Подібна доля чекала Миколаївську думу: навесні 1918 р. її делегація зустрічала німецькі війська та намагалася впорядкувати владні відносини, вимагаючи збереження громадських та класових організацій, в тому числі рад, недопущення репресій. Однак за кілька днів у місті спалахнуло повстання, після чого всі засідання думи відбувалися лише з дозволу німців⁴⁰.

Після гетьманського перевороту демократичні думи ухвалюють резолюції з його засудженням. Таким чином вони стають частиною так би мовити непартійної опозиції режиму⁴¹. Офіційну точку зору нової влади щодо дум та земств оприлюднив державний секретар І. Кістяківський, а саме: «Місцеве самоврядування, збудоване на протидержавному виборчому законі, знизило місцеве господарство та повернуло здорове господарче життя земств і міст в боротьбу політичних програм»⁴². Уряд прагнув повернути адміністративний контроль над органами місцевого самоврядування, зокрема думами. Для цього в Києві, Одесі, Миколаєві утворюється управління столичного та міського

отаманів відповідно. Міські отамани та губернські старости, що замінили губернських комісарів Тимчасового уряду та Центральної ради, дістають право (з дозволу МВС) забороняти засідання земських зібрань і міських дум, арештовувати гласних за антиурядову діяльність, змінювати особовий складу земств і дум, розпускати їх, що й відбувалося⁴³.

У багатьох містах демократичні думи все ж таки, принаймні формально, зберігалися. Так, у Кам'янці-Подільському дума після першої протестної резолюції 9 травня 1918 р. надалі сконцентрувалася на суто господарських питаннях, що, мабуть, її на деякий час врятувало. Втім міжфракційні суперечки та постійне адміністративне втручання державної влади у вересні паралізувало роботу органу місцевого самоврядування⁴⁴. Саме в цей час Гетьманат готував власну, так і не реалізовану, міську реформу. Передбачалось відновити куріальну систему виборів, а також знову запровадити ряд цензів – віковий, освітній, майновий, осілости. Демократичні думи явно не вписувалися до політичного режиму П. Скоропадського й мали, за його задумом, зникнути.

Натомість стався новий поворот. 14 грудня 1918 р. в день зречення від своїх повноважень Рада Міністрів Української держави видала постанову, якою відновлювала діяльність розпущеної демократичної столичної думи. Цього разу рішення аргументувалося «інтересами збереження порядку та спокою в м. Києві та захисту інтересів громадян»⁴⁵. До Києва вступали війська Директорії УНР, отже, хтось мав забезпечити передачу влади. Вочевидь, не цензовики. За півтора місяця вже Директорія залишала Київ під тиском більшовиків. Відомий адвокат А. Гольденвейзер так згадує кілька днів на початку лютого 1919 р., коли в місті не залишилося жодної іншої влади, крім міської думи:

«За цей час все населення переконалося в тому, що відсутність уряду є теж свого роду формою державного устрою, мабуть, не найгіршою формою. Панував цілковитий спокій, магазини були відкриті, базари торгували, візники їздили»⁴⁶.

Зрештою з'ясувалося: в тому чи іншому варіанті як інституції міські думи могли діяти за різних влад, за винятком більшовицької. Ця політична сила заявила про повний злам попередньої системи державного управління, побудову принципово нової структури. Перше, що робили більшовики, захоплюючи в тому чи іншому місті владу – оглошували про розпуск думи. Часом через постійні зміни влади їм доводилося повторювати процедуру кілька разів – думи ніяк не хотіли йти. Втім їх виконавчі структури, як правило, все одно не ліквідовувалися, а підпорядковували раді депутатів. До речі, це означає, що нинішні виконкоми міських рад генетично пов'язані не лише з радянською системою влади, а й, опосередковано, з думами.

Демократичні думи проіснували навіть більше відведеного для них законом терміну, засвідчивши цим своєю життєздатність. За словами того ж А. Гольденвейзера, в Києві дума востаннє змогла відновити свою роботу наприкінці серпня – на початку вересня 1919 р., коли місто зайняли війська спочатку Української Галицької армії, а за кілька годин – Добровольчої армії. Ще довгий час вони протрималися на Волині та Поділлі, де з перемінним успіхом точилася боротьба між Українською народною республікою, Польщею та радянськими силами. Директорія УНР, не без коливань, підтримала ідею організації влади на засадах місцевого самоврядування, однак політичні умови 1919 р. в Україні виявилися для цього вкрай несприятливими. Тим не

менше, частина міських дум на означених теренах вижила. Більше того, на землях, що увійшли до складу Польщі, вони діяли до моменту формування власних подібних органів влади цієї держави.

Таким чином, міська реформа 1917 р. – це поєднання доктринальних рішень Тимчасового уряду та стихії революції, що домінувала. В свою чергу, їх співвідношення зумовлено попередньою політикою Російської імперії, коли всіляко гальмувалися зміни у системі місцевого самоврядування. Як наслідок після Лютневої революції скла-

лася ситуація, коли будь-який крок нового уряду лише погіршував стан справ. Замість зміцнення система місцевого самоврядування зазнала потужного удару, що, зрештою, вплинуло на її подальшу долю, а також тих політичних сил, які пов'язували з нею своє майбутнє. Демократичні вибори не завадили розвалу діючої системи влади та її знищенню за наслідками жовтневого перевороту. Але саме демократичні думи як органи місцевого самоврядування за наявних обставин виявилися найбільш стійкими серед політичних чинників демократичного режиму.

Примітки та література

¹ Государственная Дума, стенографические отчеты. – Созыв 4, сессия 1, часть 2. – С-Пб., 1913. – Столб. 815.

² Див: Свод законов Российской империи. – Петроград, 1915. – Ч.2.

³ Государственная дума, стенографические отчеты. – Созыв III, сессия 4. – С-Пб., – ч. 2. – С.811.

⁴ Там само.

⁵ Государственная Дума, стенографические отчеты. – Созыв 4, сессия 4. – Петроград, 1916. – Столб. 2644.

⁶ Там само. – Столб. 2643.

⁷ Вестник Временного правительства. – 1917. – 7 марта.

⁸ Державний архів Російської федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 1779. – Оп. 2. – Спр. 186. – Арк. 5.

⁹ Там само.

¹⁰ ДАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 200. – Арк. 11.

¹¹ Вестник Временного правительства. – 1917. – 6 апреля.

¹² Державний архів Київської області. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 30.

¹³ ДАРФ. – Ф. 1779. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 45; Вестник Временного правительства. – 1917. – 16, 20 апреля, 4 мая.

¹⁴ Державний архів Київської області. – Ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 159.

¹⁵ Вестник Временного правительства. – 1917. – 16 апреля.

¹⁶ ДАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 181.

¹⁷ Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С.175.

¹⁸ ДАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 132. – Арк. 11.

¹⁹ Там само, спр.152. – Арк. 160.

²⁰ Одесские новости. – 1917, 13 марта; Николаенко Н. Февральская революция в Луганске // Летопись революции. – 1927. – № 3. – С. 32; Черниговская земская газета. – 1917. – 11 июля; ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 33. – Спр. 25. – Арк. 37; Центральный державный архив вищих органов власти и управления Украины. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 170.

²¹ Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. – К.: 1974. – С.15.

²² Вестник Временного правительства. – 1917. – 22 апреля.

²³ ДАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 118. – Арк. 19.

²⁴ Одесские новости. – 1917. – 10 марта.

²⁵ Там само, 6 марта.

²⁶ Там само, 13 марта.

²⁷ Трудовая газета (Николаев). – 1917. – 1 июня.

- ²⁸ Известия (Николаев). – 1917. – 20 июня; ДАРФ. – 1789. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 46.
- ²⁹ ДАРФ. – Ф. 1788. – Оп. 2. – Спр. 152. – Арк. 159.
- ³⁰ Последние новости. – 1917. – 12 апреля.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 2. – Спр. 38. – Арк. 74.
- ³² Там само, спр. 2780. – Арк. 45.
- ³³ ДАКО. – Ф. 9. – Оп. 33. – Спр. 19. – Арк. 24.
- ³⁴ Там само, спр. 17. – Арк. 46.
- ³⁵ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали. – К.: 2003. – С. 496.
- ³⁶ Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук: 1960. – С. 244.
- ³⁷ Борьба (Екатеринослав). – 1917. – 16 августа.
- ³⁸ Вернадский В.И. Дневники 1917 – 1921. Октябрь 1917 – январь 1920. – К.: 1994. – С. 73.
- ³⁹ Українська Центральна рада: документи і матеріали в двох томах. – К.: 1996. – Т. 1. – С. 401.
- ⁴⁰ Господаренко О.В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період 1918–1919 рр. // Наукові праці. Історичні науки (МДГУ ім. П. Могили). – Т. 5. – Миколаїв, 2007. – С. 72–73.
- ⁴¹ Бавико О. Структурна характеристика політичної опозиції гетьманові П. Скоропадському // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. М.Ф. Кураса НАН України: 36. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 34 (Підсерія «Курасівські читання»). – С. 343.
- ⁴² Цит. за: Місцеве самоврядування в Україні. [Електронний ресурс] / [Вікіпедія. Вільна енциклопедія]. – Електрон. дані. – [Б. м.], [Б. р.]. – Режим доступу: http://209.85.129.132/search?q=cache:cRdnfkj42_0J:uk.wikipedia.org/wiki/
- ⁴³ Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.). Автореф. дис.... канд. наук. іст. наук. 07.00.01. – Харків, 2000. – С. 11.
- ⁴⁴ Нестеренко В. Міська дума: квітень – листопад 1918 р. // Подолянин. – 2006. – 28 квітня.
- ⁴⁵ Постанова Ради Міністрів про відновлення дії розпущеної Київської міської думи і міської управи, передаючи їм повноваження на управління містом і київським градоначальником. 14 грудня 1918 р. [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – [К.], [Б. р.]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/-control%5Cuk%5Cpublish%5Carticle?art_id=1219503&cat_id=661211.
- ⁴⁶ Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний (1917–1921) // Архив Русской революции. – Т. 6. – Берлин, 1922. – С. 235.

Історичний досвід самоврядування в Чернігові

Сергій Леґ'явко

The over-1100 year-old city of Chernihiv established its first form of self-government when the Polish King Sigismund III granted it the Magdeburg Rights in 1623. This allowed Chernihiv to incorporate the achievements of European political culture into the sphere of local self-government. Investigating this history which is often ignored by local authorities provides many important examples regarding how to solve the problems in the contemporary city, for instance, by introducing a prohibition of the sale of city land, enforcing the responsibility of homeowners for adjoining property, and attracting investment for city projects.

Місто Чернігів має понад 1100-річну історію, але історія його міського самоврядування розпочинається з 27 березня 1623 р., коли польський король Сигізмунд III надав місту привілей на магдебурзьке право. Завдяки цьому Чернігів долучився до здобутків європейської політичної культури в сфері місцевого самоврядування.

У своїй грамоті король урочисто проголосив, що «прикладом інших міст наших привілейованих...», надає Чернігову магдебурзьке право, яке поширюється «на вічність» на нинішніх і майбутніх його мешканців. У привілеї перелічено права, якими могли користуватися місто й міщани. Насамперед, чернігівці одержали власне самоврядування: «Всі міщани чернігівські, купці, ремісники, шинкарі, перекупники і будь-якої міської забави люди не мають і не повинні будуть жодній іншій юрисдикції, крім війта і магістрату міського Чернігівського підлягати і відповідати». Поняття юрисдикції означало адміністративну і судову підпорядкованість міщан лише власному органу влади – магістрату на чолі з війтом. Символом юридичної незалежності міста стала пе-

чатка з наданим королем гербом – зображенням святого Владислава «в зброї» з червоним прапором.

Посади війта і членів магістрату були виборними. Членів магістрату – бурмистрів, райців і лавників – спочатку обирали щороку на Новий рік «з людей добрих і цнотливих». Ці особи могли бути як католиками, так і православними, але війтом у польську добу міг бути лише католик. Після присяги міські урядники мали вирішувати всі міські справи, карати винних і чинити все посправедливості. У випадку неправомірних дій міської влади, у важливих справах, міщани мали право звертатися до короля.

Привілей визначав економічні права чернігівських міщан. Їм дозволялася будь-яка діяльність у ремісничій чи торговій сфері. Відповідно до європейських традицій особи, які займались одним ремеслом, об'єднувались у цехи. На той час у місті було порівняно багато пекарів і різників, а серед інших підприємців згадуються купці, шинкарі й перекупники. Майже всі види економічної активності, а також нерухоме майно городян (будинки, городи і земельні наділи – «грунти») звільнялися

від державних податків. Місто самостійно встановлювало податки з майна і виробничої діяльності і таким чином поповнювало міський бюджет. Король лише визначав загальні принципи оподаткування – по кілька грошей на рік від міського жителя відповідно до «пожитків». На утримання міської влади призначалися прибутки з приміських земель, які звільнялися від державного оподаткування.

Владі магістрату підлягали також приїжджі «міської забави люди», а в повсякденних проблемах – навіть шляхта, яка проживала у місті. Чернігів став користуватись так званим складським правом. Приїжджі купці були зобов'язані тримати свої товари лише на міських складах і продавати весь товар оптом місцевим купцям, щоб роздрібна торгівля залишалась в руках місцевих підприємців. Це робилося для захисту міщан від іногородніх конкурентів і збільшення податків. Місто також мало доходи від переправ через Десну і від утримання міських готелів, цегельень і громадських лазень. Обов'язки збирання податків покладалися на міських податківців (шафарів), а звіт за бюджет мав відбуватися наприкінці кожного року.

Важливим привілеєм міщан було право на виготовлення і продаж спиртних напоїв: «Буде вільно кожному міщанинові чернігівському вічними часами мед і пиво варити, солоди робити, горілку курити і всілякі такі трунки домашні і привізні, так само з вин мальмазеї та алектанту та інших справедливим гарнцем або львівською квартою шинкувати, без жодної перешкоди на вічні часи». Однак це був єдиний вид діяльності, який обкладався прямим державним податком.

Міщани також мали молоти зерно лише на королівських млинах, сплачувати податок за користування землями

поза межами міської території, а у надзвичайних випадках, за рішенням сейму, на них накладалися додаткові виплати. Поза цим чернігівці мали обов'язок виконувати ряд робіт: ремонтувати греблі й млини, перевозити будівельні матеріали та ін. У разі необхідності, за розпорядженням короля або його комісарів, міщани повинні були надавати коней і підводи для перевезень. Міщани були зобов'язані утримувати в належному стані міські укріплення, нести військову повинність з оборони міста та підтримувати правопорядок.

У привілеї було також визначено першочергові справи, які потрібно виконати місту: збудувати ратушу з годинником, а також завести при ратуші трубача, який би трубив щогодини, щоб усі знали час. Це вважалося важливими символами міського самоврядування.

Таким чином, привілей короля Сигізмунда III був досить докладним. Чернігів одержав права й обов'язки, подібні до тих, які мали більшість міст Речі Посполитої. Інша річ, що особливості українського життя вносили до юридичних документів значні корективи. Реальні можливості самоврядування Чернігова були більш обмеженими, ніж в економічно розвинутих містах Польщі та Західної Європи. Та незважаючи на це, Чернігів одержав європейське законодавство і став жити за європейськими нормами міського самоврядування.

У 1625 р. новий королівський привілей визначив межі міських земель, тобто території самого міста і околиць, які йому підлягали. В ньому вказувалося, що місту Чернігову надається земля для ведення господарства: під вигони для худоби, сіножаті, для землеробства, у тому числі у фільварках. Надана місту територія була досить значною і включала в себе кілька сіл, які мали перейти під управління чернігівського магістрату. Їхні мешканці стали виконувати по-

винності та сплачувати податки на користь міста. Водночас, усередині міської території були землі, які вже мали власників. Таким чином, склалося своєрідне «черезсмужжя», коли володіння міста перемежувалися з володіннями інших власників і насправді місту дісталася лише частина визначеної королем території.

Цей же привілей містив дозвіл короля на проведення щороку трьох ярмарків, кожен з яких міг тривати по два тижні. Все це надавалось і дозволялося для того, щоб місто «помножалося і кріпилось». Привілеї 1623 і 1625 рр. створили правову базу для життя міста не тільки в часи Речі Посполитої, а й протягом наступних майже двох сторіч існування магдебурзького права в Чернігові.

Вжиті владою заходи для прискорення розвитку Чернігова досить швидко дали свої позитивні результати. Чернігівський регіон і вся Сіверщина стали привабливими для нових поселенців. Вони прибували переважно з правобережної України, заселяли місто і формували мережу приміських сіл.

Після початку Визвольної війни, гетьман Богдан Хмельницький засвідчив, що козацька влада всіляко підтримує міське самоврядування. 8 листопада 1649 р. Хмельницький окремим універсалом підтвердив за Черніговом магдебурзьке право. Чернігівським війтом було затверджено Івана Скіндера, якого обрало все «поспільство» міста. Козацьким полковникам і сотникам наказувалося шанувати його як намісника гетьмана. Цікаво, що у липні 1650 р. противник Хмельницького польський король Ян Казимир зі свого боку теж підтвердив права Чернігова, дані його попередниками на польському престолі. Таким способом він теж намагався привернути міщан на свій бік у конфлікті з козацтвом.

Протягом другої половини XVII ст. чернігівський магістрат не один раз звертався до гетьманів, коли виникала необхідність вирішувати важливі для міста проблеми. Наступники Хмельницького постійно підтверджували магдебурзький привілей Чернігову. Такі привілеї надали гетьмани Іван Брюховецький (1663), Іван Самойлович (1672), Іван Мазепа (1687), Іван Скоропадський (1709) та ін. Вони підтверджували права міста на самоврядування, на вільні вибори урядників, на міське майно, у тому числі нерухоме (орні землі, сіножаті, ліси, млини, інші споруди), на приміські села, на різні види економічної діяльності, захищали місто від сваволі козацької старшини та московських воєвод і чиновників, намагалися полегшити становище міста у випадках стихійних лих і війн.

Бажаючи всебічно забезпечити своє правове становище, міщани Чернігова клопоталися і про підтвердження своїх привілеїв московськими царями. Такі підтвердження вони дістали у 1655, 1660, 1665 та 1690 рр. Всі вони, з окремими варіаціями, повторювали перші королівські привілеї та універсали гетьманів. Таким чином, чернігівський магістрат мав у своєму розпорядженні одночасно документи від польських королів, українських гетьманів і московських царів. Ця правова база виявилася достатньою для функціонування міської громади аж до кінця XVIII ст.

Водночас, уже з початку XVIII ст. права чернігівських міщан і магістрату почала значно обмежувати російська влада. Це відбувалося на порушення давно визнаних привілеїв. Особливо важкою була ситуація під час численних війн XVIII ст. Найбільшою проблемою для міщан були повинності з надання підвід і «стацій» – квартир для постойів і харчування військових, – перетворилось на регулярні грабунки міщан.

Ці проблеми ускладнювали становище міста, проте не стосувалися принципів міського самоврядування. Вони були вже давно визначені і їх ніхто не ставив під сумнів. У другій половині XVII–XVIII ст. самоуправління здійснювалося за канонами магдебурзького права з його українськими особливостями. Міським органом влади був магістрат, який складався з міської ради і міського суду. Приміщення, в якому засідав магістрат, називалося ратушею. Тут же зберігалися формальні ознаки міської влади – прапор і печатка.

Печатка, надана місту ще 1623 р., зазнала лише незначних змін. З кінця XVIII ст. до нас дійшов опис прапора міського магістрату: його полотнище з блакитного «штофу» (шовку) мало трикутну форму, а краї – обшиті жовтим шовком. З одного боку прапора було намальовано міський герб, тобто святого Владислава, а з другого – сцену Преображення Господнього, відповідно до біблійного сюжету. Очевидно сцена пов'язана із Спасо-Преображенським собором, який традиційно вважався головним храмом міста, хоч і не був кафедральним.

Основні посадові особи міської влади – війт, бурмістри, лавники і райці – складали магістратську старшину. Війт очолював магістрат і міський суд. Бурмістри фактично були заступниками війта. Вони очолювали раду, де працювали разом з райцями, і могли бути присутніми на засіданнях міського суду. В Чернігові було від трьох до п'яти бурмістрів, яких вибирали з-поміж райців. Тобто, за сучасною термінологією, вибори бурмістрів були двоступеневими. За класичним магдебурзьким правом членами міського суду були також лавники, які засідали в суді. Однак в Чернігові вони чомусь згадуються лише кілька разів. Схоже, що їхні функції виконували бурмістри і райці.

Райці – своєрідний прообраз нинішніх депутатів місцевих рад. Їх обирали з-поміж міщан кожні три роки. Чисельність райців коливалася в межах кількох десятків осіб, однак в раді постійно працювали тільки кілька з них. На кожний рік їм визначали посадові обов'язки, тому їх називали «річними райцями». Так, на 1758 р. було визначено одного райця для транспортних справ, другого – відповідати за книгу прибутків та видатків міської скарбниці, третього – стежити за цінами в торгівлі, четвертого – контролювати збір міських податків «з народу». Інші райці, які не дістали посад, перебували в кадровому резерві і заміняли своїх колег кожного наступного року.

Важливе місце в міському уряді займав писар, якого призначали. Так само в магістраті працювало ще кілька урядників, які разом складали бюрократичний апарат міської влади. Чисельність виборних міських урядників, які постійно працювали в магістраті, коливалась, однак здебільшого складала 12 осіб.

Головною посадовою особою в магістраті був війт. В козацькі часи в Чернігові, беззаперечно, утвердився принцип виборності війтів. Традиції того часу, засновані на писаному магдебурзькому праві, визначали процедуру обрання війта і членів магістрату. До кандидатів висувалися такі вимоги: бути постійними мешканцями міста, «знатними», тобто всім добре відомими публічними особами, законнонародженими, не молодше 25, але не старше 70 років, по можливості вченими і обізнаними в праві. Від них також вимагались певні моральні якості: совісність, розсудливість, добропорядність. У матеріальному відношенні найкращими кандидатами вважались особи не занадто багаті, бо ті звикли «притісняти» суспільство, але й не дуже бідні, а середні за статком. Вибори мали відбуватися на зборах

міщан (цехових людей і «всього поспільства») вільними голосами. Війт одержував плату за службу ранговими маєтностями, тобто, мав доходи з маєтків, які були закріплені за посадою; також міг бути визначений грошовий оклад.

Фінансову основу життя міста складали міські податки. Найбільшими були податки з торгівлі: мито з товарів, які ввозилися в місто, з іногородніх купців, як плата за дозвіл торгувати, податки з місцевих торгівців, насамперед, спиртними напоями, і місцевих ремісників. До міської скарбниці – «скриньки», йшли також прибутки від міських гостинних дворів, міських бань, млинів, переправ через Десну.

Окрему статтю прибутків складала орендна плата за землю, яку надавали під різного роду забудову. Важливо відзначити, що міська земля не могла продаватися за жодних обставин. Таким способом міська громада рятувала себе від втрати землі та можливих небезпечних зловживань влади в земельних питаннях. Самі ж міщани могли безплатно користуватися вільними від забудови міськими територіями для городництва, сінокосів та випасу худоби. Так само здавали в оренду міські озера, найвідомішим з яких було Магістратське. Протягом другої половини XVIII ст. магістрат здавав придеснянські озера в оренду чернігівським монастирям. Постійний прибуток місту давали і села, які здавна належали магістрату, найбільшим з яких було Петрушин. Селяни сплачували до міської скарбниці невеликий податок. Усі отримані прибутки записувались у спеціальну «зашнурну» книгу і йшли на міські потреби.

Міські урядники наглядали за правилами торгівлі, мірами і вагами, здійснювали контроль за цінами. Важливо, що магістрат мав право встановлення фіксованих цін на ринках міста. Це був один з ефективних способів міської громади

захистити себе від можливого здирництва з боку торговців, а також від цехів, які виступали монополістами на окремі види товарів. Фактично, таким способом магістрат здійснював соціальний захист населення міста.

Міська влада відповідала за благоустрій міста: санітарний стан, утримання і ремонт доріг, мостів і гребель, міських укріплень та міських споруд. Наприклад, магістрат відповідав за ремонт гребель і мостів по дорозі до переправи через Десну. Та й саме утримання переправи було не тільки правом, але й обов'язком міста. Окремі важливі об'єкти міської інфраструктури, зокрема, Красний міст, утримувалися магістратом разом з козацьким полком.

Урядовці також займалися проблемами військового постю, відповідали за протипожежний стан і виконували поліцейські функції. Крім безпосереднього утримання військ, міщани були зобов'язані за свій рахунок зустрічати і обслуговувати всіх знатних гостей і проїжджих військових та чиновників. Для них організовували спеціальні «салютації», дарували подарунки, а також гроші «на хліб». У санітарній сфері від мешканців Чернігова вимагалось дотримання чистоти. Спеціальний райця стежив за вулицями і дворами і мав штрафувати господарів, які були винні у накопиченні сміття і нечистот, адже це мало також убезпечувати від пожеж. У разі пожежі, жителі гасили її разом. За дотриманням порядку стежили городничі. Одного з них призначав магістрат, а другого – полкова канцелярія. Разом з ними працювала так звана плацова сторожа, яка, однак, мала добровільний характер.

До найважливіших функцій магістрату належала судова. Цивільні справи були пов'язані насамперед з сімейним і спадковим правом, порушеннями правил торгівлі та майновими суперечками. Якщо учасники судового процесу

не погоджувалися з вироком міського суду, то могли апелювати до полкового чи до Генерального суду Гетьманщини. На суді, який засідав щодня, крім неділі і свят, у складі кількох посадових осіб, могли бути присутні всі бажаючі і кожна сторона мала можливість доводити свою правоту. Міський уряд також виконував нотаріальні функції, засвідчуючи цивільно-правові акти: документи на продаж-купівлю землі і цінного майна, торгові контракти, заповіти тощо.

Наприкінці XVIII ст. на українських землях в складі Російської імперії відбулися великі адміністративні реформи. Чернігів спочатку став центром Чернігівського намісництва, потім Малоросійської і, зрештою, з 1802 р. – Чернігівської губернії. Статус центру намісництва, а потім губернії, підніс значення Чернігова не тільки в межах України, а і цілої Російської імперії. Для порівняння відзначимо, що більшість полкових міст козацької України стали центрами невеликих повітів і втратили своє значення. А що стосується Чернігова, то від часів Київської Русі жодна влада не ставила під сумнів його високий статус. Перетворення міста в один із адміністративних центрів імперії мало велике значення для його подальшої долі. Тут формувались відповідні органи губернської влади, судові, податкові, поліцейські та інші установи. Чернігів поступово перетворився на місто різноманітних установ, чиновників і людей, які їх обслуговували.

Наприкінці XVIII ст., разом з ліквідацією полкового козацького устрою Гетьманщини, царський уряд ліквідував у містах України і магдебурзьке право. Натомість, у 1785 р. було запроваджено новий порядок управління містами на основі «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії», за якою управління містом передавалося так званій шестигласній думі. Усе міське населен-

ня поділялося на 6 груп відповідно до соціального і майнового стану – наявності нерухомого майна і сплати податків. Першу групу складали дворяни й духовенство, другу – купці, третю – цехові ремісники, четверту – іногородні та іноземці, які вели економічну діяльність у місті. До п'ятої групи входили почесні громадяни, тобто представники місцевого управління, діячі науки, культури й мистецтва та багаті підприємці. Шосту групу складала решта городян – «городові обивателі», які не потрапили до перших п'яти груп: дрібні ремісники і торгівці та наймані робітники. Загалом законодавство гарантувало перевагу в думі дворянам і заможним верствам населення.

Вибори до міських органів влади проводились один раз на 3 роки. Існували так звана загальна дума, яка складалася з міського голови й депутатів-гласних. Виконавчою владою міста була шестигласна дума, очолювана міським головою, яку обирала загальна дума і до якої від кожної шести груп городян входило по одному гласному.

Сам по собі порядок обрання до шестигласної думи не був великим відступом від тогочасних норм самоврядування в Європі. Загальне виборче право стало надбанням європейської демократії лише в XX ст. Протягом багатьох сторіч, від появи парламенту в Англії і магдебурзького права в Німеччині, виборче право в Європі базувалося на соціальному і майновому цензі. Основним предметом оподаткування була нерухома власність. Особи, які мали таку власність, сплачували податки, а вже потім, як платники податків, брали участь у виборах. З іншого боку, особи, які не мали власності, податків не сплачували і права голосу не мали.

Для російських міст запровадження Грамоти 1785 р. було великим кроком у розвитку міського самоврядування. Що ж стосується українських міст, які

раніше мали магдебурзьке право, ця грамота значно обмежувала їхні права і привілеї. Дума була позбавлена багатьох функцій, які свого часу належали магістрату. Декларуючи створення міського самоврядування, імперська влада поставила його під повний контроль державних чиновників, жорстко регламентуючи законодавством. Усі постанови думи затверджувалися губернатором, водночас, вона була зобов'язана виконувати всі його вказівки. Дума не могла вільно розпоряджатися міським бюджетом, міські чиновники отримували значно меншу платню, ніж їхні колеги в губернських установах. Зрештою, реальна практика привела до того, що міські органи влади перетворилися на одну з структур державного апарату.

Очевидно, що чернігівці це добре розуміли. Не маючи можливості якось змінити ситуацію, вони досить байдуже поставилися до новоутвореного міського управління. Першим головою шестигласної думи у 1785 р. став міщанин на прізвище Бублик. Можливо, це був Григорій Бублик, який згадувався як претендент на посаду війта ще у 1756 р. В історії міста він залишився відомим лише тим, що через два роки відмовився брати участь у підготовці зустрічі імператриці Катерини II і подав у відставку, аргументуючи це старістю і поганим здоров'ям. Тому довелося терміново, порушуючи процедуру, обирати нового голову.

Довгий час дума навіть не мала власного приміщення, засідала у різних місцях і лише у 1806 р. збудувала власний будинок. Так само непросто вирішувалося питання з міським майном. Спочатку значну його частину відібрали в державну казну. Потім відбулося повернення майна в міську власність або під контроль міста.

У самому місті землю традиційно не продавали, а здавали в оренду, причому під житлову забудову міщан орендна

плата була майже символічною. Значно більші суми бралися за оренду землі під виробничі потреби, насамперед торговельні заклади. В оренду здавали також міські лавки і шинки. Основний прибуток міському бюджету давав «відкуп винних продаж», тобто продаж ліцензій на торгівлю спиртними напоями. Період 1785–1870 рр. можна визнати найважливішим для міського самоврядування дорядянської доби, оскільки місто практично не мало прав на вільне вирішення своїх проблем.

У 1860-х роках в Російській імперії було проведено серію важливих реформ державного управління. Кілька з них стосувались і місцевого самоврядування. У 1870 р. було прийнято «Положення про самоврядування». Ним передбачалося розширення прав міської громади, формування самоврядної думи з поділом влади на розпорядчу – власне міську думу, і виконавчу – міську управу. Ці органи влади були виборними, однак, як і раніше, право обирати і бути обраними мали не всі жителі. Право голосу мали чоловіки, які не менше двох років проживали у місті, мали нерухоме майно і сплачували податки до міської казни. Жінки й неповнолітні були позбавлені виборчого права, проте, якщо вони були власниками, могли передати свій голос іншим особам за встановленим порядком.

Виборчих прав також були позбавлені особи, які не мали власності. До цього розряду потрапили не лише бідні робітники, але й високооплачувані спеціалісти (лікарі, вчителі, інженери, чиновники), якщо вони не мали нерухомої власності й проживали у найманих квартирах. Цікаво, що виборчого права були позбавлені й державні службовці, якщо вони займали керівні посади, зокрема, губернатори й міські голови. З іншого боку, право голосу мали установи, які мали нерухомість і платили

податки (акціонерні й приватні компанії, церкви і монастирі), але не безпосередньо, а через своїх представників. Образно кажучи, право голосу мала не особа, а нерухоме майно, яке брало участь у виборах через своїх власників.

Найважливішою справою в організації виборів 1870 р. стало формування списку виборців. Право голосу дістали лише 636 осіб або менше 4% населення. Ці виборці були розподілені на три групи, так звані курії, в залежності від розмірів сплачуваних ними податків. До першої курії – найбагатших – увійшло всього 23 виборці, до другої – 75 і до третьої – 538. За законом, від кожної курії до міської ради обиралась однакова кількість депутатів, тобто реально забезпечувалась значна перевага найбагатших жителів міста. На початку грудня 1870 р. відбулися загальні збори виборців, які обрали до міської думи по 14 чоловік від кожної курії – разом 42 депутати-«гласних». За соціальним станом більшість гласних становили купці – 23 особи. Серед гласних було також 14 міщан, 4 дворянини і один священник. Термін дії новообраної думи становив чотири роки.

21 грудня 1870 р. сформовано першу міську управу й обрано міського голову. Ним став купець Яків Селюк, який був міським головою і раніше. У подальшому вибори відбувались раз на 4 роки. У 1875 р. головою міської управи став Василь Хижняков, який потім не раз переобирався і пропрацював на цій посаді до 1887 р., аж до обрання головою чернігівського земства. Хижняков мав великий авторитет і за його керівництва в місті відбулося багато змін на краще. Згодом його визнано почесним громадянином Чернігова.

У 1875 р. в Чернігові відкрито міський банк, який став одним із перших закладів такого роду в Російській імперії. Населення відразу виявило до нього довіру і капітал банку став швидко зроста-

ти. Уже до кінця року банк мав 340 тисяч рублів внесків, а за кілька років його прибуток складав 62 тисячі рублів. Завдяки поліпшенню фінансового становища міста, дума зайнялась будівництвом водогону, брукуванням вулиць, електричним освітленням та модернізацією всієї іншої міської інфраструктури. Цікаво, що при укладанні контрактів з підрядниками, дума вимагала великий завдаток, який, у разі невиконання робіт, залишався як прибуток місту. Така схема допомагала уникнути шахрайства і здійснювати заплановані проекти.

Після смерті царя-реформатора Олександра II в Росії розпочалися контрреформи, покликані повернути всі сфери життя суспільства під повний контроль панівного дворянського стану. У 1892 р. було прийнято нове положення про самоврядування в містах. Основні зміни стосувалися збільшення майнового цензу для учасників виборчого процесу. Право голосу надавалось особам, які володіли нерухомим майном, що оцінювалось щонайменше в 1000 рублів, і сплачували відповідні податки до міської казни. Скасовувався поділ виборців на три курії і відповідно трикурійний принцип голосування. Виборчих прав позбавили служителів культу і боржників.

Водночас, головна зміна у правовому статусі дум полягала в різкому обмеженні їхніх функцій. Фактично думи знову підпорядковували канцеляріям губернаторів. Губернатор дістав право вето на їх рішення і затверджував членів міської управи. Міські голови і члени управ одержали статус державних службовців і відповідні ранги. Вони були зобов'язані носити мундири і спеціальні знаки з гербом міста і назвою посади.

Перші вибори за новим законом відбулися у 1893 р. В Чернігові право голосу мала лише 301 особа, тобто близько 1 % всіх жителів. До думи було обрано 32 депутати. Майже не змінювалася си-

туація і в наступні роки. У 1897 р. право голосу мали 460 чоловік і був обраний 41 гласний. За соціальним складом серед них було 32 дворянина і 9 представників інших станів. Отже, тепер провідне становище в чернігівському самоврядуванні зайняли дворяни, однак більшість з них представляла місцевих спеціалістів та інтелігенцію.

За тогочасним законодавством доходи міста формувалися від продажу торгово-промислових документів (посвідчень, ліцензій тощо), місцевих зборів, прибутків від комунальної власності. Серед місцевих зборів виділялися різноманітні торгові – плата за торгові місця, за міри і ваги, передача в оренду міських земель, податок на нерухомість, який становив 1 % від цінності майна. Місту також переходило «виморочне майно» його мешканців, що іноді складало значну суму.

У цей час завдяки будівництву казарм була розв'язана болюча проблема військових постойв. Однак місто і надалі несло військову повинність тим, що відповідало за будівництво і утримання казарм, доплати офіцерам та ін. На військові потреби йшло близько 10 % міського бюджету. Не меншим тягарем було утримання поліції і в'язниці.

Міська дума займалась організацією медичного обслуговування, розвитком освіти, вирішенням побутових проблем, охороною природи та ін. За чистоту в місті відповідала спеціальна санітарна комісія, а утримання вулиць покладалося на власників прилеглих будинків. За кожним домовласником закріплювалась відповідна територія, яку він мав прибирати. Місто контролювало ціни на ринках, забороняючи їхнє підвищення під загрозою позбавлення права на торгівлю. У такому вигляді міське самоврядування Чернігова функціонувало до 1917 р.

Вивчення історичного досвіду самоврядування може дати чимало важливих

прикладів вирішення проблем і в сучасному місті. Прикладами цього можна назвати заборону продажу міської землі, застосування податку на нерухомість, контроль за цінами з метою захисту споживачів, відповідальність власників будинків за санітарний стан прилеглих територій, способи залучення інвестицій для міських проектів тощо. Інше питання, чи потрібен цей досвід сучасним носіям влади?

У Чернігові нині влада виявляє байдужість не лише до досвіду минулого, а й ігнорує традиції міського самоврядування та історію міста. Варто уточнити: в такому історичному місті, як Чернігів, ігнорувати його минуле неможливо, хоча б тому, що чернігівські церкви XI–XVIII ст. є першорядними туристичними об'єктами, відомими у всьому світі. Водночас, якщо сприймати місто як спільноту мешканців, які мали власну, поза князями і церквою, полковниками і губернаторами історію, то нею, на жаль, сьогодні й не цікавляться.

В інших історичних містах України велика увага приділяється відтворенню і популяризації історичних символів міського самоврядування (гербів, прапорів, приміщень магістратів та ін.), відтворенню певних, пов'язаних з міським самоврядуванням, ритуалів, то в Чернігові ці питання повністю ігноруються. Наприклад, неодноразові спроби наукової громадськості привернути увагу до першого герба Чернігова і до історичного прапора магістрату настановлюються на стіну нерозуміння і відчуженості.

Пояснення цьому досить просте. Сучасна чернігівська міська влада є прямим спадкоємцем радянського провінційного адміністративного соціуму. Тому для неї, у кращому разі, є доступним для сприйняття губернський Чернігів XIX ст., а не міська дума того ж часу, а тим більше магістрат XVII–XVIII ст.

II. Економіка міста

Міське середовище як система ризиків або системний ризик

Калюх Юрій

Unreasonable city building policies, as well as natural and manmade disasters, create a host of risks for living in an urban environment in Ukraine in the 21st century. There is a strong need for research on security and development of Ukrainian cities, implementation of new practices in city building practice, and permanent monitoring of planning, construction, and use of urban infrastructure. The author stresses that local governments must take responsibility for city planning through research-based evaluations and minimizing urban environment risks.

Місто і міське середовище є найспроможнішою і в цілому найуспішнішою спробою людини переробити світ за велінням свого серця. Проте це не тільки світ, створений людиною, але і світ, у якому людині судилося жити. Створюючи місто і міське середовище, людина переробляє і саму себе, навіть не усвідомлюючи природи свого завдання.

Роберт Парк ¹

Міста все більше визначають вигляд сучасно світу. В 2008 р. чисельність міських жителів планети досягла 3,3 млрд, що становить понад половину її населення. В минулому столітті в містах проживало 13 % від загальної чисельності жителів, а сторіччям раніше їх частка становила лише 3 %. Очікується, що, принаймні, в першій половині XXI ст. міське населення стрімко зростатиме, з'явиться більш ніж 500 міст, населення яких перевищить мільйонний рубіж².

Учені й фахівці визнають, що розвиток міста як цілісної системи є процесом, у якому істотну роль відіграють усі його підсистеми. Детально кожний елемент підсистеми розроблявся конкретними науками. Феномен міста як об'єкт систематичного дослідження по-різному представлений у таких науках, як географія, економіка, архітектура і будівництво, демографія та ін. У теорії містобудування місто визначається як «середовище, що включає систему соціальних інститутів, які забезпечують

життєдіяльність міського населення, або як створене людиною середовище, необхідне для різнобічної діяльності» [1, 2]. Як вважає В.Л. Глазичев, «культура є необхідною умовою формування, розвитку, еволюції міста, а також продуктом активної цілеспрямованої діяльності його населення» [1]³. В архітектурі і будівництві в поняття «міське середовище» включається все, що утворює матеріальну структуру міста – «починаючи від елементарних осередків внутрішнього простору будівель до величезних територій житлових, планувальних і промислових районів міста. Входить у це поняття і необхідне «наповнення» того матеріально-просторового кістяка, який створює архітектура – устаткування і меблі в будівлях, засоби транспорту, різні сигнальні системи і технічні пристрої на вулицях – словом все, що необхідно, щоб місто функціонувало» [1]. З часом особливий науковий напрям, що об'єднує психологічні, соціально-психологічні, соціологічні розробки щодо вивчення міст з питаннями архітектури, містобудування, дизайну, дістав назву «середовищного підходу». Сам по собі він не містив у собі ні принципово нового знання, ні принципово нових методологічних позицій, оскільки включає вимогу діалектики розглядати об'єктивну реальність у взаємозв'язку структурних елементів, але стає основою так званої комплексної теорії дослідження міста.

На відміну від поняття «місто», «міське середовище завжди конкретне, виявляється тут і зараз у будь-який час, у будь-якому місці» [1], йому властива *організованість*. Мається на увазі, що поняття організованості вживається в тому розумінні, в якому його ввів В.І. Вернадський: «*Організованість* різко відрізняється від механізму тим, що вона перебуває безперервно в становленні, в русі всіх її найдрібніших матеріальних і енергетичних частинок» [3].

На думку В.Л. Глазичева [1], поняття «міське середовище» ширше і, можна сказати, глибше за поняття «місто». Воно включає і наочно-просторовий, і знаковий контекст, і міжлюдські відносини, тобто культуру в цілому, тому в разі середовищного підходу взаємозв'язок людини і середовища, ступінь їх взаємопроникнення стають більш очевидними.

У теорії американського вченого Кевіна Лінча, викладеній у книзі «Образ міста» [4], стверджується, що характеристики міста стають очевидними під час дослідження ставлення жителя до свого міста, а також процесів відображення, задіяних при цьому. Показниками якості міста, за К. Лінчем, є:

1. Життєпридатність, що визначається оцінкою здатності середовища підтримувати життєві функції поселення.
2. Осмисленість – властивість середовища, що дає змогу мешканцям створювати «образи» оточення.
3. Відповідність – середовище як умова поведінки людей.
4. Доступність – забезпечення контактів між людьми, комунікаціями, інформацією.

Розвиваючи уявлення К. Лінча, можна стверджувати, що люди за допомогою формованого образу міського середовища «здатні навчатися місту» і пристосовувати його до процесів своєї щоденної діяльності, сприяючи тим самим розвитку його якісного рівня. «Плануючи наочний світ, людина разом з ним планує майбутнє життя, перетворює середовище, втілюючи в ньому певний ідеальний образ». Перетворене середовище, ставши частиною дійсності, справляє зворотний вплив на суспільство і розвиток особистості [4].

На початку ХХІ ст. людство настільки «захопилося» перетворенням міського середовища, що поставило під загрозу саме своє існування в ньому, звело до мінімуму такий важливий показник

якості міста за К. Лінчем, як «життє-придатність» [4]. Екологічні проблеми міст, переважно найбільш з них, пов'язані з надмірною концентрацією на порівняно невеликих територіях населення, транспорту і промислових підприємств, з утворенням антропогенних ландшафтів, дуже далеких від стану екологічної рівноваги. Кругообіг речовини і енергії в містах значно перевищує такий у сільській місцевості. Над великими містами атмосфера містить у 10 разів більше аерозолів і в 25 разів більше газів, ніж над сільськими населеними пунктами. При цьому 60–70 % газового забруднення дає автомобільний транспорт. Більш активна конденсація вологи призводить до збільшення опадів на 5–10 %. Самоочищенню атмосфери перешкоджає зниження на 10–20 % сонячної радіації і швидкості вітру. При малій рухливості повітря теплові аномалії над містом охоплюють шари атмосфери в 250–400 м, а контрасти температури можуть досягати 5–6 °С. З ними пов'язані температурні інверсії, що зумовлюють підвищене забруднення, тумани і смог⁴.

Міста споживають у 10 разів і більше води з розрахунку на одну людину, ніж сільські райони, а забруднення водоймищ досягає катастрофічних розмірів. Об'єми стічних вод досягають 1 м³ на добу на одну людину. Тому практично всі великі міста відчувають дефіцит водних ресурсів і багато з них одержують воду з віддалених джерел. Місто, маючи велику притягальну силу для людей, водночас приховує в собі чимало небезпек, діапазон яких з часом безперервно розширюється. Якщо в кінці XIX ст. «міські ризики» в основному зумовлювалися природними особливостями території, геологічною ситуацією, надійністю будівель і споруд, то століття XX привнесло поняття екологічної *загрози*, а на рубежі XX і XXI сторіч

з'явилися такі небезпеки функціонування поселень, як економічна, соціальна і організаційно-політична.

Зміна соціально-економічних умов в Україні в останні півтора десятиріччя, що привела до істотного перегляду містобудівної діяльності, потягла за собою збільшення кількості і «номенклатури» *ризиків* у зв'язку з послабленням контролю держави за станом міського середовища і механізмом управління містами. Сюди необхідно додати старіння житлового фонду, зниження якості будівництва, освоєння складних з геологічного погляду майданчиків, що розпочалося, крайню занедбаність комунального господарства, жалюгідний стан транспортних шляхів, дедалі більшу екологічну напруженість, проблеми в системі освіти і медичного обслуговування населення, нерегульовану забудову новими об'єктами історичних районів, що склалися, ущільнення забудови і надмірну перенаселеність житлових утворень до межі, що перевищує демографічну місткість території, нестримну «автомобілізацію» і багато іншого. Розглянемо системні ризики, характерні для великих міст, на прикладі Києва і Кривого Рогу.

Київ

У Києві інтенсивна діяльність численних підприємств, наукових установ завдає непоправної шкоди довкіллю, пов'язана зі значними екологічними ризиками. Докорінних змін зазнає ґрунтовий покрив київських територій. На великих площах, під магістралями і кварталами він фізично знищується, а в зонах рекреацій – парках, скверах, дворах – сильно виснажується, забруднюється побутовими відходами, шкідливими речовинами з атмосфери, в нього потрапляють такі небезпечні метали, як, наприклад, берилій. Берилій – укр. токсичний елемент, гранично до-

пустима концентрація пилу або пари якого в повітрі становить лише 0,001 мг/м³. Проте вдихання берилієвого пилу призводить до смертельно небезпечного легеневого захворювання – бериліозу, а визначити його наявність у повітрі можна тільки в спеціальній хімічній лабораторії. 111 контейнерів з берилієм вже 20 років зберігаються посеред житлових кварталів Академмістечка – на території колишнього секретного заводу «Захід»⁵.

Колись цей завод працював «на космос» і берилій потрібен був тому, що він у півтора раза легший за алюміній і водночас міцніший від багатьох спеціальних сталей. Після розпаду СРСР виробництво згорнулося, а пил, плитка з цехів, інструменти – все було зібрано в контейнери і залишено в колишньому цеху.

Резонансна аварія з потраплянням радіоактивних елементів у навколишнє середовище Києва сталася в далекому 1995 р., коли в річці Віта було виявлено сліди тритію, що «створює фон». Тоді ж кияни і дізналися про існування в Пирогові могильника радіоактивних відходів, в який і сьогодні захоронюються радіоактивні відходи промислових підприємств і медичних установ з шести сусідніх областей. Після цієї аварії три сховища відходів були виведено з експлуатації, над ними побудували укриття.

Але ліквідація наслідків аварії триває і нині: «За рахунок міськадміністрації ми добуваємо і перевозимо заражені відходи, – завіряє журналістів директор комбінату В.З. Андрієвський⁶. – Проте, якщо ця робота раптом зупиниться, радіоактивні ізотопи знову можуть з'явитися не тільки у Віті, а й у Дніпрі». За словами Володимира Захаровича, від Міністерства надзвичайних ситуацій, якому підпорядковується «Радон», підприємство отримує гроші тільки на зарплату. На енергоносії, податки,

підтримку нормальної роботи спецкомбінату не перераховано жодної копійки.

200 т ртуті, що просочилися в ґрунт і фундаменти корпусів колишнього заводу «Радикал»⁷, здається, не цікавлять нікого. З 1954 р. там використовували ртуть для виробництва каустичної соди, а недосконалість технології припускала наявність так званих «планових втрат».

Сьогодні завод як такий вже не існує: він визнаний банкрутом, а його корпуси, розміщені недалеко від станції метро «Лісова», зайняті численними офісами і невеликими підприємствами. Впритул до заводу примикає ринок. Нові власники заводських корпусів неохоче відповідають на запитання про ртуть. Ртуть в'їлася тут не тільки в ґрунт, а й у стіни. Звичайно, є способи справитися і з цим, але завдання щодо серйозного очищення території заводу просто не ставилося. А ще на «Радикалі» в 50-ті роки виробляли і дуст. Залишки цього найсильнішого канцерогену і сьогодні розкидані по території підприємства. При цьому з «Радикалом» пов'язані всілякі «хімічні НП»: наприклад, недавно з дірявої вантажівки на прохідній заводу вилилося 9 кг ртуті.

Харківська оперативно-рятувальна служба (ХОРС) 4 роки працювала на заводі «Радикал» у Києві, за цей час рятувальники зібрали 120 т вільної ртуті. Командир ХОРС Юрій Куліш для порівняння зазначив: виявлення 0.5 кг ртуті вже є надзвичайною пригодою національного масштабу. На «Радикалі» ця служба також зібрала 600 т забруднених ртуттю металів і шлаків, нейтралізувала 300 т кислот з домішками хлорорганічних сполук, 500 т бертолетової солі. «Так, якби Бен Ладен знав!» – пожартував Ю. Куліш про бертолетову сіль. ХОРС також братиме участь у вилученні ґрунту і ліквідації пестицидів, що горіли в Лозовій⁸.

Наведемо адреси, де в Києві зберігається небезпечна «гидота»⁹:

1) підприємство «Захід» (проспект Вернадського, 38): контейнери з токсичним берилієм;

2) ЗАТ «Київриба» (Повітрофлотський проспект, 62): кілька років тому тут сталася аварія з викидом аміаку;

3) спецкомбінат «Радон» (селище Пирогово, вул. Комунальна, 1): радіоактивні відходи;

4) холодокомбінат № 4 (вул. Академіка Білецького, 34): у виробництві використовується аміак;

5) холодокомбінат № 2 (селище Червоноармійське): у виробництві використовується аміак;

6) Дніпровська водна станція (селище ДВС): у процесі очищення води використовуються хлор і аміак, додатковий чинник ризику – зношене устаткування;

7) Деснянська водна станція (проспект Навої, 1): у процесі очищення води використовуються хлор і аміак, додатковий чинник ризику – зношене устаткування;

8) завод «Радикал» (район станції метро «Лісова»): ртуть, що проникла на кілька метрів у землю;

9) Борніцька станція аерації: мул з відстійників, який є потенційним розсадником тифу, дизентерії, до того ж він містить токсичні речовини;

10) Інститут фізичної хімії (проспект Науки, 31): відходи радіоактивного кобальту.

Центральна магістраль київської каналізації була побудована за часів післявоєнного розвитку міста – понад 40 років тому. Тунель діаметром 3,5 м залягає на глибині від 10 до 70 м під Києвом і проходить від вул. Фрунзе (в районі вул. Нахімова) до вул. Саперно-Слобідської. Це колосальна споруда, за масштабами порівнянна з метрополітемом. «За всі 40 років магістральний ко-

лектор жодного разу не ремонтувався. Більше того, розміщений на такій глибині, він практично не піддається дослідженню, тому точно визначити, в якому він стані, майже неможливо. Зате обстеження тих частин, для яких це хоч якось можливо, дають підстави припускати, що він в аварійному стані. Деякі ділянки колектора заповнені стічними водами на 100 %. Для надійної роботи каналізації міста необхідне будівництво другої нитки головного колектора, – розповів директор інституту Київінжпроект Микола Марченко¹⁰. – Що робити далі – шукати нові ділянки або розчищати старі – незрозуміло». А тим часом, за словами Миколи Марченка, каналізація може відмовити буквально в будь-який момент.

Якщо магістральний колектор раптом перестане виконувати свої функції, в Києві трапиться міні-катастрофа. В цьому разі більше половини правого берега, в тому числі центральна частина міста, Оболонь, Печерськ, Поділ і всі райони на захід від Московської площі, опиняться без каналізації. Через це влада буде змушена відключити все водопровідне постачання, щоб хоч якось послабити навантаження на каналізацію. Але повністю припинити користування водою неможливо – існують бювети, з яких воду в квартиру можна принести вручну. У результаті стічні води, що утворюються, замість каналізації потечуть у дощові стоки, а звідти – в Дніпро. Терміновий ремонт колектора може затягнутися на кілька місяців, в цей час киянам доведеться обходитися без води і каналізації, а міста, розташовані нижче за течією Дніпра (Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя), одержать питну воду з фекаліями¹¹.

Резерви електричних підстанцій м. Києва практично вичерпані. «Ще років 20 тому ніхто не міг передбачити таке бурхливе зростання споживання елект-

роенергії. Адже майже всі існуючі підстанції проектувалися і будувалися для потреб зовсім іншого Києва – столиці однієї з провінцій імперії, а не самостійної держави», – пише «Комсомольская правда»¹². «В останнє десятиріччя темпи забудови міста випереджають розвиток інженерної інфраструктури. На сьогодні резерви потужності діючих підстанцій практично вичерпані, кожна п'ята підстанція на 110 і 35 кВт перевантажена, а підстанції на 330 кВт практично не мають резерву потужності. Понад 25 % кабельних ліній відпрацювали 30 років і більше, 41 % трансформаторних підстанцій експлуатуються понад 25 років», – пояснив суть проблеми в.о. технічного директора Київенерго Євгеній Абрамов. Так, дефіцит електричної потужності існує в центральній, південно-західній, лівобережній частинах столиці, в районі Подолу. Це багато в чому стримує розвиток київського метрополітену, міського електротранспорту, будівництво офісних і житлових комплексів.

До 2010 р., за прогнозами журналістів, електричні мережі Києва не зможуть забезпечити місто необхідним обсягом електроенергії через перевантаження підстанцій. У більшій частині Києва буде припинена видача технічних умов для підключення нових об'єктів до електричних мереж. А якщо раптом нагряне холод, подібний до того, який був у січні 2006 р., мережі можуть взагалі не витримати навантажень і половина Києва залишиться без світла¹³.

Результати перевірок Державної житлово-комунальної інспекції підтвердили катастрофічний стан водопровідно-каналізаційного господарства Києва, до якого призвела бездіяльність столичної влади. Про це під час брифінгу заявив міністр з питань житлово-комунального господарства України Олексій Кучеренко¹⁴. Міністр акцентував увагу на не-

обхідності втручання у вказану ситуацію Кабінету Міністрів України і правоохоронних органів. Як повідомив начальник Державної житлово-комунальної інспекції Сергій Зимін, за результатами перевірки ВАТ «Київводоканал» установлено, що тільки протягом березня 2009 р. в Києві сталося 10 серйозних аварій на об'єктах водопровідного господарства¹⁵.

«Зокрема, на вулиці Гетьмана посередині автошляху утворився котлован з водою діаметром 8 м, по вулиці Симиренка під асфальт провалився автомобіль, по вулиці Бальзака водно-піщаною сумішшю було затоплено 50 автомобілів», – уточнив Зимін. Фахівці, зокрема, наголошують на тому, що на сьогодні 21 % водопровідних і 33,7 % каналізаційних мереж Києва перебувають в аварійному стані і потребують термінової заміни¹⁶.

Разом з тим усі три блоки очищення стічних вод Бортницької станції аерації амортизовано в середньому на 90 % (І блок – на 100 %, II блок – 90 %, III – 80 %) і потребують докорінної реконструкції і переоснащення. У процесі перевірки Держжитлокомунінспекції також було проаналізовано виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку Києва за 2006–2008 рр. у частині фінансування розвитку водопровідно-каналізаційного господарства. Аналіз показав, що протягом 2004–2008 рр. у рамках «Програми розвитку і реконструкції водопровідного господарства Києва на 2004–2010 роки» Київводоканал одержав лише 179,23 млн грн. (9,3 % від необхідної суми). В прес-релізі також зазначалося, що з 1,5 млрд грн., передбачених у держбюджеті для виконання Києвом функцій столиці, на потреби водопровідно-каналізаційного господарства виділено лише 190 млн грн.¹⁷

У ДБН [5], в розробці яких автор статті брав безпосередню участь, на за-

конодавчому для будівництва рівні перераховані *основні групи ризиків при будівництві в умовах щільної міської забудови*, які безпосередньо стосуються інтенсивної забудови м. Києва.

Для прилеглих об'єктів існуючої забудови будівництво може створити **ризик пошкодження**, порушення нормальної експлуатації, деформації конструкцій, а іноді й *аварій* унаслідок впливу таких небезпечних виробничих чинників, як порушення ґрунтів, основ при виконанні поблизу житлових будинків земляних робіт з улаштування котлованів і траншей, прокладання підземних комунікацій, пішохідних і транспортних тунелів (особливо без кріплення стінок котлованів і траншей, а також із застосуванням водозниження); деструктивні процеси у ґрунтах майданчика – ерозія, зсуви, карстово-суфозійні явища, проморожування, осідання земної поверхні, зміна усталених гідрогеологічних умов та пов'язані з нею підтоплення (у тому числі агресивними водами) або осушення забудованих територій тощо; а також порушення нормальних умов інсоляції, вентиляції, інженерного забезпечення, благоустрою об'єктів існуючої забудови та ін.

Будівництво може *створити ризик заподіяння шкоди* навколишньому середовищу, у тому числі об'єктам благоустрою, внаслідок забруднення поверхневих і підземних вод відходами виробництва, зміни усталеного рівня підземних вод, а також існуючим об'єктам техногенного середовища, у тому числі благоустрою та ін.

Може існувати *ризик погіршення середовища* проживання людей, які працюють або тимчасово перебувають поблизу зони будівництва, через шум, що перевищує гранично допустимі норми, надмірне нічне освітлення, обмеження в пересуванні, виникнення аномалій теплового, електричного та інших фізичних полів, радіаційне випромінювання, а та-

кож ризик заподіяння шкоди цим особам, їх автотранспорту, технічним засобам тощо, якщо вони потраплять у зони дії інших небезпечних або шкідливих виробничих чинників.

Для будівельного виробництва, зокрема для будівельників, додатковий ризик зумовлений такими основними чинниками, як складні умови виконання будівельно-монтажних робіт на майданчику, «стисненому» існуючою забудовою, труднощі, пов'язані із суміщенням робіт; підвищена кількість одночасно використовуваних машин і механізмів та ускладненість їх розміщення на обмеженому будівельному майданчику та ін.

Масштабним прикладом невиконання вимог нового ДБН є провали землі під час спорудження тунелів метро в напрямку Теремків у місцях розташування газопроводів. На перетині київських вулиць Васильківської і Андрія Бубнова почала провалюватися дорога – утворилася яма діаметром метрів п'ять¹⁸. У розломі видно трубу, а поруч на стовпі – застережна жовта табличка: «Обережно – газопровід». По Васильківській – на два будинки нижче – утворився ще один провал. Його засипали, але, судячи з усього, робітники ще повернуться на цю ділянку. По краях провалу здиблений асфальт і встановлено захисну огорожу. Люди із сусідніх будинків, проходячи мимо, з побоюванням поглядають на яму. Начальник головного управління з питань надзвичайних ситуацій Віталій Пшеничний запевняє: загрози, що будинки над споруджуваним тунелем метро почнуть сповзати, немає: «Комісія двічі побувала на об'єкті, оцінила ситуацію – загрози точно немає. Інше питання, що для роботи метробудівців умови дуже складні». «Перший провал трапився ще тижнів за два тому. Зупинили тунелепрохідницький щит, пустки, що утворилися, забетонували, ущільнили ґрунт і продовжили робо-

ти», – розповідає він. Минулої п'ятниці знову утворився провал. Тут вже виникли проблеми серйозніші: пошкоджені газовий колодязь на перетині вулиць Васильківської і Андрія Бубнова і каналізація. Ми в протоколі комісії зобов'язали метрополітен бути замовником робіт з відновлення пошкоджених мереж. Будуть перекладені на цій ділянці газова труба і каналізація», – повідомляє Пшеничний¹⁹.

Чому відбуваються зсуви ґрунту, фахівці поки що однозначно сказати не можуть. За словами Віталія Пшеничного, існують три можливі причини. По-перше, коли протікають старі комунікації, в землі утворюються водяні «мішки». Щит під час прокладки тунелю зрізає частину цього «мішка», вода виходить, а ґрунт обвалюється. По-друге, підземні потоки і ґрунтові води. По-третє, самі ґрунти тут неоднорідні – пісок і глина, і це теж може спровокувати провал.

«Коли дивишся на «прилибідське море» з висоти пташиного польоту, особливо під час сильного південного вітру, що спричиняє на акваторії площею близько 2 га брижі з висотою хвилі сантиметрів в 7, здається, що підлітаєш до Південного берега Криму. Та ж плоска рівнина, ті ж круті береги, кромка прибою»²⁰.

«Чудово! У кілометрі від Бессарабки відразу бачиться Алушта, дайвінг, юшка з йоржів-скорпенів і зеленух-губанів, смажені ласкирі-барабульки, рапани-мідії з цибулею під портувейн червоний»²¹. Саме ж диво водне, рукотворне, виникло з волі ТОВ «Реле Інвест», що почало в 2007 р. зведення на місці трамвайного парку величезного житлово-торгівельно-розважального комплексу. Спочатку спилили чудову тополину алею, знесли виробничі приміщення трамвайників і демонтували рейки. Потім по периметру величезної ділянки

площею майже 6 га глибоко в землю уклали силу-силену бетону. Для ґрунтових вод утворилася суцільна підземна бетонна огорожа товщиною більш ніж півметра і глибиною понад 20 м. Після цього для майбутнього 4-поверхового паркінгу в 2008 р. стали вибирати землю. Скільки тисяч кубометрів її вибрали – невідомо, але яма вже сьогодні глибиною не менше 3 м. Дно її і заповнили дощові та ґрунтові води, утворивши величезний ставок у центральній частині столиці, між вулицями Горького, Боженка, Димитрова і Фізкультурним провулком.

Коли почали руйнувати трамвайний парк, у 2-х, 6-ти, 4-ри і 18-поверховому корпусах інституту електрозварювання ім. О.Є. Патона (ІЕЗ) НАНУ стали відчуватися поштовхи. Потім забудовники, щоб свою територію відсікти від підземних вод, розпочали укладати «стіну в ґрунті». В будівлях ІЕЗ з'явилися тріщини. Будівництво багатоповерхового сусіда ставить під питання безпечне існування корпусів ІЕЗ, адже під час їх проектування мало не сорок років тому можливе сусідство з 30-поверхівками не передбачалося. Після численних звернень забудовники уклали договір з Інститутом будівельного виробництва, який провів обстеження корпусів ІЕЗ, встановив безліч «маяків» і реперних точок і почав спостереження. Перші результати показали, що осідання є²².

Багато, багато бомб сповільненої дії заклали в столиці України пани ординарні і неординарні архітектори. На щастя, криза дає можливість замислитися, подумати: а чи все задумане треба виконувати? Попереджувальних «дзвінків» з дня на день все більше.

Кривий Ріг

В Україні, сировинній країні третього світу, *ризик погіршення середовища* проживання людей посилюється через

інтенсивне промислове освоєння її надр, яке проводиться в безпосередній близькості від міських поселень. Масштабний видобуток залізної руди і неконтрольоване розміщення шламосховищ у районі Кривого Рогу можуть призвести до значних техногенних катастроф, зокрема землетрусів і селевих потоків. Про це попереджає професор Ігор Паранько, завідувач кафедри загальної геології Криворізького технічного університету²³. Нерівномірна кристалічна структура порід під Кривим Рогом стає, на думку професора, ще більш ненадійною через численні рукотворні пустоти на місці відпрацьованих шахт і рудників. «По-перше, кристалічні блоки, на яких побудований Кривий Ріг, неоднорідні, по-друге, наявні прошарки складаються з м'яких порід, по-третє, є пустоти різного походження. В результаті зсуву можливий розрив м'яких осадкових порід або техногенний землетрус», – констатує учений.

Фото околиці міста, зроблене згори, на 90 % нагадує марсіанський пейзаж з невеликими вкрапленнями жовтих точок – екскаваторів, що завантажують залізну руду у вагони потягу, який ходить по спіралі уступів кар'єру, і зелених насаджень на бортах кар'єру. Сейсмічні коливання, що виникають через промислові вибухи у залізрудних кар'єрах Кривого Рогу, справляють шкідливий вплив на конструкції будівель і споруд міста. Ініціювати катастрофу, за словами І. Паранька, можуть вибухові роботи в зоні техногенних пустот. «Під час проведення вибухових робіт виникають разові сейсмічні хвилі, в результаті відбувається деформація порід, утворюються нові тріщини техногенної природи, руйнуються природні. Додамо сюди старі шахти, стовбури нині діючих, що все більш поглиблюються, і «воронки» кар'єрів. Загалом, ми внесли повний дисбаланс у геологічну систему», – зауважує професор.

Значну небезпеку становлять також шламосховища і ставки-накопичувачі рідких відходів, велика кількість яких оточує місто. «Сумарна вага всіх криво-різких сховищ становить порядку 6 млрд тонн! Якщо збільшиться тиск на один з флангів зістикованих у цьому місці геологічних блоків, то може відбутися деформація перекриваючої греблі. Результатом перекосу стане потужний селевий техногенний потік», – заявив І. Паранько²⁴.

За своєю дією сейсмічні коливання від промислових вибухів і слабких землетрусів мають багато спільного. В практиці гірничих і будівельних робіт відомі численні випадки порушення будівель і споруд в результаті промислових вибухів. Такі порушення, як обсіпання побілки, взагалі дуже часті. Спостерігалися також руйнування скла у вікнах унаслідок перекосу віконних рам у будівлях, що мають відносно рухомі несучі стіни.

По вул. Обручова, 14 у Кривому Розі між залізрудними кар'єрами ПГЗКу і НКГКу розміщена церква Різдва Богородиці. Через свою близькість до цих кар'єрів споруда піддається подвійній «дозі» техногенних сейсмічних дій від промислових вибухів відразу на двох кар'єрах. Нещодавно встановлене скло на вході швидко тріснуло, на стіні утворилися вертикальні тріщини.

Зазнали пошкодження несучі стіни будівлі середньої школи № 40 по вул. Сестрорецькій, яка розміщена поряд з ПівнГЗКом. За характером тріщин можна судити, що школа перебуває в аварійному стані унаслідок регулярних і постійних техногенних струсів, що становить серйозну загрозу, яка може призвести до її подальшого руйнування. За словами директора школи, на численні звернення до районних і міських властей, керівництва ПівнГЗКу про необхідність ремонту і безпеку, на яку щодня

під час занять наражаються учні школи, міська влада і керівництво ПівнГЗКа або не відповіли, або обмежувалися формальними «відписками». Ремонт у школі під час наших досліджень у 2005 р. не проводився. Є припущення, що сьогодні аварійна ситуація з будівельними конструкціями у середній школі № 40 у Кривому Розі змінилася незначно порівняно з 2005 р.

На жаль, досі немає науково обґрунтованих, застосовних у широкому діапазоні промислових умов теоретичних методів прогнозу сейсмічної небезпеки вибухів і методів захисту споруд від їх шкідливої сейсмічної дії. Прогноз сейсмічної небезпеки і вибір раціональної технології промислових вибухів дотепер базується на емпіричних залежностях основних показників коливань від умов виконання вибухів.

На основі дослідження екологічних небезпек і ризиків останніми роками виник новий перспективний напрям у науковій і фінансово-економічній сфері з вивчення і урахування впливу екологічних чинників на визначення вартості об'єктів нерухомості.

Під екологічними чинниками в контексті оцінки нерухомості розуміється сукупність суто природних і природно-антропогенних чинників, що не є засобами праці, предметами споживання або джерелами енергії і сировини, але таких, що безпосередньо впливають на ефективність і корисність використання об'єкта нерухомості. Екологічні чинники при оцінці нерухомості необхідно розглядати як її метаінфра-

структуру, що істотно впливає на цінність (вартість) об'єкта нерухомості. У свою чергу, цінність цієї метаінфраструктури, набуваючи вартісної (грошової) форми, визначає внесок сукупності екологічних чинників у вартість об'єкта нерухомості. При цьому внесок екологічної метаінфраструктури у вартість об'єкта нерухомості може бути як позитивним, так і негативним.

Висновки

1. Непродумана містобудівна політика, природні, техногенні і екологічні ризики – все це визначає системний характер небезпек проживання в міському середовищі України ХХІ століття.

2. Виконавчій владі час усвідомити, що ринкові відносини без державного регулювання у сфері містобудування, територіального планування, будівництва і їх наукового супроводу може мати непередбачувані наслідки для долі громадян і держави.

3. Наукові дослідження у сфері безпеки і стійкого розвитку українських міст, упровадження результатів цих досліджень у містобудівну практику, постійний моніторинг критичних ситуацій, експериментальне проектування і будівництво дадуть змогу створити сприятливе середовище проживання, підвищити його комфортність.

4. Назріла гостра потреба розробки науково обґрунтованої концепції з оцінки системного ризику проживання в містах України і визначення можливих шляхів його зниження.

Література

1. Глазычев В.Л. Социально-экологическая интерпретация городской среды / В. Л. Глазычев. – М. : Наука, 1984. – С. 58.

2. Иконников А.В. Формирование городской среды / А.В. Иконников. – М. : Знание, 1973. – С. 9.

3. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский // Размышления натуралиста : в 2 кн. – М. : [б.и.], 1977. – Кн. 2. – С. 14.

4. Линч К. Образ города / К. Линч. : – пер. с англ. В. Л. Глазычева ; сост. А.В. Иконников; под ред. А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с. – С. 13.

5. ДБН В.1.2-12-2008. Будівництво в умовах ущільненої забудови. Вимоги безпеки. – К. : Мінрегіонбуд України, 2008. – 33 с.

Примітки

¹ Баньковская С.П. Современная американская социология – Роберт Парк / С. П. Баньковская. – Режим доступа: http://socioline.ru/_seminar/library/history/mas/01_park.php

² Блэр Рубл. Город XXI века: к политике социальной устойчивости / Рубл Блэр. – Режим доступа: <http://almanac2008.kopernik-labs.ru/bleg.aspx>; Рубл Б. Стратегия большого города: Прагматический плюрализм в Чикаго «позолоченного века», Москве серебряного века и Осаке эпохи Мэйдзи / Р. Блэр. – М.: Моск. шк. полит. исслед., 2004.

³ Індивідуальний культурний потенціал є основою благополуччя або неблагополуччя конкретного міста. З погляду екології «місто як середовище проживання не повинне підмінятися функціональними або просторовими його елементами», із соціологічної точки зору необхідно зосередити зусилля на тому, щоб встановлювати відповідний закону взаємозв'язок між соціальною структурою міста як моделлю суспільства і його наочно-просторовою організацією. Міське середовище – свого роду матеріальне єство, в межах якого відбуваються основні процеси міського життя, здійснюються «соціальні, функціональні, інформаційні прямі і зворотні зв'язки окремих підсистем» [1].

⁴ Режим доступа: <http://ecoera.ucoz.ua/publ/34-1-0-3>

⁵ Путешествие по токсичным местам Киева. Где в столице лежит опасная гадость. – Режим доступа: <http://www.chernovetskomu.net/news/view/805>

⁶ Там само.

⁷ Путешествие по токсичным местам Киева. Где в столице лежит опасная гадость. – Режим доступа: <http://www.chernovetskomu.net/news/view/805>

⁸ Жест! Харьковчане собрали в Киеве 120 тонн ртуты. – Режим доступа: <http://dozor.kharkov.ua/main/kh/1038889.html>

⁹ Путешествие по токсичным местам Киева. Где в столице лежит опасная гадость. – Режим доступа: <http://www.chernovetskomu.net/news/view/805>

¹⁰ Режим доступа: <http://palm.rus.news-ru.ua/press/06nov2007/apokalipsis.html>

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Режим доступа: <http://palm.rus.news-ru.ua/press/06nov2007/apokalipsis.html>

¹⁴ Киевская канализация на грани катастрофы. – Режим доступа: <http://www.trust.ua/news/1137.html>

¹⁵ Киевские коммунальщики обещают новые крупные провалы машин под асфальт. – Режим доступа: <http://www.autosvit.com.ua/news7223.html>

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Из-за строительства метро в Голосеевском районе проваливается земля. – Режим доступа: <http://www.censor.net.ua/-go/offer/ResourceID/91621.html> – 44к

¹⁹ Там само.

²⁰ Вместо трамвайного парка – «Черное море». – Режим доступа: <http://news-2000.org.ua/weekend/16/39406>

²¹ Вместо трамвайного парка – «Черное море». – Режим доступа: <http://news-2000.org.ua/weekend/16/39406>

²² Там само.

²³ Кривому Рогу угрожают техногенные землетрясения и селевые потоки, заявляет ученый. – Режим доступа: <http://altair4-dp.ua/index.php?showtopic=38789>

²⁴ Кривому Рогу угрожают техногенные землетрясения и селевые потоки, заявляет ученый. – Режим доступа: <http://altair4-dp.ua/index.php?showtopic=38789>

Диференціація регіонального розвитку в Україні: феномен «столичного максимуму»

Ірина Новак

The problems of regional development are defined by a range of historical, environmental, geographical, social, economic, and political factors. As a rule, there have often been varying levels of socio-economic standards among the regions of Ukraine. However, such disparities are not fixed and, depending on internal and external factors, living standards in the regions can rise and fall relative to one another. In order to support development at the national level, the state should maintain a certain socioeconomic uniformity of regions, thus facing two major interrelated tasks of regional development: lessening interregional disparities and ensuring consistent development of each region.

Проблеми регіонального розвитку зумовлені різноманітністю історичних, природно-географічних, соціально-економічних, політичних чинників, зокрема таких, як забезпечення регіонів природно-сировинними ресурсами, рівня розвитку господарської інфраструктури, систем зв'язку, транспорту тощо. Зазвичай в окремий період часу одним регіонам притаманні більш високі соціальні стандарти, іншим – більш низькі. Однак таке міжрегіональне співвідношення не є застиглим і може змінюватися під впливом комплексу зовнішніх та внутрішніх обставин. Відтак держава стикається з необхідністю із створення умов для зростання і розвитку всього господарства та стимулювання прогресивних структурних зрушень, щоб підтримувати певну однорідність територіального й соціально-економічного простору. Таким чином, можна констатувати наявність двох взаємопов'язаних ключових завдань у забезпеченні регіонального розвитку: зменшення міжрегіональних диспропорцій та забезпечення стійкого (стабільного) розвитку кожного з регіонів.

Найбільш активне продукування теорій регіонального розвитку загалом припадає на 1990-ті роки. Достатньо відомими є актуальні теорії конкуренції європейських міст (К. Джексона-Батлера, Шачера та Я. Ван Вісента), локального партнерства (М. Гедеса), циклічної сенситивності регіонів (Я. Гордона), регіональної конкуренції (С. Харді, М. Харба, Л. Альбрехтса), нового регіоналізму (М. Кітінга), біорегіоналізму (М. МакДжинса), соціального кластеру (А. Родрігеса-Посе), регіонального світу (М. Сторпера), регіонального планування в Європі (У. Ваннопа), стратегії просторового планування (В. Солета та А. Фалуазі) [1, 351]. В Європі, на відміну від США, продовжує домінувати теорія «конвергенції та дивергенції регіонів», запроваджена у 1970-х роках Я. Тінбергеном. При цьому конвергенція розглядається, передусім, як наслідок соціально-економічного зближення регіонів, а дивергенція – як результат різноспрямованого їх розвитку.

Світовий досвід свідчить, що диспропорції соціально-економічного розвитку регіонів мають місце в багатьох країнах. Водночас, здійснене А. Родрігесом-Посе

за допомогою використання сформульованої ним теорії соціального кластера комплексне дослідження соціальних умов внутрішніх регіонів країн-членів ЄС дало змогу визначити загальну тенденцію руху європейських локальних утворень і з'ясувати, що в межах ЄС транс'європейські (інтер'європейські) регіони в цілому ефективно переборюють диспропорційність, рухаються назустріч одне одному, тобто відбувається процес вирівнювання. Ці висновки можуть бути підтвердженням того, що стратегією єврорегіонального руху обрано саме конвергентну модель. Разом з тим, В. Чужиков відзначає, що в Західній Європі має місце й регіональна дивергенція, найбільш характерна для таких країн-членів ЄС, як Португалія, Греція, Іспанія, а також Італія та Франція [1, 347, 354–356]. Фахівці в галузі регіоналістики зауважують існування типового для більшості пост-соціалістичних країн феномену «столичного максимуму» ділової активності, що є наслідком реалізації стратегій розвитку бізнесу, спрямованих на використання кращих можливостей інвестування, лобювання власних інтересів, більш високої якості столичної інфраструктури тощо.

Реалізація зовнішньополітичного курсу України на інтеграцію до європейських структур «потребує вироблення та реалізації такої моделі взаємовідносин з регіонами й управління ними, що відповідала б принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла становленню нових форм співпраці у форматі «центр – регіони», загальновизнаних практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародної співпраці територій» [1, 289]. Необхідною передумовою реалізації цих завдань є оцінка сучасного стану та потенціалу регіонів, виявлення загальних тенденцій розвитку соціально-економіч-

них процесів і рівнів міжрегіональної диференціації.

З точки зору регіонального розшарування дослідники визначають три його типи: асиметричний, гармонійний та нейтральний. При цьому асиметричним (дисгармонійним) є тип регіонального розвитку за визначений період, упродовж якого регіони, що мають відносну перевагу з того чи іншого показника на початку періоду, в подальшому її нарощують, а регіони, що мають відносно відставання, його збільшують. Симетричний (гармонійний) – це тип регіонального розвитку, за якого розрив у рівнях регіональних показників скорочується. За нейтрального типу розвитку співвідношення регіональних показників протягом періоду залишається незмінним [2].

Існуючі методичні засади оцінки міжрегіональної диференціації загалом ґрунтуються на таких трьох основних підходах:

- побудова рейтингів (комплексних оцінок) регіонального розвитку;
- використання методів дослідження нерівності в доходах (крива Лоренса, коефіцієнт Джині);
- використання будь-якого класичного індикатора з арсеналу математичної статистики, що застосовується для оцінки розкиданості компонентів вектора від середнього значення – дисперсії, середньоквадратичного відхилення, коефіцієнта варіації та ін.

Регіональну структуру України формують 25 областей, а також міста Київ та Севастополь, що визначаються національною статистикою як окремі регіони – міста зі спеціальним статусом. Статистична модель, що використовується в країнах Євросоюзу, базується на визначенні трьох груп регіонів NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics): NUTS-3 (найменші регіони), NUTS-2 (регіони середнього рівня) та

NUTS-1 (регіони, що можуть мати лише деякі країни, найбільші серед пост-соціалістичних). [1, 370]. Регіони України, окрім Києва та Севастополя, загалом відповідають структурі NUTS-2, яка вважається найбільш доцільною для аналізу й міждержавних порівнянь, оскільки є найбільш поширеною в європейській статистиці дає можливість на порівняльній основі визначити рівень конвергентності (дивергентності) регіонів [1, 380].

Як критерій, що дає змогу зробити висновки щодо динаміки існуючих диспропорцій регіонального розвитку, було обрано коефіцієнт варіації (CV), зміна якого в часі характеризує збільшення або зменшення розкиданості регіональних показників від середнього значення для країни, а його динаміка дає можливість визначити тип регіонального розвитку.

Під час дослідження з метою аналізу були визначені основні компоненти – складові регіонального розвитку (табл. 1), а також окремі індикатори (показники) за кожним з компонентів, виходячи з наявної статистичної інформації, що систематично оприлюднюється Державний комітет статистики України, дає змогу досліджувати динаміку аналізованих процесів та здійснювати порівняння в регіональному розрізі. При цьому абсолютні показники за окремими складовими соціального розвитку були перераховані у відносні показники інтенсивності розвитку з урахуванням кількості населення регіонів України. Статистичні дані за переважною більшістю показників, відібраних для аналізу динаміки досліджуваних процесів, взято за період 2000–2007 років.

Таблиця 1

Компоненти регіонального розвитку

№	Назва компонента	№	Назва компонента
I.	Демографічний розвиток	IX.	Екологічний стан та безпека життєдіяльності
II.	Ринок праці	X.	Реальний сектор
III.	Доходи населення	XI.	Фінансовий сектор
IV.	Освіта	XII.	Інвестиційна діяльність
V.	Охорона здоров'я	XIII.	Споживчий ринок та сфера послуг
VI.	Культура та відпочинок	XIV.	Малий бізнес
VII.	Транспорт і комунікації	XV.	Соціальний діалог
VIII.	Житлово-комунальне господарство		

Коефіцієнти варіації за обраними показниками були розраховані у двох варіантах: загалом для всієї сукупності регіонів України та без урахування впливу м. Києва, що дало змогу, з одного боку, оцінити величину такого впливу, а з другого проаналізувати динаміку регіональних диспропорцій решти оди-

ниць сукупності. Оцінка одержаних даних щодо диференціації регіонального розвитку здійснювалась з використанням спеціально сформованої шкали коефіцієнта варіації (табл. 2).

Загальний високий рівень диспропорцій регіонального розвитку ($CV > 25\%$) властивий приблизно половині обраних

для аналізу показників за кожним компонентом, за винятком соціального діалогу, а за такими компонентами, як інвестиційна діяльність та малий бізнес, він визначається за всіма відібраними

показниками. Крім того, у порівнянні з 2000 роком, тенденція щодо збільшення міжрегіональних диспропорцій є характерною для половини усіх проаналізованих показників.

Таблиця 2

Шкала коефіцієнту варіації (CV)

Числове значення CV	Шкала CV	
	за класичною схемою [3, 14]	для цілей дослідження
$CV \leq 5\%$	оцінка вважається надійною	відносно однорідна сукупність регіонів, низький рівень регіональних диспропорцій
$5\% < CV \leq 10\%$	оцінка є придатною для кількісного аналізу, але її надійність недостатньо висока	
$10\% < CV \leq 25\%$	оцінка придатна тільки для якісного аналізу, її слід використовувати обережно	середній рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій
$25\% < CV \leq 50\%$	оцінка вважається ненадійною	високий ступінь неоднорідності сукупності регіонів, значні регіональні диспропорції
$CV > 50\%$	інформація не оприлюднюється через непридатність для використання	надвисокий рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій

Аналіз динаміки коефіцієнтів варіації за 2000–2007 рр. з елімінуванням впливу м. Києва показує, що розширення його позитивного впливу на зменшення міжрегіональної диференціації відзначається лише у сферах демографічного розвитку, споживчого ринку та послуг, а також екологічного стану і безпеки життєдіяльності (табл. 3). Разом з цим, конвергентний вплив столиці на рівень диспропорцій регіонального розвитку залишається відносно стабільним за показниками ринку праці та зменшується в сферах освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства і соціального діалогу. Водночас найбільш істотним є зростання асиметричності за показниками міграції (рис. 1), попиту на робочу силу (рис. 2), співвідношення доходів населення та прожиткового

мінімуму, прямих іноземних інвестицій, обсягу послуг, реалізованих населенню (рис. 3).

За даними 2007 р. дивергентний вплив м. Києва на диференціацію регіонального розвитку був найбільшим за такими показниками:

- середньомісячної номінальної заробітної плати працівників, кількості вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації – в 1,7 раза;
- інвестицій в основний капітал – в 1,8 раза;
- валового регіонального продукту – в 1,9 раза;
- інвестицій в основний капітал у житлове будівництво, чисельності студентів у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації – в 2,1 раза;
- прямих іноземних інвестицій в регіони – у 2,3 раза;

- роздрібного товарообороту підприємств, обсягу місцевого телерадіомовлення – у 2,4 раза;
- співвідношення доходів населення та величини прожиткового мінімуму – в 2,5 раза;
- кількості малих підприємств – у 2,7 раза;
- обсягу послуг, реалізованих населенню – в 3,1 раза;
- зобов'язань банків за коштами, залученими на рахунки фізичних осіб – в 3,3 раза;
- загального коефіцієнту сальдо міграцій – у 12,6 раза.

Таблиця 3

**Конвергентний вплив м. Києва
на окремі показники регіонального розвитку, 2000 та 2007 роки**

2000 рік	2007 рік
I. Демографічний розвиток	
	Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року
	Коефіцієнт смертності населення від новоутворень
II. Ринок праці	
Попит на робочу силу	Працевлаштування не зайнятих трудовою діяльністю громадян
Підготовка та підвищення кваліфікації	Підготовка та підвищення кваліфікації
Підготовка (випуск) кваліфікованих робітників професійно-технічними навчальними закладами	Підготовка (випуск) кваліфікованих робітників професійно-технічними навчальними закладами
IV. Освіта	
Чисельність учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів	
V. Охорона здоров'я	
Кількість місць у будинках-інтернатах для громадян похилого віку та інвалідів (дорослих і дітей)	Чисельність інвалідів
Частка оздоровлених дітей у загальній кількості дітей 7–16 років	
Чисельність інвалідів	
VIII. Житлово-комунальне господарство	
Коефіцієнт використання місткості підприємств готельного господарства	
IX. Екологічний стан та безпека життєдіяльності	
Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення	Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних та пересувних джерел забруднення
Коефіцієнт злочинності	Коефіцієнт злочинності

Продовження таблиці 3

Рівень травматизму, пов'язаного з виробництвом	Чисельність вперше визнаних інвалідами
	Частка скидання забруднених зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти у загальному обсязі скидання зворотних вод
Рівень смертельного травматизму, пов'язаного з виробництвом	Рівень смертельного травматизму, пов'язаного з виробництвом
XIII. Споживчий ринок та сфера послуг	
Частка послуг, реалізованих населенню, у загальному обсязі реалізованих послуг	Частка послуг, реалізованих населенню, у загальному обсязі реалізованих послуг
Кількість місць на об'єктах ресторанного господарства	Кількість об'єктів роздрібної торгівлі та ресторанного господарства
	Індекси споживчих цін на продовольчі товари
XV. Соціальний діалог	
Охоплення працівників колективними договорами	

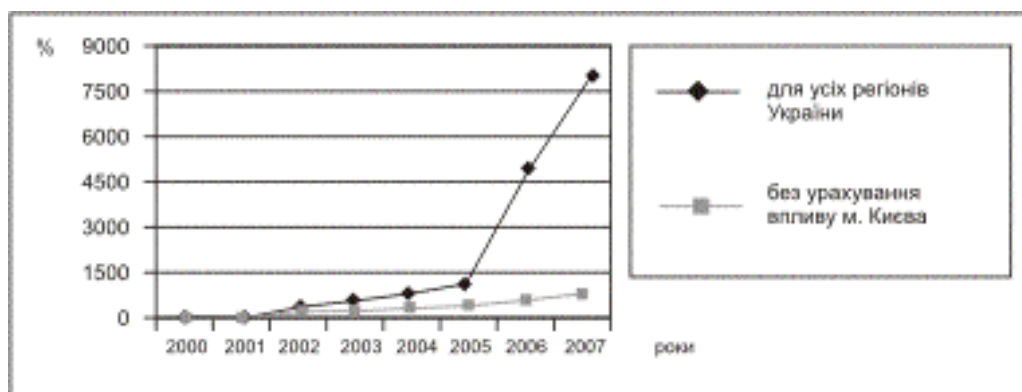

Рис. 1. Динаміка загального коефіцієнту сальдо міграцій, 2000–2007 рр.

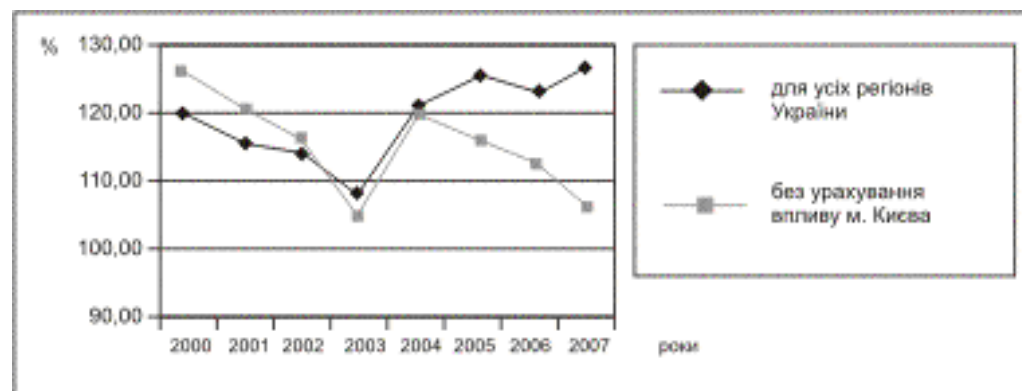

Рис. 2. Динаміка попиту на робочу силу, 2000–2007 рр.

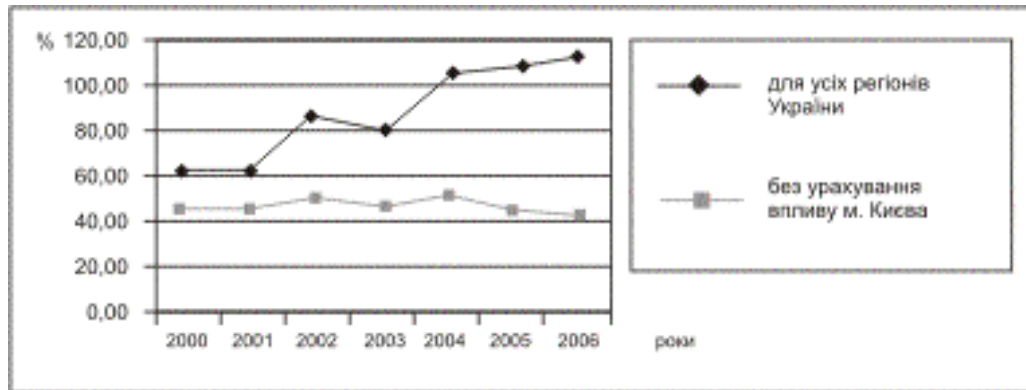

Рис. 3. Динаміка обсягу послуг, реалізованих населенню, 2000–2007 рр.

Переважаюча концентрація ділової активності у столиці має значний вплив на формування високого і надвисокого рівнів міжрегіональних відмінностей та збільшення диспропорцій регіонального розвитку за більшістю показників, що характеризують ситуацію в реальному й фінансовому секторах, сферах інвестиційної діяльності, споживчого ринку та послуг. У зв'язку з цим відбувається збільшення міжрегіональної диференціації за таким базовим показником, як створення валового регіонального продукту, що найчастіше використовується для здійснення міжнародних статистичних порівнянь з питань регіонального розвитку. Слід зазначити, що елімінація впливу м. Києва в ряді випадків змінює тип регіонального розвитку в обох напрямках: як з асиметричного на симетричний (залучення банками коштів населення, обсяг послуг, реалізованих населенню, показники розвитку малого бізнесу), так і навпаки (інвестиції у житлове будівництво).

Визначені тенденції свідчать про наявність проблем регіонального розвитку щодо консервації деформацій галузевої та регіональної структури економіки, внаслідок чого розвиток країни не супроводжується структурними змінами в регіонах, а отже, має екстенсивний характер, коли зростають столиця і тра-

диційні потужні промислові центри та залишаються у стані стагнації регіони з більш низьким рівнем економічного потенціалу.

Перенесення акцентів державної політики з централізованого управління на регіональний рівень, що супроводжується передачею владних повноважень місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування, відкриває ширші можливості для забезпечення збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів України. Однак, наявність значної міжрегіональної диференціації умов такого розвитку свідчить про те, що вони практично не використовуються сьогодні як на державному, так і на регіональному рівнях.

Відсутність комплексного, системного підходу до формування державної регіональної політики, адекватної актуальним викликам сучасності та євроінтеграційним орієнтаціям зовнішньополітичного курсу України є однією з вагомих причин гальмування комплексного соціально-економічного розвитку регіонів, виникнення та загострення багатьох соціальних проблем на регіональному рівні, зростання міжрегіональної диференціації регіонального соціального розвитку за окремими його напрямками. Слід зазначити, що різниця у рівнях

регіонального розвитку істотно впливає не тільки на темпи реформування кожного регіону, але й на умови, в яких здійснюються реформи в країні в цілому.

Подолання означених негативних тенденцій спонукає до вдосконалення правових, організаційно-економічних та фінансових механізмів державної регіональної політики. В цьому контексті надзвичайно актуальним для України є вироблення відповідних адекватних сучасним умовам та європейським стандартам підходів щодо ефективної реалізації такої політики. При цьому основними пріоритетами, реалізація яких дозволить створити необхідні передумови для забезпечення сталого, збалансованого розвитку, визначення і подолання регіональних диспропорцій, є вдосконалення механізмів планування, прогнозування, моніторингу та оцінки соціально-економічного розвитку регіонів, ефективне використання визначених законодавством нових інструментів державного стимулювання регіонального розвитку (угоди регіонального розвитку, заходи щодо подолання депресивності територій та ін.), формування міжбюджетних відносин на основі державних соціальних стандартів.

Загальноєвропейська еволюція децентралізації інституційного забезпечення регіонального розвитку на принципах субсидіарності, тобто делегування повноважень щодо здійснення функцій управління на регіональний рівень, потребує розробки нових механізмів взаємодії інституцій державного та регіонального управління, метою якого є досягнення соціального ефекту компліментарності (або взаємного доповнення) такої взаємодії передусім щодо підтримання

відносної однорідності регіонального простору та запобігання відцентрових тенденцій регіонального розвитку. Рух у такому напрямку можливий лише за умови розвитку соціального діалогу, соціальної відповідальності бізнесу, міжсекторного або державно-приватного партнерства, що дасть можливість забезпечити реалізацію інституційної складової соціальних функцій держави.

У загальному контексті, що включає соціальний діалог, виокремлюються три сектори, в які об'єднані елементи соціальної системи: державний (політичний), приватний (бізнес-сектор) та громадський (третій сектор). Конструктивна взаємодія та взаємовигідна співпраця цих секторів з метою вирішення соціальних проблем дістала назву міжсекторного партнерства (МСП) [4]. Збільшене залучення різноманітних соціальних суб'єктів до процесу досягнення узгоджених соціальних цілей є одним з найважливіших очікуваних результатів соціального діалогу в сучасному суспільстві.

Досвід держав, які пройшли трансформацію соціальних систем, свідчить, що посилення диспропорцій регіонального розвитку в період реформ є об'єктивним процесом. Водночас ринкові механізми не завжди здатні подолати значні регіональні відмінності в рівнях соціально-економічного розвитку. Саме тому в розвинутих країнах ринковий механізм доповнюється інструментами державного регулювання, що мають, з одного боку, підтримувати, процеси економічної інтеграції регіонів у цілому, а з другого, сприяти вирішенню завдань комплексного розвитку окремих регіонів, попередженню в них кризових ситуацій.

Література

1. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С.Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
2. Лавровский Б.Л. Региональная асимметрия в Российской Федерации: измерение и регулирование. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ieie.nsc.ru:8101/~taxis/lavr-rec.htm>
3. Витрати на робочу силу за 2006 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – 75 с.
4. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 384 с.

III. Соціальний розвиток

Розвиток Київської міської агломерації та новий Генеральний план

Кость Матвієнко

Most of Kyiv's infrastructure - from maternity hospitals to crematories, from sewage systems to airports and train stations - was inherited from the USSR and is gradually deteriorating due to inadequate renovations and development. The author believes that the present-day economic crisis will enable Kyiv residents to restore their living space. The crisis further offers an opportunity for both the city as a community and the city's authorities to craft a new development plan to combine the ideas of government and business as well as the vision of experts and the opinions of citizens.

Київ і криза

Успадок від СРСР Києву лишилося багато чого дуже корисного. Передовсім це порівняно розвинена інфраструктура життєзабезпечення – від пологових будинків до крематорію і від каналізації до аеропортів та вокзалів. Пам'яткою кризи пізнього Союзу лишився стояти єдиний найбільший довгобуд – висотна споруда, що була призначена для Держплану, себто – Державного комітету планування народного господарства УРСР. Ця цегляна підкова притулилася біля станції метро «Лівобережна» і досі занедбаною сиротиною бовваніє на еkleктичному архітектурному тлі столиці. Всі інші радянські довгобуду потроху приватизували і так сая дали їм раду.

А от пам'ятками кризи, що насунулися на світ та Україну нині, у Києві буде не одна недобудована громадська споруда, а цілі групи споруд нової житлової забудови та офісно-розважальні центри. У передмісті пустками стоятимуть «елітні» котеджні містечка та логістичні центри. Для того щоб їх добу-

дувати нестане грошей, а ті, що вже завершені, неможливо буде ввести в експлуатацію, як через стагнацію інфраструктури, так і неспроможність користувачів цих приміщень сплачувати вартість їхньої експлуатації.

Борці із незаконною забудовою зелених зон, стадіонів, дворів та дитячих майданчиків вже дістали передих. Забудовники не мають можливостей і бажання вкладати гроші, навіть у тини та котловани. Якщо зараз врешті-решт юридично закріпити прибудинкові території за будинками, водночас через суди добившись скасування землевідводів, то звичний життєвий простір киян має шанс бути збереженим. Забудовники не дуже опиратимуться законному відбиранню у них земельних ділянок, бо, по-перше, в них не буде грошей на судові витрати, а, по-друге, вони вже усвідомили, що ринкова цінність землі різко зменшилася.

Ще однією ознакою кризи, яка буде помітна неозброєним оком усім, неодмінно стане спочатку зменшення кількості автомобілів на столичних вулицях, а потім і звільнення від них га-

ражів, паркінгів та тротуарів. Спорожніють елітні бутіки, ресторани та спа-салони – гламурне споживання спочине у бозі.

Отже, держава (громада) має шанс повернути собі підприємства, землю, інфраструктуру. Відновити планувальну структуру міста, створити інвентарний список майна. Далі – порядок денний для міської влади у кризовій ситуації.

Загальносвітові тенденції урбанізації життя зумовлюють необхідність інфраструктурного облаштування забезпечених місць проживання та економічної активності великих мас людей.

Виходячи з завдань територіального розвитку міста, заміські території Києва досі освоюються стихійно в ситуації конфліктів між владами різних рівнів: місто – область; область – район; район – селище.

Основою територіального розвитку міста має бути Генеральний план міста, який повинен поєднувати плани влади та бізнесу, бачення експертів і думку міської громади.

Генплан не містить детального опису території розвитку міста, який був би узгоджений з бізнес-планами будівництва та винесення за межі міста промислових, логістичних, торговельних і розважальних комплексів, з планами обласної влади щодо освоєння заміських територій, з експертною оцінкою (не тільки архітекторів, а гуманітаріїв, культурологів і т. ін). «Генеральний план міста» та «Концепція розвитку Київської області» є недостатньо узгодженими між собою, оскільки не є публічними документами.

Процес привласнення земельних ділянок, частин інфраструктури й інших необхідних для розвитку міста об'єктів вкрай ускладнює проектування та розвиток міської агломерації.

Тобто земля та об'єкти привласнюються, а власники не думають про її

капіталізацію. Окрім того, бізнес сам по собі хаотично освоює заміські території, а міська та обласна влади, хоча й дають на це дозволи, проте цим процесом не керують.

Ідея агломерації «Великий Київ» полягає у переході від стихійного розширення столиці за наявні адміністративні межі до перспективної, поступової, основаної на публічних принципах створення, поєднаної єдиною інфраструктурою системи міста та заміських територій.

Ідея «Великого Києва» не є чимось винятковим. У світі існують великі агломерації, як наприклад, «Велика Москва», «Великий Лондон», «Великий Токіо». Структурне зонування таких агломерацій складається з «історичного ядра міста», «центральної зони міста», «міста у своїх межах», «міста, як ядра агломерації із внутрішнім поясом приміської зони», «власне агломерації (міста та приміської зони)» та «столичного регіону».

«Проведені дослідження в межах Київської господарської агломерації показали, що значна частка її території сформувалась під впливом центральних історичних районів ядра міського розселення (див. табл.). За площею історичного ядра (Старокиївський і Подільський райони) Київ наближається до показників Лондона, випереджуючи Москву...

Центральна зона Києва сформувалась навколо історичного ядра та включає центральний і серединний пояси з площею 145,57 кв. км та з населенням 835,2 тис. чол. (31 % від всіх мешканців міста).

Територіальні межі цієї зони займають значно більші площі, ніж в інших столичних агломераціях (окрім Лондонської). Проте кількість мешканців залишається відносно низькою. Чисельність населення зони також поступово зменшується переважно внаслідок

інтенсивних міграцій, хоча вікова структура дещо вирівнюється: знижується кількість літніх осіб та підвищується частка населення середнього віку»¹
Давайте подивимося таблицю.

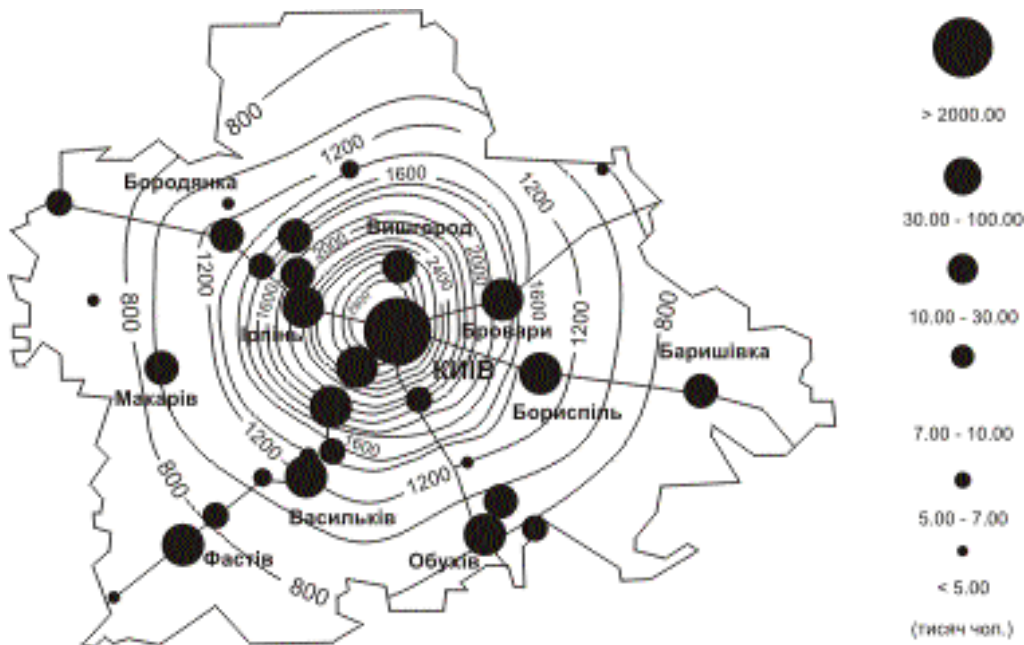
Таблиця

Структурне зонування чотирьох столиць світу: Київ, Москва, Лондон, Токіо

Структурні зони	Київ	Москва	Лондон	Токіо ²
2	3	4	5	6
Історичне ядро міста	Історичне ядро центру Києва: (Старокиївський, Подільський райони) (29,98 кв. км, 151,6 тис. чол.)	Центр у межах Садового кільця (18,7 кв. км, 0,2 млн чол.)	Сіті, Вестмінстер, Вест-Енд (26 кв. км, 0,2 млн чол.)	Міські райони «ку» Ті Йода, Тью, Мінато навколо палацу імператора (42 кв. км, 0,3 млн чол.)
Центральна зона міста	Центральна зона в межах кільцевої залізниці і новобудов Лівобережжя (175,55 кв. км, 986,8 тис. чол.)	Центральна зона в межах кільцевої залізниці (80 кв. км, 1,9 млн чол.)	Лондонське графство – Сіті та 12 округів внутрішнього кільця «старих приміських районів» (311 кв. км, 2,5 млн чол.)	Міські райони «ку» Ті Йода, Тью, Мінато, Сіндзюку, Сібуя, Бунке, Дайто (97 кв. км, 1,25 млн чол.)
Місто в своїх межах	Київ у межах периферійного поясу (421,08 кв. км, 2586,6 тис. чол.)	Москва в основних межах МКАД (1060 кв. км, 8,6 млн чол.)	«Великий Лондон» – Сіті, 12 внутрішніх та 20 зовнішніх кілець (1580 кв. км, 6,7 млн чол.)	Власне Токіо – 23 райони «ку» (621 кв. км, 8 млн чол.)
Місто, як ядро агломерації з внутрішнім поясом приміської зони	Київ з лісопарковим поясом із вкрапленням сільсько-виробничих утворень (827 кв. км, 2631,9 тис. чол.)	Москва з лісопарковою захисною смугою (2600 кв. км, 9,9 млн чол.)	«Великий Лондон» з першим внутрішнім столичним поясом (5400 кв. км, 9,8 млн чол.)	Великий Токіо (префектура Токіо) – 23 «ку», Ареал Тема, острови (2187 кв. км, 11,8 млн чол.)
Власне агломерація (місто із приміською зоною)	Київ з другою приміською зоною та містами-супутниками (12,3 тис. кв. км, 3331,9 тис. чол.)	Москва з приміською зоною (13 400 кв. км, 12,7 млн чол.)	Лондонський столичний район (11 400 кв. км, 12,1 млн чол.)	Агломерація Кейхні (Токіо – Йокогама) – префектури Токіо, Канагава, Сайтома, Тіба (13 584 кв. км, 32,7 млн чол.)
Столичний регіон	Київ і Київська область (28,9 тис. кв. км, 4512,3 тис. чол.)	Москва і Московська область (47 000 кв. км, 15,4 млн чол.)	Південно-східна Велика Британія (27 400 кв. км, 16,8 млн чол.)	Столичний регіон 8 префектур (36 914 кв. км, 40,5 млн чол.)

До «Великого Києва» належить не тільки власне місто, а також і територіальні громади міст, які тяжіють до Києва: Бородянка, Вишгород, Ірпінь, Бровари, Барішівка, Макаріє, Бориспіль, Васильків, Фастів, Обухів. Це означає, що жителі цих міст часто працюють у Києві, їздять туди на вихідні для відпочинку, а відтак користуються міською інфраструктурою та являють собою людський ресурс міста. На ці міста поширюється процес урбанізації та концентрації населення. Окрім того, в області створюються заміські селища, мешканці яких також переважно працюють у Києві.

Для агломерації характерною є «специфічна поясно-секторна структура, при якій території з високими показниками урбанізації і щільності населення, високою комунікативністю середовища, сучасним інженерно-технічним обладнанням та інноваційними науковими технологіями витягуються вздовж основних радіально спрямованих транспортних магістралей. На решті території формуються переважно сільські типи поселень із деяким переважанням селищ міського типу при наближенні до головних транспортних шляхів»³.

Проблеми та пропозиції у реформуванні Генплану

Проблеми:

Основна мета існуючого Генплану міста – забезпечити його функціонування з точки зору життєдіяльності населення та виконання функцій столиці. Структура Генплану являє собою спробу поєднати галузевий, функціональний та стратегічний підходи до роз-

витку міста. Генплан став компромісом між уявленнями багатьох центрів прийняття рішень, які бачать місто по-різному (як територію, господарство, столицю тощо) і, відповідно, мають різні позиції (функціонально-адміністративну, аналітичну та проектну).

Другий розділ Генплану «Передумови та стратегічні цілі перспективи розвитку Києва» перераховує основні на-

прями розвитку Києва, серед яких: розвиток економічного комплексу, розвиток соціальної сфери, планування та забудова міста, формування інженерно-транспортної інфраструктури, охорона довкілля. Як бачимо, інфраструктурний підхід не притаманний цьому документу. Більше того, він навіть не був осмисленим під час розробки Генерального плану. Серед цілей можна побачити: розвиток ринкової інфраструктури, розвиток інфраструктури міжнародної діяльності (питання – чи існують такі інфраструктури взагалі). У соціальній сфері зустрічаємо серед пріоритетів «розвиток соціальної інфраструктури», що розшифровується так: розвиток мережі закладів і установ дошкільного виховання, освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури. Інженерно-транспортна інфраструктура бачиться лише як інфраструктура життєзабезпечення, не показано її бачення як упорядковуючої.

У розділі «Основні напрями соціально-економічного розвитку міста» в пунктах напрямів іноді просто описані процеси, які мають місце та прогнозується їх подальший розвиток. При цьому не вказується, яким чином місто досягатиме тих або інших показників. Для Генерального плану це неприпустимо, оскільки він має визначати не тільки пріоритети та цілі, а й вказувати, як і за рахунок яких ресурсів вони будуть реалізовуватись.

У соціальній сфері проблеми вирішуються шляхом визначення додаткових потреб за кожним напрямом і, відповідно, планується задоволення цих потреб шляхом кількісного збільшення елементів інфраструктури.

У розділі «Територіальний розвиток» знову визначаються потреби та наголошується на необхідності екстенсивного розвитку міста. Є теза про більш раціональне та повніше використання

вже зайнятих територій. Територіальний розвиток міста розглядається під кутом зору збільшення площі міської забудови.

Функціонально-планувальну організацію Києва розглянуто як систему *місто-приміська зона-регіон*. Є бачення їх функціональної відмінності. Складений перелік районів Києва, відмінних за своїм функціональним навантаженням, проте головним критерієм є адміністративно-територіальний поділ з точки зору міського будівництва.

Основою планувальної організації міста є його планувальний каркас, тобто система, що складається із підсистем екологічного каркасу та урбакаркасу. Як головна планувальна вісь екологічного каркасу Києва в напрямі «північ – південь» визначено русло р. Дніпро. Як головну планувальну вісь урбакаркасу визначено планувальну вісь у напрямі «схід – захід». Система планувального каркасу складається з планувальних осей та вузлів. Планувальні осі – магістральні вулиці та дороги загальноміського значення, а функція вузлів – перетини магістральних вулиць та доріг. Роль «русел комунікацій» виконують «планувальні каркаси».

Плануючи міську агломерацію, доречно розширити планувальний каркас міста за його сьогоденні адміністративні межі. Майбутня міська окружна дорога має стати «скріплючим елементом» планувального каркасу і на відміну від інших русел комунікацій, які розташовуються радіально, окружна має перетнути їх по колу. Третя окружна, являючи собою русло комунікацій, може стати зовнішнім кордоном Великого Києва. Складність проектування та будівництва двох нових окружних шляхів зумовлюється тим, що землі, якими вони мають пройти переважно приватизовані, крім того, чотири мости, які мають сполучити береги Дніпра на трасах цих

магістралей доведеться будувати в районі Київського та Канівського водосховищ.

Коли йде мова про територіальний розвиток міста шляхом нових забудов, ніде не згадується про необхідність забезпечення нових районів міською інфраструктурою. *З погляду розвитку міста як агломерації, це означає принципово новий підхід до міста – як міста плюс приміські території як зони територіального розвитку, в тому числі, інфраструктури. Це означає необхідність окремого планування інфраструктурного розвитку через виділення окремої території під інфраструктурний розвиток.*

Через більшість пунктів (напрямків) Генерального плану рефреном проходить теза про те, що Генеральним планом на період до 2020 р. *передбачається подальше збільшення (збудова, розширення тощо) об'єктів відповідних галузей.* Екстенсивність розвитку і обсяги будівництва є наріжними каменями оцінки теперішньої ситуації та визначення завдань на майбутнє. Окрім розширеного будівництва, одним із основних засобів подолання проблем є збільшення фінансування окремих напрямів, без згадок про зміну системи управління, моделі фінансування, структури бюджету, посилення контролю за цільовим використанням коштів. У Генеральному плані немає усвідомлення того, що криза є системне явище і її не подолати окремими заходами шляхом збільшення фінансування певної галузі чи примноження кількості об'єктів, на які падає навантаження.

Замість модернізації, розвитку інфраструктури пропонується зменшити навантаження на неї шляхом *скорочення нерационального використання.* У плані не бачиться розуміння того, що ресурси інфраструктури в принципі мають багато перевищувати максимальний мож-

ливий поріг її використання і розвиватись на випередження потреб міста у технологічному сенсі. Галузі, в яких зношеність інфраструктури ще не сягнула критичного стану, оцінюються Генпланом як такі, що відновились після кризи.

Генеральний план більше спрямований на відновлення функціонування шляхом латання дірок в інфраструктурі, ніж на її розвиток. Він відзначається суто господарським підходом до соціально-економічного розвитку міста як до розвитку окремих галузей господарства. Немає бачення інфраструктурної цілісності міста. Найбільш окреслений погляд на місто у Генеральному плані викладено через поняття «комплекс». Комплекс – це інженерно-механістичне поняття, що не дає змоги охопити такий складний мережевий об'єкт, як міська інфраструктура (у всій повноті її внутрішніх та зовнішніх мережевих зв'язків), її розвиток, не кажучи вже про розвиток міста загалом.

Генеральний план не враховує перспективи управлінської реформи, не дивлячись на згадку про те, що вже давно започатковано проведення адміністративної реформи, єдиним наслідком якої буде зменшення кількості зайнятих у сфері управління приблизно на 5 %. Необхідність проведення кардинальної реформи управління, виходячи з нових умов розвитку міста, не прослідковується.

Інфраструктурний розвиток міста не збігається з розвитком міських інфраструктур. Інфраструктурний розвиток є управлінською метою.

Пріоритети щодо проектного підходу в Генплані за проблемами

Морфологія інфраструктури в Генеральному плані не задана, а відтак неможливо визначити, які інфраструктури є пріоритетними щодо просторового роз-

витку міста з точки зору агломерації, а тим часом першочерговими є: дорожньо-транспортна та обслуговування житла; у другу чергу – побутове обслуговування, освіта, медицина.

У Генеральному плані не знаходить усвідомлення те, що криза системне явище і її не подолати окремими заходами. Потрібно змінювати систему управління, модель фінансування, переглянути структуру бюджету відповідно до закладених пріоритетів розвитку.

Генеральний план не відображає розуміння ролі міської влади в розвитку міста як агломерації з погляду розвитку його інфраструктури. Адже відновлення функціонування інфраструктури та його підтримка не є достатніми умовами розвитку.

Районування здійснюється за адміністративно-територіальною ознакою, а не за функціональним призначенням (культурний, діловий, історичний центри тощо). Саме районування за функціональним призначенням дасть змогу чітко визначити пріоритети розвитку тієї чи іншої частини міста.

Територіальний розвиток міста має відбуватися на основі проектного бачення міста як агломерації та вже існуючих русел комунікації. При плануванні нових забудов слід враховувати їх забезпечення міською інфраструктурою.

Першорядним інфраструктурним чинником формування Київської агломерації має стати будівництво нової Окружної дороги та початок роботи поєднаної з нею міської кільцевої електрички.

Генеральний план побудований за галузево-господарським підходом, що описує наявну ситуація, в тому числі у цифровому вираженні, без врахування зовнішніх обставин не можна вважати досконалим.

Розвиток міста має плануватися на трьох різних картах, і це має знайти

відповідне відображення у структурі Генерального плану.

Перше: схема русел комунікацій (які задаються не адміністративно, а фіксацією інтенсивних процесів комунікації) та інфраструктур. Розвиток інфраструктур має задавати просторовий розвиток міста:

– *перший* рівень – дорожньо-транспортна та обслуговування житла (включаючи телекомунікації) у контексті агломерації;

– *другий* рівень – побутове обслуговування, освіта, медичне обслуговування в контексті агломерації.

Таким чином, розвиваючи інфраструктури всередині міста, ми підвищуємо його інвестиційну привабливість (наприклад, зростає вартість житла), а заміські території, одержуючи міську інфраструктуру стають міськими.

Друге: функціональне районування. Опис міста на рівні районів, відмінних за функціональним призначенням (наприклад, Печерськ – діловий центр, Хрещатик – історичний центр, Гідропарк – центр розваг) дає змогу задавати напрями їх розвитку та визначати домінуючі інфраструктури, типи інвестиційних проектів, які там мають переважати.

Третє: інвестиційно-просторовий план агломерації (виходячи з того, що потенційно інвестиції приватних корпорацій можуть значно перевищувати можливості міського бюджету, тобто в Генплані мають бути визначені місця, що підлягають освоєнню інвесторами). На основі цього розробляються інвестиційні плани. Ці три підходи можуть конкурувати між собою.

Отже, Генеральний план має бути переглянутий відповідно до такої стратегії розвитку міста.

Основи містобудівної політики можна окреслити так:

1. Планування територіального розвитку міста шляхом інфраструктурного освоєння заміських територій, зберігаю-

чи при цьому «зелений пояс» та розвивати його заміські рекреаційні зони.

2. Планувати землевідведення винятково на основі Генерального плану агломерації, детального планування території (ДПТ) та зонування міста та заміських територій (Зонінг) з розмежуванням «зон забудови» та «недоторканих зон».

3. Визначення в «Зонінгу» інвестиційної ємності «зон забудови», що складається з інвестиційно-інфраструктурної ємності (інвестиції в інфраструктуру) та інвестиційно-будівельної ємності (інвестиції в будівництво).

4. Принцип пріоритетності інфраструктурного освоєння території: спочатку місто інвестує кошти в інфраструктурне освоєння територій, потім продає зросло у вартості землю для забудови на ринку землі.

5. Обмеження інвестиційного циклу щодо інфраструктурно освоєної містом землі у часі: створення умов, за яких інвестору буде вигідно вкласти кошти у забудову земельної ділянки протягом найближчих декількох років після її купівлі.

6. Залучення до прийняття рішень в процесах «зонування», інвестування в інфраструктуру, продаж землі та інвестування в будівництво компетентної громадськості та забезпечення публічності цих процесів.

7. Принцип поступового комплексного заміщення у кварталах старої забудови амортизованих старих будинків та мереж інфраструктури новими збудованими за сучасними технологіями та оптимальної поверховості. Аналогічним чином здійснювати забудову території колишніх військових частин та під-

приємств, перебування яких у місті не є доцільним.

Про необхідність Інституту Київської агломерації.

Ми виходимо з передбачення зацікавленості в адміністративно-політичних суб'єктів у створенні такої агломерації або принаймні створення інструменту для її проектування – Інституту Київської агломерації. Разом з тим, відсутність публічної критики ідей агломерації та/чи Інституту не означає неможливість саботажу. Тобто виникає потреба реально зацікавити потенційних інсайдерів процесу (перш за все, різні фракції Київради, спеціалістів Київпроєкту, зовнішніх експертів) у досягненні реального результату.

Кулуарні домовленості навіть на найвищих рівнях не дають гарантій досягнення результату. Досягнення якісного результату може бути забезпечене за наявності публічного політичного суб'єкта, який просуватиме цю ідею. Інакше процес буде затягуватися. Тобто виникає потреба створення публічного політичного процесу щодо започаткування Інституту як механізму створення агломерації.

Першими (пілотними) проектами формування Київської агломерації можуть стати розробки щодо таких інфраструктурних напрямів: Дороги Київщини; Трудові ресурси Київщини; Продовольча інфраструктура Київщини; Рекреаційна інфраструктура Київщини.

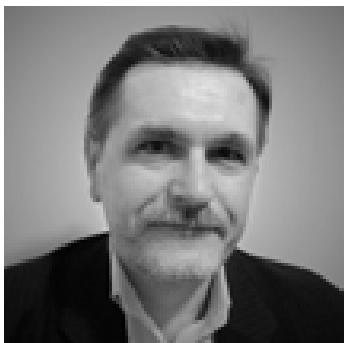
Інвентаризація проектної документації – необхідна умова початку реалізації проекту, водночас основним його рушієм має стати колектив компетентних експертів та науковців.

Примітки

¹ Див. *Гладкий О.В.* «Система розселення київської господарської агломерації».

² Там само.

³ Там само.

Регулювання соціальних проблем міської громади: досвід Львова

Віктор Савка

The success of reforms in contemporary Ukraine can be measured by the degree of state paternalism and monopoly in social policy, both of which have decreased. Such changes are manifested in the appearance of new institutions in civil society that are managing social problems. Though the state still dominates much of the social security system (which includes pensions, unemployment, and disability insurance), a large civil society component is taking on ever more of the burden to provide such support. The article explores the ability of the Lviv community to accommodate social problems within the existing legal framework, as well as to modify those laws that impede its effective functioning.

Одним із показників успішності трансформаційних процесів у нинішній Україні є відмова від державного патерналізму в соціальній політиці та монополізації цієї сфери державними структурами. Ці процеси знаходять своє вираження зокрема і в появі нових інструментів соціальної політики: поряд із соціальним забезпеченням та соціальним страхуванням, в яких досі домінує держава, щораз більшої потуги набуває соціальна робота, де основним суб'єктом виступають структури громадянського суспільства. Активними гравцями на полі врегулювання соціальних проблем стають органи комунального самоврядування, спеціалізовані громадські організації.

Тому соціологічний аналіз здатності громади міста до ефективного регулювання соціальних проблем в межах існуючого правового поля, з одного боку, а з другого – її можливостей, як соціального суб'єкта, у модифікації правових норм, що перешкоджають регулюванню проблем міста, є для сучасного українського суспільства проблемою, актуальною як у науково-теоретичному, так і у прикладному вимірах. Зважаючи

на гостроту проблеми, в Україні опубліковано ряд робіт вітчизняних і зарубіжних дослідників. Проте вони переважно мають або загальний методологічний характер [1], або в них аналізується лише досвід вирішення окремих проблем в рамках певних міст [2].

Ми вирішили на прикладі Львова провести соціологічний аналіз можливостей, які має громада сучасного українського міста, в регулюванні міських соціальних проблем через комплексне застосування таких інструментів соціальної політики, як соціальне забезпечення та соціальна робота.

Проблеми соціальної сфери є тим «лакмусовим папірцем», на якому переважна більшість людей перевіряє здатність як центральних державних органів, так і органів місцевого самоврядування ефективно виконувати взяті перед суспільством зобов'язання. Саме тому пропозиції щодо шляхів врегулювання власне соціальних проблем займають значне місце у передвиборних програмах всіх політичних партій, а практична робота над їх вирішенням – більшість часу та зусиль владних структур.

Розуміючи соціальні проблеми як певний стан напруженості, який вини-

кає внаслідок невідповідності між наявними у розпорядженні суб'єктів (окремих осіб, груп, громади міста в цілому) можливостями та їх соціально значимими позитивно орієнтованими потребами, можемо визначити такі їх типи:

- життєво важливі для їх носіїв, ті, без задоволення яких життєдіяльність соціальних суб'єктів перебуватиме під загрозою або буде неможливою (як в медико-біологічному, так і соціальному плані);

- проблеми, наявність яких істотно ускладнює соціальне життя як безпосередніх носіїв – певних осіб, сімей, так і громади міста в цілому, знижує його якість. Ці проблеми, за умови відсутності їх ефективного регулювання, в кінцевому рахунку здатні трансформуватися у соціальні проблеми першого типу.

Виділеним типам соціальних проблем повинні відповідати і механізми їх діагностування та регулювання. Вирішення проблем першого типу, які перешкоджають задоволенню життєво важливих потреб, пов'язані з істотним обмеженням соціального потенціалу їх носіїв, в Україні переважно патрунується державою в рамках задоволення так званого соціального мінімуму. До них належать: пенсійне забезпечення, забезпечення в зв'язку із втратою працездатності, інвалідністю, виплата цільових допомог (у зв'язку з народженням дитини та інших) тощо. Організаційною базою для задоволення цих проблем є структури Міністерства праці та соціального забезпечення. Їх робота визначається відповідними законодавчими актами України, а фінансування здійснюється з державного бюджету. Основними інструментами регулювання проблем цього типу є соціальне забезпечення та соціальне страхування. Вплив громади міста на вирішення такого роду проблем є обмеженим та зводиться до:

- забезпечення вчасної і у відповідному обсязі виплати до державного бюджету пенсійного та страхових фондів (сприяння роботі державних податкових та контрольно-ревізійних органів);

- громадської допомоги органам соціального забезпечення та контролю за роботою їхніх службовців з метою гарантування належного виконання ними своїх обов'язків і попередження службових зловживань;

- впровадження різного роду програм цільових допомог, виплат окремим категоріям жителів міста, які доповнюють державні соціальні гарантії в рамках застосування соціального забезпечення та соціального страхування, як інструментів соціальної політики. Наприклад, у випадку Львова однією з таких категорій є жертви політичних репресій часів СРСР. Чинне законодавство відкриває можливості для цього, проте при виборі такого шляху регулювання соціальних проблем завжди слід звертати увагу не лише на нинішні можливості міського бюджету, але і враховувати перспективу. Це означає що насамперед варто уникати виведення на перший план при прийнятті такого роду рішень тимчасових інтересів політичних сил, які в даний момент контролюють ситуацію у владних структурах міста.

Найбільш проблемними, на наш погляд, аспектами надання соціальних послуг органами, які здійснюють регулювання соціальних проблем за допомогою соціального забезпечення та соціального страхування, як інструментів соціальної політики, є:

- висока формалізованість менеджменту системи надання послуг та неможливість її швидкого реагування на зміни ситуації;

- чіткий розподіл на об'єкт (прохач) та суб'єкт (установа) у допомогових стосунках. При тому суб'єкт завжди пере-

буває у домінуючому становищі, а об'єкт не залучається до планування та реалізації послуг, залишаючись переважно їх пасивним споживачем у достатньо жорстко регламентованих суб'єктом формах та обсягах;

- формалізована система попереднього відбору потенційних клієнтів (за одним, чи кількома показниками) та відсутність комплексної оцінки міри вираження його соціального потенціалу, що провокує «зрівняльний» та механістичний підхід до клієнтів;

- несистемність надаваних послуг, відсутність комплексного супроводу клієнта, що стає причиною ситуації, коли надання певної послуги не означає вирішення самої проблеми.

Ці та інші обмеження регулювання соціальних проблем за допомогою таких інструментів, як соціальне забезпечення та соціальне страхування спричиняють виникнення ряду негативних ефектів, серед яких найважливішими є:

- неадекватність наданої допомоги, її несистемний характер, що може стати причиною лише часткового відновлення соціального потенціалу клієнта;

- можливість нецільового використання допомоги реципієнтом;

- соціальне утриманство та соціальний паразитизм як наслідок пасивності клієнта.

Окрім того, забезпечення соціального мінімуму вже за самим своїм визначенням не завжди означає можливість створення належних умов для повноцінного функціонування осіб чи груп в існуючому соціальному середовищі, забезпечення належної якості їхнього життя, оскільки, по-перше, вже з самого початку ставиться мета задовольнити лише мінімальні потреби, по-друге, не ставиться завдання позитивної, в інтересах клієнта, зміни самого соціального середовища.

З метою, принаймні, часткового зняття перелічених та інших негативних

ефектів можливе застосування певних компенсаційно-доповнюючих механізмів, як наприклад, виплати одноразових допомог окремим особам та сім'ям, які перебувають в особливо скрутних обставинах (наприклад, із спеціальних фондів депутатів міської ради), проте і вони не здатні повністю вирішити проблеми, мають тимчасовий характер.

Для підвищення ефективності соціальної політики слід застосовувати ще один інструмент, який набуває особливої ваги в сучасному суспільстві – соціальну роботу; її застосування в масштабах певних громад, в т.ч. міської, є особливо перспективним в нинішніх умовах, оскільки дає змогу істотно підвищити вплив громади на вибір цілей, засобів та планування результатів втручання. Перспективність соціальної роботи як інструменту соціальної політики в умовах міста, зумовлюється передусім тим, що в цій ситуації суб'єктність, а отже, і можливості самої громади, є істотно вищими, ніж при застосуванні соціального забезпечення та соціального страхування, де, очевидно, домінує централізована державна влада. Говорячи про міську громаду як про суб'єкта регулювання соціальних проблем, маємо на увазі передусім її активну частину, об'єднану в громадські організації, що спеціалізуються на створенні та наданні соціальних послуг.

Основними характеристиками соціальної роботи, як особливого інструменту регулювання соціальних проблем є:

- «двополюсний характер» – використання переважно з метою розширення соціального мінімуму, чи як мінімальної допомоги для реципієнтів, котрі за своїми статусними показниками не можуть розраховувати на допомогу держави, наприклад щодо осіб з девіантною поведінкою;

- можливість та бажаність його застосування в поєднанні з такими інстру-

ментами, як соціальне забезпечення та соціальне страхування. Це означає що реципієнт допомоги від держави може використати як певний «стартовий капітал», доклавши певних зусиль, отримати ще й додаткову підтримку;

- значно менший рівень формалізованості, а отже, і більша здатність до швидкого реагування на зміни у ситуації, виклики часу;

- переважання принципу добровільності в одержанні послуг аж до можливості клієнта відмовитися від них, з одного боку, а з другого – відкритість соціальних служб, практична відсутність попереднього відбору клієнтів, коли фактично кожен, хто потребує допомоги, може розраховувати на співпрацю з ними;

- відсутність чіткого розподілу на суб'єкта та об'єкта допомогової діяльності через обов'язковість залучення клієнта до створення послуги, коли вона створюється ним самим у співпраці з соціальним працівником;

- комплексність дії, яка забезпечується не тільки одержанням допомоги клієнтом для вирішення лише тої проблеми, яка його спонукала просити її у соціальній службі, але і стимулюванням його персональних зусиль до системних змін власного соціального потенціалу, розширення та позитивної зміни середовища соціальної активності;

- обов'язковість супроводу клієнта соціальним працівником на протязі всього періоду їх співпраці, що також забезпечує комплексність, системність надаваної допомоги;

- подвійна спрямованість роботи команди – соціального працівника та клієнта – не лише на надання допомоги клієнту, але і на позитивну зміну соціального середовища, в якому він функціонує, формування та лобіювання законних інтересів клієнта, в тому числі й перед державними структурами.

Оскільки серед суб'єктів соціальної роботи, як інструменту регулювання суспільних проблем, домінують саме громадські організації, вона відзначається істотно нижчим рівнем формалізації як у самій організації створення та надання певних послуг, так і в стосунках між клієнтами та співробітниками соціальних служб. Менший рівень формалізації дає їм змогу не лише бути більш мобільними та швидше реагувати на запити клієнтів, але і створювати та надавати послуги у більш довірливій та менш офіційній обстановці, а отже, підвищувати ефективність роботи соціальних працівників, особливо у тих випадках, коли вони мають справу з особистісно забарвленими проблемами клієнтів. Наприклад, у ситуаціях, пов'язаних із насильством в сім'ї, зловживанням алкоголем та наркотиками, різноманітними виявами поведінкових девіацій дітей тощо.

Гарантія самостійності громадських соціальних служб закладена вже у їхній природі як громадських організацій – структур громадянського суспільства, незалежних, в тому числі і фінансово, від державних органів. Зважаючи на особливості сучасної України, очевидно, є сенс до цієї їх класичної характеристики додати ще одну – незалежність і від органів міського самоврядування, оскільки останні в очах громадян переважно асоціюються саме з державною владою та і їх функціонери де-юре мають статус державних службовців. Проте тут можливе і виникнення певних проблем. Насамперед з огляду на те, що громадські соціальні служби, зайняті регулюванням проблем міста, цілком природно можуть претендувати на певну матеріально-фінансову підтримку органів міського самоврядування. Відповідно до чинного законодавства вона може здійснюватися у рамках так званих конкурсів соціальних замовлень, коли, орієнтуючись на пріоритетні напрями

соціального розвитку, конкурсна комісія, створена владою міста, відбирає певні проекти, під реалізацію яких громадським організаціям виділяється матеріально-фінансове забезпечення. Такий підхід до вирішення наболілих проблем пройшов випробування часом і довів свою ефективність у багатьох країнах Європейського Союзу. Представники комунальних органів Львова та міських громадських соціальних служб не раз вивчали досвід таких конкурсів у зарубіжних країнах, зокрема Польщі.

Цілком очевидними є переваги залучення на конкурсних засадах громадських організацій до врегулювання соціальних проблем. У такий спосіб можливо не лише компенсувати слабкі місця державних соціальних служб, істотно зекономити кошти міського бюджету, а і наростити сукупний соціальний потенціал міської громади, розвиваючи її здатність до самообілізації та самоврядування.

Проте лідери ряду недержавних організацій висловлюють двояке ставлення до практики співпраці із владою міста. Основними проблемами, які стримують розвиток такого співробітництва, на їхню думку, є (перелік подається у порядку важливості цих проблем для респондентів):

- вади в організації конкурсів та непрозорість прийняття рішень конкурсною комісією;
- невідповідність матеріально-технічних засобів, які виділяються для реалізації проекту, потребам організації. Наприклад, для розвезення їжі бездомним набагато економніше було б використовувати мікроавтобус, а не великий автомобіль, виділений міською владою;
- неможливість попереднього отримання грантових коштів на реалізацію проекту і затримки із їх відшкодуванням навіть після успішної реалізації всіх заходів, передбачених проектом. По-

тужніші служби знаходять вихід із такого становища, «перекидаючи» кошти з інших своїх проектів, але для невеликих організацій такий спосіб не є прийнятним;

- занадто високий рівень бюрократизованості процесу співпраці державних та громадських служб, надлишок не лише організаційно-бюрократичних процедур, а і різного роду обов'язкових звітів, перевірок тощо;

- неадекватне ставлення службовців державних соціальних служб до своїх партнерів із громадських організацій. Респондентами називався достатньо широкий діапазон проблем: від ставлення до співробітників громадських служб як до дилетантів або їх сприйняття як серйозних конкурентів;

- недостатній рівень скоординованості у роботі соціальних служб міста [3].

Підсумовуючи матеріали інтерв'ю з лідерами громадських соціальних служб Львова, можемо зробити висновок про те, що основною проблемою налагодження результативної взаємодії в нинішній ситуації є відсутність достатньої довіри до громадських соціальних служб та прагнення чиновників жорстко контролювати ситуацію. На наш погляд, вирішення цієї проблеми можна шукати в таких напрямках:

- розмежування та визначення на законодавчому рівні цілей діяльності та сфер впливу державних і громадських соціальних служб відповідно до їхніх можливостей та завдань у рамках соціальної політики;
- модифікації чинного законодавства в бік його більшої лояльності до структур громадянського суспільства, зокрема недержавних соціальних служб, та обмеження впливу на них державних владних органів. Цілком очевидно, що для роботи в цьому напрямі необхідне, з одного боку, згуртування громадських організацій, а з іншого – активізація

їхньої роботи над лобюванням змін чинного законодавства;

- розуміючи проблеми, пов'язані із необхідністю контролю за витратами бюджетних коштів, обмежити формально-бюрократичні процедури такого контролю, зорієнтувавши його на сутнісні виміри оцінки ефективності роботи соціальних служб для чого відповідними юридичними актами визначити стандарти якості надання соціальних послуг;

- налагодження постійного діалогу між органами влади та структурами громадянського суспільства з метою не лише презентування своїх позицій, але і пошуку можливих варіантів співпраці між ними, базованої на принципах взаємної поваги, довіри та рівноправності.

Зважаючи на одержані результати, можемо зробити висновки:

1. Методи соціальної роботи, як інструменту соціальної політики, важливість якого зростає в умовах становлення громадянського суспільства, є найбільш перспективними для використання в умовах міської громади, оскільки відзначаються комплексністю дії та дають можливість істотно наростити рівень суб'єктності самої міської громади;

2. Застосування методів соціальної роботи, практикованих переважно громадськими соціальними службами, має

координуватися з роботою державних соціальних служб, які забезпечують задоволення соціального мінімуму в рамках дії такого інструменту соціальної політики як соціальне забезпечення;

3. Органи міського самоуправління, які асоціюються у більшості громадян з державною владою, і будучи, де-юре структурами, наділеними владними повноваженнями самою міською громадою, повинні виступати і як орган, здатний координувати зусилля міських соціальних служб всіх типів, налагоджувати взаємодію між ними на засадах рівноправності та взаємної відповідальності, зокрема, у формі проведення конкурсів так званих соціальних замовлень, які мають проводитися на принципах відкритості та взаємної відповідальності сторін.

Зважаючи на відносну новизну для українського суспільства самого феномену громадських соціальних служб, на наш погляд, потребують подальшого аналізу проблеми співпраці державних та громадських соціальних служб, визначення специфіки завдань, які вони мають виконувати в рамках соціальної політики та оформлення результатів цих досліджень у відповідних правових актах, які регулюють дію різних інструментів соціальної політики.

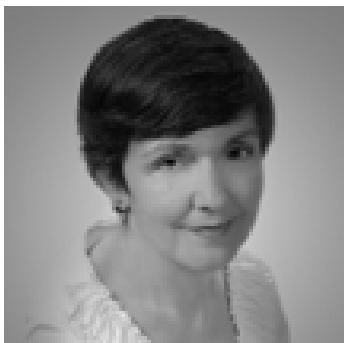
Література

1. *Спікер П.* Соціальна політика: теми та підходи. – К., 2000; *Ярмиш О., Голошко О.* Харківське міське самоврядування на зламі століть. – Харків, 2004.

2. *Рубл Б.* Новітнє право на українське місто – К., 2009; *Артеменко А.* Харків як північно-східний пункт української осі ак-

тивності міграційних процесів // *Міграція і толерантність в Україні.* Ред. / Я. Пилинський – К., 2009, С. 49–59.

3. Матеріали напівструктурованих інтерв'ю з керівниками (12 осіб) і активістами (25 осіб) громадських соціальних служб Львова, проведених в 2007–2008 рр. Архів автора.

Забудовні війни в Києві: становлення демократії чи системна криза влади?

Наталія Мусієнко

The construction wars that have marked the recent history of Kyiv and other Ukrainian cities are not a specific post-Soviet phenomenon. All over the world, they stem from the diminishing authority of state institutions, corruption, and excessive bureaucracy. On the other hand, opposition to corruption represents a manifestation of civic consciousness and democracy that was impossible under totalitarian rule. Construction wars, despite their destructive tendencies, can unite and strengthen society, as well as demonstrate that citizens can solve their problems themselves.

Вступ

Місто з'явилося як результат пошуку людиною захисту і від грізних сил природи, і від небезпеки, що її ніс із собою «інший», той, хто належав до сусіднього племені, або народу і тому найчастіше сприймався як ворог. Юрій Лотман зазначав, що однією із суттєвих ознак всякої культури є розмежування загального простору (універсуму) на внутрішню, культурну, *свою* – і зовнішню, позакультурну, *чужу* сферу, де замкнута *культурна* сфера ототожнювалась з упорядкованістю, організованістю (космічною, релігійною, соціальною, політичною), а зовнішня – із світом зла, дезорганізації, хаосу, ворожих культурних і політичних сил. Природно, що створювані людиною *внутрішні* топоси: дім, міська площа, або обнесений стіною міський простір ставали об'єктом особливих культурних переживань¹. Міста ставали центрами тяжіння і концентрували в собі матеріальні та духовні багатства. Саме біля міст гуртувалися майбутні нації.

Для людини нового часу міста стали головними точками прояву її пасіонарності, застосування і виявлення культурних сил. В індустріальну і, особливо, постіндустріальну епохи місто перестає бути впорядкованим Космосом, що захищає її від не передбачуваного Хаосу дикої природи, а людина поступово починає губити в ньому свої орієнтири. В мистецтві народжується образ міста-лабіринту, де людина втрачає свою особистісну ідентичність. Народжується нова міфологія – міфологія міста². Технологічне *міське* мистецтво кінематографу першими об'єктами вартими уваги і відтворення обрало саме природу рукотворну: бетонне тіло вокзального перону, до якого наближається, видихаючи хмари пару, потяг. І натовп неначе виплунутий відкритими ворітьми фабрики, що розтікається міськими вулицями³.

Ці люмберівські кадри кияни вперше побачили у 1897 р. у приміщенні театру Бергоньє на розі вулиць Фундуклеївської (нині Богдана Хмельницького) та Пушкінської. Перехрестя це, від заснування до сьогодні, стало свідком багатьох важливих політичних, просвіт-

ницьких, містецьких, а головне – громадських подій. Пасіонарною зоною міста.

Історія розбудови місцевості

У 1834 р. було затверджено «Положення про устрій міста Києва», а у 1833–37 рр. розроблено новий генеральний план, авторами якого виступили відомі архітектори В. Беретті та Л. Станзані, а також міський землемір Л. Шмигельський. В єдине ціле злилися досі роз'єднані Верхнє місто, Печерськ та Поділ. Розпочалася забудова великого пустища, що пролягало за Золотими воротами і доходило до Хрещатої долини. Споруджений за проектом В. Беретті у 1834–1842 роках університет Св. Володимира в містобудівельному відношенні підпорядковував собі формування навколишніх кварталів і обумовив новий рівень усього міста. Було прокладено кілька центральних магістралей сучасного Києва, зокрема, вулиці Кадетську (Б. Хмельницького) Володимирську, Бібіковський бульвар (бульвар Т. Шевченка).

Сьогодні вулиця Богдана Хмельницького є однією з найважливіших планувальних осей Києва. Вона проходить у північно-західному напрямку і піднімається від Хрещатика до Володимирської, потім іде Старокиївським плато, а від вулиці М. Коцюбинського круто спускається донизу до перетину з вулицею О. Гончара. Кадетською її називали, оскільки тут передбачалося звести кадетське училище. Натомість, на вулиці відкрили інші навчальні заклади: колегію Павла Галагана і першу жіночу гімназію, для якої колишній київський губернатор Фундуклей пожертвував свої будинки. З 1869 по 1919 вулиця носила його ім'я. Нині у будівлі жіночої гімназії знаходиться НАК Нафтогаз України. З 1919 по 1992 вулиця носила ім'я Леніна, адже за радянською міфо-

логією так обов'язково називали одну з центральних вулиць кожного населеного пункту. Сучасна її назва існує з 1992 р. Магістраль також називали – *вулицею трьох театрів*, що повністю відповідає її духу. Там, де планували звести будівлі кадетського корпусу, побудували Анатомічний театр. На розі з вулицею Володимирською – спочатку міський театр, потім, після пожежі на рубежі XIX і XX століть – Оперний театр. Академік архітектури Шретер створив його у формах французького ренесансу. На перетині з Пушкінською постає театр Бергоньє, який французький підприємець спочатку відкрив як цирк. Нині – це Національний академічний театр російської драми імені Лесі Українки.

Вулиця Пушкінська пролягає по східному схилу Старокиївського плато і з'єднує вулицю Прорізну з площею Льва Толстого. У 1840-х р. вона мала назву Єлизаветинської, а з 1870-х Новоєлизаветинської. Сучасну назву їй надали 1899 р. з нагоди 100-річчя з дня народження Пушкіна⁴. Складний рельєф з перепадом висот вулиці Пушкінської затягнув облаштування територій на декілька десятиліть, аж доки проїжджі частини було забруковано, а на місті старих просторих садиб сформувалась периметральна забудова з глибинним плануванням кожної ділянки. Тоді, за новою планувальною схемою було утворено садиби на розі Фундуклейовської та Пушкінської, у тому числі, по вул. Пушкінській 20 і 18 (остання адреса – Богдана Хмельницького 7).

Архівні джерела вказують на перших власників, зокрема, ділянки 20 по вулиці Єлизаветинській. Таким був титулярний радник Рафаїл Шафирович. Його ім'я зафіксовано на плані 1871 року⁵. Тоді забудова була розташована по периметру ділянки і складалася з однопверхових споруд і великого саду. За купчою 5 вересня 1878 р. садиба пере-

йшла у власність чиновника Антона Івановича Павловича⁶.

Садиба, що виходила на вулицю Фундуклеївську, як видно з того ж самого плану, належала колезькому раднику Климовичу. В березні 1871 р. її купив Григорій Павлович Галаган, український меценат. Він заснував тут відомий приватний заклад для юнаків на вшанування пам'яті свого єдиного сина Павла, який мріяв здобути хорошу освіту і принести користь вітчизні, але загинув у молодому віці. Для Колегії Г.П. Галаган придбав ще одну садибу поряд на розі Олексіївської (Терещківської) і Фундуклеївської. На перетині нинішніх вулиць Богдана Хмельницького та Терещківської досі стоїть головний корпус Колегії – двоповерховий будинок, побудований у стилі пізнього класицизму за проектом архітектора Міської думи О.Я. Шілле (1870). Тут були розміщені навчальні приміщення, бібліотека, спальні, домовна церква. Інтер'єри актового залу, бібліотеки, домової церкви позначені витонченістю форм, ікони дубового іконостасу церкви були розписані художником Васильєвим. У другому двоповерховому будинку у цегельному стилі (нині вул. Богдана Хмельницького, 9) мешкали викладачі. Третя споруда – побудований у класичному стилі в 30-х роках XIX століття двоповерховий цегляний будинок на розі вулиць Богдана Хмельницького та Пушкінський, де мешкала родина Григорія Павловича Галагана.

Колегія існувала з 1870 по 1917 рік. Програма чотирирічної освіти відповідає старшим класам гімназії, мала гуманітарний характер та готувала учнів до вступу до університету Св. Володимира. 40 відсотків учнів навчалися безкоштовно. Тут викладали відомі педагоги і вчені: академіки живопису М.К. Пимоненко, М.І. Мурашко, український філософ і фольклорист, член-

кореспондент Петербурзької Академії наук П.Г. Житецький, драматург і критик І.Ф. Анненський, історик В.Л. Сиповський, славіст О.І. Степовик, філософ Я.Н. Колубовський. У 1885 і 1886 рр. Колегію відвідував письменник І.Я. Франко. Тут, у домовій церкві Петра і Павла, він вінчався з Ольгою Хоружинською – сестрою дружини директора Колегії Павла Галагана.

Вихованцями Колегії були майбутні президенти АН УРСР, академіки В.І. Лепський, О.О. Богомолець, філолог О.Ю. Кримський, юрист-міжнародник, академік АН УРСР В.Є. Грабар, український юрист, член-кореспондент АН УРСР М.О. Максименко, російський історик літератури, академік Петербурзької Академії наук Н.О. Котляревський, історик-медієвіст, академік АН СРСР Д.М. Петрушевський, український етнограф О.С. Чужбинський, член-кореспондент АМН СРСР, психолог Г.С. Костюк та інші⁷.

Після закриття Колегії Павла Галагана у 1917 р., її споруди використовували різні державні установи. Зокрема, в 1917–1918 рр. в головному корпусі знаходилося Генеральне секретарство військових справ, яке очолював С. Петлюра. Вважається, що саме тут був підписаний Третій Універсал, що ним 7(20) листопада 1917 р. була проголошена Українська народна Республіка. Нині у цьому будинку розміщений Національний музей літератури України.

У глибині садиби Колегії стояли маленькі будівлі. У 1936–1939 рр. тут було споруджено великомасштабний шестиповерховий житловий *будинок артистів оперного театру* (нині – будинок по вулиці Пушкінській, 20). Разом з сусіднім *будинком архітекторів* (Б. Хмельницького, 9-В) він складає єдиний комплекс. Автори проекту О.В. Лінецький, Я.А. Штейнберг, О.М. Смик, С.А. Барзилович, Г.А. Благодатний – використа-

ли в композиційному і декоративному вирішенні прийоми і елементи класицизму. Головні фасади акцентовані ризалітами, які завершуються аттиковими поверхами.

Після того як у 1981 р. колишній будинок Галаганів на розі вулиць Пушкінської та Леніна розібрали під час будівництва станції метро «Ленінська» (нині «Театральна»), *будинки артистів оперного театру* зайняв достойне місце на першій лінії вулиці, на що схвально зреагували архітектори міста, зокрема Микола Леонідович Жаріков, головний архітектор Києва з 1986 по 1992 рік.

З метою збереження архітектурного ансамблю перехрестя, національної культурної спадщини, а також дотримання правил безпеки метрополітену і державних будівельних норм, архітектори і будівельники Києва утрималися від подальшого будівництва на кутовій ділянці. «Зеленбуд» міста розбив вишуканий квітковий партер, а згодом сквер, що своєю красою привертав увагу киян і гостей столиці України, слугував відпочинку громади міста. Аж доки у травні 2003 р. Київрада, всупереч чинному законодавству України, без обговорення з громадськістю, надала ділянку в довгострокову оренду для будівництва торговельно-офісного центру товариству «Альянс-Центр». Цей факт спричинив тривале протистояння громади і влади в столиці України, а також надовго позначив колишній сквер над станцією метро «*Театральна*» як *номер один у списку київських забудовних війн*.

Забудовні війни

Забудовні війни, що позначають цілий період у новітній історії Києва та інших українських міст, поширене у світі явище. Вони пов'язані з проявом злочинних угруповань, виникнення та діяльність яких зумовлена падінням ав-

торитету державних установ і недостойним виконанням ними владних повноважень, а також надмірною бюрократизованістю влади. І *чиказький синдикат*, і *сицилійська коза ностра* швидко освоїли будівельний бізнес: використовуючи корупцію і хабарництво державного апарату, вони багатіли на будівельних підрядах. Криваві розборки трапляються не тільки через наркотики та гральний бізнес – будівництво на ласих шматках землі як джерело надприбутків спричиняє зіткнення у різних країнах світу в різні часи. Приборкання злочинних апетитів дає широкий матеріал для вивчення та висновків.

У 2004 р. світ облетіло ім'я власника автомайстерні зі штату Колорадо Марвіна Хімейєра. Промислова компанії націлилася на землі у місті Гранбі для будівництва промислових об'єктів. На це погодилися місцева мерія, банки, навіть місцева газета виступила на підтримку забудовників. Проте Марвін не хотів продавати свою земельну ділянку і виступив проти. Його штрафували й принижували – він вирішив помститися, переобладнав свій бульдозер на танк і 4 червня 2004 р. поїхав на ньому крушити мерію. Навіть поліція не могла з ним справитися. Закінчилася історія трагічно – Марвін покінчив з собою в кабіні бульдозера, зруйнувавши до того півміста.

Київські активісти вважають цей день символічним днем борця з незаконними забудовами. На території гарячої київської точки – Жовтневої лікарні – поставили йому символічний пам'ятник: бульдозер забудовників обклали шиферними листами.

У Києві незалежної доби такі зіткнення набули постійного характеру і одержали назву *забудовних* чи *будівельних* війн. З нашої точки зору, перший прикметник точніше характеризує явище, що має своєю основою перероз-

поділ комунальної власності організованою злочинністю. Важливо наголосити, що протистояння корупційним діям є проявом громадянської свідомості і демократії. Важко уявити вияв подібної незгоди у тоталітарні часи, коли підклали вибухівку під Михайлівський злототверхій собор, чи нищили інші пам'ятні місця Києва.

Список київських *забудовних* війн, на жаль, є великим і постійно поновлюється новими протистояннями громадян з владою та бізнесом⁸. Тут і скандально відомий монстр на Грушевського 9, і захоплення численних дитячих садків, і загрозлива забудова навколо Святої Софії та Лаври, і знищення київського велотреку.

Які ж тенденції – злочинні чи демократичні – перемагають сьогодні в київських *забудовних війнах*? Неможливо дати відповідь без розв'язання головної проблеми – системної кризи влади у державі. Причини її полягають, зокрема, у совкому минулому і схильності до жорсткої владної вертикалі; святій впевненості, що існує міфічний всемогутній персонаж: президент, прем'єр, генеральний прокурор, верховний суддя, мер міста, тощо (потрібне підкреслити), який може вирішити будь-яке питання вольовим втручанням.

Забудовні війни, попри свою негативну руйнівну сутність, у той самий час гуртують і гартують суспільство, дають громадянам однозначну відповідь, що вони самі мають вирішувати свої проблеми, а вищезгадані поважні високопосадовці – слугувати громаді. Головним є питання – як змусити останніх *служувати*. Це пізнається складним шляхом від нової демократії до демократії сталої, розвинутої. Яким би тернистим цей шлях не був. Адже основним завданням розвинутої демократії є постійний та ефективний контроль суспільства за владою.

У більшості випадків сили в *забудовних війнах* є нерівними. З одного боку, мешканці міста, а з іншого – корупційна зв'язка чиновників і *грошей* для отримання надприбутків. Схема є традиційною – *гроші* йдуть міністерствами і відомствами і... *домовляються*. Кожний окремий погоджувальний підпис окремого чиновника є лише маленьким гвинтиком у масштабній корупційній будівлі. І кожний такий чиновник вважає себе лише *трохи* винним (якщо вважає). Коли порушення складаються в одне ціле, то громадськими інтересами нехтують, а чинне законодавство порушується. Отже, основною причиною *забудовних війн* є корупція. Чи є у громадян шанс вийти переможцями?

Спробуємо дослідити це на конкретному прикладі ситуації перехрестя вулиць Богдана Хмельницького та Пушкінської, де в культурно-історичному ареалі, зоні 1-ої категорії забудови, у *грошей* виникла ідея побудувати черговий торговельний центр для отримання надприбутків без згоди громади міста та порушуючи чинне законодавство.

Хронологія подій

29 травня 2003 р. Київська міська рада прийняла рішення № 486-2/646 «Про надання і вилучення земельних ділянок та припинення права користування землею», пунктом 36 якого був затверджений проект відведення земельної ділянки ТОВ «Альянс-Центр» для будівництва, експлуатації та обслуговування офісно-торгівельного центру на вул. Богдана Хмельницького, 7 у Шевченківському районі м. Києва». Чим керувалися Київська міська рада і мер міста О. Омельченко відомо – тодішній голова бюджетного комітету Київської міської ради В. Присяжнюк пролобіював рішення оренди у своїх корисливих цілях.

Коли інформація набула громадського розголосу, кияни виступили катего-

рично проти забудовних планів, провели громадські слухання, результати яких були затверджені рішенням Київської ради № 28/3492 від 6 жовтня 2005 р. «Про заходи з реалізації резолюцій громадських слухань щодо збереження історичної забудови, природно-заповідних територій та упорядкування територій зелених насаджень загального користування міста Києва». Якими прекрасними були плани громади: парк і фонтан, краса і спокій. Проте зовсім інакшими – у забудовника.

Цікаво, що позитивну будівельну експертизу, попри порушення державних будівельних норм, забудовник одержав під час Помаранчевої революції. Коли кияни відстоювали свій вибір на Майдані, а чиновники відчували непевність і нестабільність ситуації в країні, і дехто з них розраховував на безкарність прямих порушень. Знадобилося п'ять років рішучих протестів і наполегливих вимог громадян, щоб у квітні 2009 р. Міністерство регіонального будівництва і розвитку України, а точніше підпорядкована йому ДП «Укрдержекспертиза» відкликала позитивний висновок комплексної державної експертизи, виданий службою «Київдержекспертиза» на таке будівництво 06.12.2004.

Іронією долі чи школою демократії можна назвати той факт, що саме після Помаранчевої революції, 30 грудня 2005 р. розпочалася *збудовна війна* у Театральному сквері. Можна з упевненістю стверджувати, що різкий спротив громадян був відгуком Майдану, вірою у можливість відстояти свої права через відкрите мирне протистояння. Проте, надавши нації натхнення, підсиливши її імідж у світі, Майдан створив у багатьох учасників помилкове враження, що їхня місія ВЖЕ виконана і делеговані ними політики самі приведуть країну до процвітання. Майдан утвердив віру громади в себе, проте шлях до

реальної демократії і процвітання країни є довгим, тернистим і неможливим без участі громади.

У ніч на 30 грудня 2005 р. Театральний сквер було обнесено дерев'яним парканом. Новорічний сюрприз глибоко вразив мешканців прилеглих будинків і артистів театру. Вони дуже швидко знесли своїми силами паркан і розбили намети за підтримки громадських організацій *Коаліції учасників Помаранчевої революції*, *Форуму спасіння Києва та Партії зелених*. Намети простояли зимові свята, а кияни, за майданівськими звичаями, напували і годували протестувальників. Важливо зауважити, що сквер цей знаходиться не просто в центрі Києва, а поряд з мерією міста і з Шевченківською районною держадміністрацією. 13 січня о шостій ранку до наметів прибув Олександр Омельченко і заявив, що, доки він буде мером, тут буде сквер. Щоб зняти соціальну напругу і намети в столиці, мер дав розпорядження висадити у сквері великі блакитні ялинки для прикраси центра міста, а паркан демонтувати. Перед Водохрещем міські служби розбирали паркан, протестувальники – намети, потім разом висаджували ялинки. Не тільки мерські блакитні, а свої, маленькі з горщиків, які щойно прикрашали оселі на різдвяних святах. Happy end?

Проте вже в кінці квітня 2006 р. Газета по-киевски з тривогою повідомила: «В Києві оживилися проблемні забудови. Тиждень тому ходили «землеміри» по скверу на розі Пушкінської і Хмельницького... Взимку, коли «хазяї» життя поставили тут будівельний паркан, інтелігентні мешканці Пушкінської швидко розібрали його і поставили намети. Через 2 тижні втрутився мер Олександр Омельченко, і районний зеленбуд висадив тут ялинки. Тепер ці ялинки збираються рубати. І посилаються знов-таки на розпорядження Омельченка»⁹.

Вибори київського міського голови весною 2006 р. закінчилися поразкою Олександра Омельченка. Мером став Леонід Черновецький, який протягом кампанії постійно заявляв про те, що зупинить *забудовні війни*. Невдовзі після виборів, у ніч на 30 травня 2006 р., знамениті ялинки на «Театральній», на які Зеленбуд витратив 80 000 гривень платників податків, викопали і вивезли в невідомому напрямку. «Забудовні війни в місті розгоряються з новою силою, – занепокоєна Газета по-київски, – компанія «Альянс-Центр» за ніч збудувала паркан біля маленького скверика з квітучим бузком. Проте вже о 12:20 він був знесений мешканцями. Не врятували і залізні перекриття. До пікетників приєднався народний артист Анатолій Хостікоєв. Він обома руками ЗА, щоб знести паркан і залишити у спокої це місце... Це був оазис між театрами, а його зносять, щоб побудувати черговий бутік з маечками за 1000 грн.!»¹⁰ «Київська громада збентежена, адже вона сподівалася що з дерибаном землі з приходом нової влади буде покінчено» – пише Українська столиця¹¹.

Дійсно, кияни мали надію, що новий мер Л. Черновецький зупинить *забудовні війни*, зокрема, на «Театральній». Натомість у червні 2006 р. столичні газети зарясніли красномовними заголовками, наче зведеннями з фронтів: *Будівельні війни Києва*¹², *Супербутік замість пам'ятника*¹³, *Районні депутати підтримали супротивників будівництва на метро «Театральна»*¹⁴, *Райрада проти будівництва*¹⁵.

Забудовна війна на «Театральній» має своїх постійних репортерів – Катерина Фонтаній, на той час журналістка газети Сьогодні, професійно і активно інформує громадськість про перебіг подій: *Війна за «п'ятачок» на «Театральній»*¹⁶, *Биструшкін швидко відкликав свій підпис*¹⁷, *У центрі Києва*

*продовжують скандальне будівництво*¹⁸, *Драма на «Театральній» перетворюється на війну*¹⁹, *Кухаренко заборонив будівництво*²⁰, *Будівництво на «Театральній» призупинили, проте не заборонили*²¹.

Громада Києва активно протистоїть будівництву. Іде постійний збір підписів-протестів. До екологічного прокурора звертаються з заявою про кримінальну відповідальність щодо нічних крадіїв ялинок. Окрім наметів і пікетів, щоб підкреслити мистецьку сутність перехрестя, протестувальники влаштовують концерти духового оркестру та художні виставки просто неба. Борються за сквер за допомогою мистецтва. Цікаво, що київська художниця Ліна Бекетова напередодні цієї *забудовної війни* намалювала картину, де на ділянці, що стала полем *забудовного бою*, розмістила своєрідний пікет мешканців та артистів під парасолями кафе Бергоньє, а на задньому плані – будинок артистів оперного театру по Пушкінській, 20. Художня візія?

«Список підтримуючих акцію протесту вивішено на спеціальному стенді, – пише газета День. – Тут і екологічні організації, і діячі мистецтва, і прості городяни». І стурбовано продовжує: «За даними громадських екологічних і правозахисних організацій, практично всі дозволи на будівництво в столиці видаються з тими чи іншими порушеннями законодавства, тому не можуть вважатися правомірними»²².

Будівництво на «Театральній» ведеться з порушенням державних будівельних норм при проектуванні, чинних правил забудови столиці, без дозволу органу з питань охорони історичного середовища, що є обов'язковим згідно з рішенням Київради від 29.05.2003 № 486-2/646, ігноруючи інтереси жителів прилеглих будинків, створюючи небезпеку руйнування станції метро.

Активність громадян, а також постійна увага преси і телебачення викликає нервування чиновників. Газета Громадська рада випускає тематичний номер під назвою *Кулачні бої біля театру ім. Лесі Українки*²³. *Міазми просякли центр столиці*²⁴ – відзначає газета Уикенд. ОСББ Пушкінська, 20 проводить 7 липня 2006 р. круглий стіл в агентстві Укрінформ «Незаконне будівництво на місці театального скверу по вул. Б. Хмельницького, 7». Чиновники починають відкликати підписи-погодження на будівництво. Першим – Управління культури і мистецтва КМДА, потім Шевченківська районна у місті Києві адміністрація після відповідного рішення Шевченківської районної ради, а 26.06.2006 будівництво призупиняється приписом Управління державного архітектурно-будівельного контролю КМДА. У приписі ясно зазначена вимога усунути суттєві порушення ДБН, а також наголошується на відсутності погодження проекту Управлінням охорони культурної спадщини виконавчого органу Київської ради (КМДА). Адже від будинку акторів до новобудови запланована відстань лише шість метрів, а згідно з Державними будівельними нормами, а саме п. 3.13. на сторінці 9 ДБН 360-92* «Планування і забудова міських і сільських поселень», чітко вказано, що відстань між поздовжніми сторонами будинків повинна бути не менше 20 метрів, між торцями будинків – не менше 15 метрів. Таким чином, новобудова має стояти просто посередині вулиці Богдана Хмельницького.

Місто з нетерпінням очікує сесію Київської ради, що розглядатиме скандал. Прокурор Києва вносить на сесію протест щодо забудови. Напередодні *забудовне поле бою* пікетує Блок Черновецького – отже, позиція мера стає зрозумілою. «Якби не його зайнятість, він би стояв біля кожного скандального

будівництва»²⁵ – запевняють пікетувальники. За пропозицією Леоніда Черновецького, Київська рада рішенням від 13.07.2006 №55/55 скасовує своє рішення від 29.05.2003 №3486-2/646 щодо надання зазначеної земельної ділянки в орендне користування ТОВ «Альянс-Центр» у зв'язку із протестами місцевих жителів і тим, що в результаті обстеження станції метро «Театральна» встановлено наявність загрози життю киян!

*Фініта ля забудова!*²⁶ – радісно сповіщає місту в середині літа Катерина Фонтаній. Протестувальники зраділи своїй перемозі і роз'їхалися у відпуски з повною впевненістю, що коли вони повернуться – на місці паркану знову побачать свій сквер. Проте, здавалось би щасливий кінець цієї історії був, насправді, тільки початком бурхливих перипетій.

Справжня ціна перемоги

Тільки два квартали відділяють перехрестя київських вулиць Богдана Хмельницького і Пушкінської від Майдану Незалежності. Менш ніж два роки пройшло від подій на Майдані до *збудовної війни* на «Театральній». Маленька перемога на «Театральній» за емоційною складовою була послідовницею великої Майданної. Помилки теж. Громадяни мало усвідомлювали, що головним є щоденний контроль за владою, у тому числі, за своїми вибореними правдами.

Влітку 2006 р. громада залишила Київську раду провадити в життя її ж рішення, а забудовник подав скаргу до суду. Олександр Омельченко в телевізійному інтерв'ю підкреслював: «Схема відома – спочатку Київська рада відмінює своє рішення щодо землі, а потім програє в суді. Для цього можна допуститися простих формальних неточностей». Колишній мер знав... Схема працювала – Київська

да програвала, наприклад, тому що її представник вчасно не надав необхідні документи... Спочатку Господарський суд м. Києва розглянувши справу №30/491-А (суддя Ващенко Т.М.) постановив відмовити у задоволенні позову ТОВ «Альянс-Центр». Але, Апеляційний господарський суд міста Києва цю постанову судді Ващенко Т.М. скасував. Такий висновок суду апеляційної інстанції підтвердив і Вищий адміністративний суд України за результатами розгляду відповідної касаційної скарги об'єднання співвласників багатопверхового будинку (ОСББ) «Пушкінська-20». *Станцію метро «Театральна» за судили до знищення*²⁷ – резюмує газета Вечірній Київ.

«Театральна» знову в центрі уваги преси: *Будівництво в центрі столиці залишається*²⁸; *Забудовник «Театральної» має намір будувати і нікого не хоче слухати; Наступ на зелені зони Києва триває*.

Не береться до уваги акт комісії щодо результатів обстеження станції метрополітену «Театральна». Хоча в документі чітко зазначено, що «будівництво створює загрозу нормальній роботі станції та безпечному перевезенню пасажирів, що виявляється у порушенні гідроізоляції станції у період сильних атмосферних опадів, руйнування конструкцій в результаті зсуву ґрунту або падіння будівельних конструкцій». Не кажучи вже про пересиченість будівлями цього мікрорайону і брак зеленої зони. Тим часом, у генеральному плані забудови Києва на період до 2020 р. жодна житлова забудова на цих ділянках не передбачена²⁹. Не дослухаються до громадських слухань, де мешканці і артисти Театру одноголосно вимагають повернути сквер. Забудовники на такі слухання навіть не приходять³⁰.

12 грудня 2007 р. Міністерство культури і туризму своїм наказом включає

земельну ділянку по вулиці Богдана Хмельницького, 7 до охоронної зони Національного академічного театру російської драми ім. Лесі Українки, а вже через тиждень, Київрада своїм рішенням від 20.12.2007 № 1464/497 продає цю ж земельну ділянку ТОВ «Альянс-Центр». Без аукціону, за сміхотворну суму в 2 млн гривень, що на той час дорівнюється ціні трьохкімнатної квартири на Печерську, але зовсім не земельній ділянці в центрі столиці.

Незабаром, в березні 2008 р. забудовник одержує новий дозвіл на будівництво від Інспекції архітектурно-будівельного контролю в місті Києві, хоча жодне з вказаних раніше порушень, не було усунутим. Спочатку кияни сподівалися, що іде зовнішнє укріплення метрополітену, проте вантажівки, які кожні десять хвилин вивозили ґрунт зі скверу і риття небезпечного котловану, знову спонукали громаду до активних дій.

Розташування в центрі міста і над станцією метро біля Київради, зробило «Театральну» точкою номер один в списку гарячих точок *забудовних війн* міста. Символом зневаги до чинного законодавства, історичної пам'яті і національної спадщини, безпеки громадян. «Перемога громади на «Театральній» необхідна всьому місту – бо це перемога для всіх киян, адже поки у війні з киянами перемагає корупція» – вважає журналістка Ірина Карманова, яка постійно доносить до громади і точно аналізує новини *київських забудовних війн*³¹. Кияни розуміють, що їхні досягнення 2006 р. анульовані і поновлюють протести. У листопаді 2008 р. Київському міському голові Леоніду Черновецькому було передано 3000 підписів мешканців столиці проти зазначеного будівництва. 13 числа того ж місяця прокуратура міста Києва у зв'язку із порушенням містобудівного законодавства

та на підставі ст. 22 Закону України «Про прокуратуру», внесла до Державної архітектурної інспекції Міністерства регіонального розвитку та будівництва припис про скасування дії дозволу на виконання будівельних робіт на даній земельній ділянці. Незважаючи на це будівництво інтенсифікувались. 25.11.2008 р. Головне управління з надзвичайних ситуацій КМДА звернулось до Інспекції державного архітектурно-будівельного контролю у місті Києві щодо можливих негативних наслідків будівництва для населення і поряд розташованих об'єктів містобудування. Попри це звернення будівельні роботи інтенсифікувались ще більше. 28.11.2008 р. Інспекція державного архітектурно-будівельного контролю у місті Києві внесла припис про зупинку робіт. Вони все одно продовжувались.

Бурхлива пресова-конференція громадськості 1 грудня 2008 р. привернула увагу всього міста. Цікаво, що вікна Всеукраїнського прес-центру при Українському національному інформаційному агентстві УКРІНФОРМ виходять просто на це *поле забудовного бою*. Отже, журналісти знімали, не виходячи з зали.

Забудовна війна на «Театральній» знаходить все більше прибічників: крім мешканців ОСББ Пушкінська, 20 та прилеглих будинків, ними стають народний депутат України Володимир Стретович, народний архітектор України, головний архітектор Києва в 1986–1992 рр. Микола Жаріков, народна артистка України Олександра Смолярова, популярний журналіст і ведучий передачі Свобода слова на каналі ICTV Андрій Куликов. Ці відомі особистості привертають ще більше уваги до проблеми.

«Театральній» наказали довго жити, – намагається іронізувати газета Вечірній Київ на початку грудня 2008 р., –

Леонід Чорновецький заборонить будівництво, яке може призвести до руйнування станції метро»³². Вкотре кияни очікують виконання мерових обіцянок. І знову даремно.

8 грудня 2008 р. Державна архітектурно-будівельна інспекція скасувала дозвіл на будівництво, проте так хитро, що пунктом другим свого наказу практично надала можливість забудовнику продовжувати роботи на повну силу. «Поблизу «Театральної» будують ... і ніхто не знає, що саме незаконно зводять на перетині Пушкінської та Б. Хмельницького»³³ – продовжує Вечірка вже в січні 2009 р. Там викопаний величезний котлован і працює будівельний кран.

За осінь – зиму 2008–2009 років депутати Київради звертаються до мера міста з депутатськими запитати щодо *збудовної війни* біля мерії: Олександр Зінченко (БЮТ), Ала Шлапак (Блок Чорновецького), Дмитро Андріївський (Блок Кличка), Наталія Новак (Блок Кличка). Проте їхні запити розчиняються в надрах міської бюрократії. Фракції Блока Кличка і БЮТ продовжують звертатися до прокуратури і міських служб.

Інтернетспільнота постійно тримає *збудовну війну* на Театральній у центрі уваги. *Збережи старий кийв*, *zabudovi.net*, *deribanu.net*, *solomemka.org*, *pravda.com.ua*, *kiyany.obozrevatel.com*, *mycityua.com*, *odnoklassniki.ru* – це ті сайти, де тема найбільш активно і часто оговорюється. Побіжний пошук у *гуглі* видає численні посилання. Інформаційні агенції УНІАН, Укрінформ, Інтерфакс постійно розповсюджують новини щодо *збудовної війни*. Ту аудиторію, що одержує новини за допомогою радіо, інформують *Голос Києва* та *Час культури*. Телепередача *За вікнами на СТБ* знімає і показує спеціальний сюжет щодо забудовних війн, зокрема на

«Театральній». Новини на 5-му каналі, каналі *Citi* та *K1* інформують киян про розвиток подій.

Докочується протестна хвиля і до Верховної Ради України. Окрім постійного захисника інтересів громади на «Театральній» народного депутата Володимира Стретовича, свої депутатські запити стосовно проблеми весною 2009 р. подають і озвучують на пленарних сесіях Верховної Ради народні депутати Юрій Кармазин і Володимир Марущенко. Народний депутат Володимир Яворівський, голова комітету з культури і духовності, звертається до Міністра регіонального будівництва і розвитку України Василя Куйбіди з листом, де просить зупинити будівництво. Голова тимчасової слідчої комісії ВРУ з питань розслідування обставин порушення Конституції України та законів України, прийняття протиправних рішень посадовими особами Київської міської ради та її виконавчого органу, народний депутат Кирило Куликов включає «Театральну» у свій звіт. Народний депутат Володимир Стретович у кількох своїх виступах з трибуни Верховної Ради говорить про цей факт. Він же провадить зустріч громадськості з Прокурором Києва щодо цього питання. А будівництво триває, хоча 03.03.2009 закінчився термін дії навіть незаконного дозволу № 0135-Шв на виконання будівельних робіт.

Громадськість звертається до Президента, Прем'єр-міністра, відповідних міністрів, правоохоронних органів, і 7 квітня 2009 р. проводить гучний пікет-протест. Збираються артисти і мешканці прилеглих будинків, архітектори і будівельники, пенсіонери і студенти, а також народні депутати, депутати Київради, журналісти. Протестувальники розцінюють ситуацію як таку, що може призвести до техногенної катастрофи в центрі столиці, вима-

гають від Київради повернути земельну ділянку до комунальної власності і відновити Театральний сквер. Звучать заклики знести паркан і закидати котлован землею або сміттям. Пікет прикрашений красномовними плакатами, і збирає сотні киян. На сходах Театру кияни вимагають не тільки відновити сквер, а зберегти Київ. Саме про це йдеться на пресовій конференції 10 квітня 2009 р. в агентстві УКРІНФОРМ: *«Чи побачать древній історичний Київ наші нащадки за недолугими коробками офісних, розважальних забудов або скільки часу треба для того щоб навіки знищити віковічну красу столиці України»*.

«Чи можна зупинити будівництво?» – намагається розібратися в квітні 2009 р. журналістка Ірина Карманова на сторінках газети *Уикенд*³⁴. Під тиском громадськості і на підставі численних містобудівних порушень це робить Міністерство регіонального розвитку і будівництва України, опираючись на приписи Прокуратури міста. Рішення спеціальних нарад і колегиї Міністерства однозначні: будівництво заборонити, кран демонтувати, видану в 2004 р. позитивний висновок експертизи скасувати.

Виникає колізія: будувати заборонено, а власник земельної ділянки, громадянин Росії Вагіф Алієв, не збирається погоджуватися з рішенням державних українських установ. Він знову подає справу на судовий розгляд, повідомивши громадськості: *я виграю всі суди*. А може варто влаштувати сквер з красивим фонтаном, щоб раз і назавжди зняти соціальну напругу? І як у Нью-Йорку, встановити там скромну табличку: *приватна власність для загальної насолоди*? Скільки ще триватиме напруга в пасіонарній зоні Києва? Чого навчила ця *збудовна війна* городян, а чого владу?

Уроки забудовної війни на «Театральній»

Головним уроком для громади з цього тривалого протистояння є необхідність постійного контролю за владою, в різний спосіб донесення до неї своєї точки зору. Головний урок для влади – суспільство готове до захисту своїх інтересів. За 2005–2009 рік у *збудовній війні* на «Театральній» були використані такі засоби:

- створення об'єднання співвласників багатопверхового будинку: ОСББ Пушкінська, 20;

- залучення до протестів артистів і співробітників Національного академічного театру російської драми ім. Лесі Українки;

- художня виставка просто неба;

- концерт духового оркестру;

- організація пікетування незаконної забудови, а також Київської державної адміністрації;

- повалення парканів і установка наметів на їхньому місті;

- пресові-конференції в агенціях Укрінформ, УНІАН та Інтерфакс;

- залучення щоденних газет: *Вечірній Київ, Сьогодні, Голос України, Газета по-київськи, День, газета «Новая»*; тижневиків: *Уикенд, Слово просвіти, Українська столиця, Юридичний вісник України; тематичного видання Громадська рада, журналу БудМайстер.*

Інформація про забудовну війну подавалася по телебаченню:

- спеціальний випуск програми За вікнами на каналі СТБ,

- новини на каналах: Сіті, К 1, 5-й канал;

- інформація про забудовну війну по радіо:

- Голос Києва

- Час культури;

- розміщення інформації на різних Інтернет-сайтах;

- інформування громадськості листівками;

- збір підписів-протестів;

- звернення до правоохоронних органів: прокуратури міста, генпрокуратури, міліції;

- залучення до вирішення проблеми народних депутатів таких, як В.М. Стретович, Ю.А. Кармазин, В.С. Марущенко, В.О. Яворівський, К.Б. Куликов;

- залучення до вирішення проблеми депутатів Київради таких, як М.Ю. Резнікович, Н.В. Новак, А.В. Шлапак, Д.Й. Андрієвський, О.О. Зінченко, Д.Д. Москаль;

- залучення до вирішення проблеми депутата Шевченківської районної ради, В.В. Комова;

- звернення до державних установ і міністерств, серед яких Кабінет міністрів України, Міністерство регіонального будівництва і розвитку України, Міністерство культури і туризму України, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерство житлово-комунального господарства України;

- звернення до Київського міського голови Л.М. Черновецького, Київської міської адміністрації та її відповідних управлінь;

- звернення до Голови Шевченківської державної у місті Києві адміністрації В.Г. Пилипишина;

- залучення політичних сил таких, як Партія Християнсько-демократичний Союз, Народний рух України, БЮТ, Блок Кличка, Блок Литвина, Партія Захисників вітчизни, Партія зелених, Партія регіонів.

Боротьбу жителів проти забудови на вул. Пушкінській, 20 підтримали Народний депутат Володимир Стретович, Народна артистка Олександра Смолярова, Народний архітектор Микола Жарі-

ков, журналіст, ведучий Свободи слова на ICTV Андрій Куликов.

Постає питанням, *чи може взагалі громада перемогти у забудовній війні?* Проаналізований нами довготривалий і ще не закінчений бій громади з незаконними рішеннями і діями влади та бізнесу, дає неоднозначну, але все ж таки позитивну відповідь. Громада може і має відстоювати свої конституційні права в правовий спосіб, бо це єдиний шлях до

сталої демократії. Головними інструментами громади мають бути законність, гласність та наполегливість, залучення різних громадських організацій, робота з депутатами всіх рівнів і різними політичними силами, постійний моніторинг дій міської та районної влади щодо проблемної ситуації. А також, і перш за все, глибока впевненість, що перемога у кожному окремому випадку є ланкою в загальному позитивному розвитку України.

Література та примітки

¹ Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: Искусство-СПБ, 1998 – С. 578

² Мусієнко О.С. Метафізика міського ландшафту/Мистецтвознавство України: 36. наук. праць. – Випуск 9. – К.: Академія мистецтв України, 2008. – С. 165–174.

³ Мусієнко О.С. Урбаністичні мотиви у французькому кіно/Мистецтвознавчі записки: 36.наук.праць. – Випуск 13. – К.: Міленіум, 2008. – С. 75–85.

⁴ Вулиці Києва/ Довідник за редакцією А.В. Кудрицького. – К.: Українська Енциклопедія. – 1995. – С. 182

⁵ ДАК. – Ф.163, оп. 58, спр. 136, арк. 3.

⁶ Там само.

⁷ Тези науково-практичної конференції «Колегія Павла Галагана: історія і сучасність». До 125-річчя Колегії та 15-річчя Державного музею літератури. – Київ, жовтень 1996 р. – 22 с.

⁸ <http://www.zabudovi.net/>

⁹ Александр Романюк. Межвластие на радость застройщикам. В Киеве оживились проблемные стройки//Газета по-киевски. – 27.04.2006.

¹⁰ Вячеслав Веремий. Вали забор, ребята!// Газета по-киевски. 01.06.2006.

¹¹ Хома Небайдужий. Відрижка земельного дерібану//Українська столиця. 2–8 червня 2006 р.

¹² Александр Марущак. Строительные ВОЙНЫ Киева//Газета «Новая» – 11.06.2008.

¹³ Виктор Новицкий. Супербутик вместо памятника//Уикенд. 8.06.2006.

¹⁴ Районные депутаты поддержали противников стройки на метро «Театральная»//Газета по-киевски. 10.06.2006.

¹⁵ Райрада против стройки//Сегодня. 13.06. 2006 года.

¹⁶ Екатерина Фонтаний. Война за «пятачок» на «Театральной»//Сегодня. 5.06. 2006.

¹⁷ Екатерина Фонтаний. Биструшкин срочно отозвал свою подпись//Сегодня. 5.06. 2006.

¹⁸ Екатерина Фонтаний. В центре Киева продолжают скандальную стройку//Сегодня. 22.06. 2006.

¹⁹ Екатерина Фонтаний. Драма на «Театральной» превращается в войну//Сегодня. 26.06.2006.

²⁰ Екатерина Фонтаний. Кухаренко запретил стройку//Сегодня. 26.06.2006.

²¹ Екатерина Фонтаний. Стройку на «Театральной» приостановили, но не запретили//Сегодня. 1.07.2006.

²² Вікторія Герасимчук. Боротьба за сквер//День. 17.06.2006.

²³ Кулачні бої біля театру ім. Лесі Українки – Громадська Рада. № 22, липень 2006.

²⁴ Георгій Горбачев. Миазмы пропитали центр столицы//Уикенд. 6.07.2006.

²⁵ Вячеслав Веремий. Сегодня ждем отмены стройки//Газета по-киевски. № 154, 13.07.2006.

²⁶ Екатерина Фонтаний. Финита ла стройка//Сегодня. 15.07.2006.

²⁷ *Олексій Петровський*. Станцію метро «Театральна» засудили до знищення// Вечірній Київ.- 6.10. 2007.

²⁸ *Екатерина Фонтаний*. Стройка в центре столицы остается// Сегодня. 28.02.2007.

²⁹ *Марина Кривда*. Наступ на зелені зони Києва триває.//Голос України. – 20.09.2007.

³⁰ *Екатерина Фонтаний*. Застройщик «Театральной» намерен строить и никого слушать не хочет//Сегодня. 03.03.2007.

³¹ *Ирина Карманова*. В войне с киевлянами побеждает коррупция//БудМайстер. № 17. вересень 2008. Ирина Карманова. Драма скверика напротив Русской драмы//Уикенд. 13.11.2008.

³² *Юрій Рудницький*. «Театральний» наказали довго жити//Вечірній Київ. 4.12. 2008.

³³ *Тетяна Шелест*. Поблизу «Театральної» будують...// Вечірній Київ. 27.01. 2009.

³⁴ *Ирина Карманова*. Стройка над метро «Театральная»//Уикенд.16.04.2009.

Аналіз залежності кількості народжених, шлюбів і введення в експлуатацію житла для регіонів України у 2003–2008 роках

Василь Горбачук

This article analyzes the relationship between the number of births and marriages and the number of housing commissions in the regions of Ukraine. Although all of these indices have been growing during the last five years, a substantial housing deficit still persists all over Ukraine, negatively affecting the demographic situation. The author suggests that preparations for the European football championship, to be held in Ukraine in 2012, offer a good chance for the candidate cities to strengthen their communities and address their infrastructure and social problems.

Майже століття тому видатний киянин Михайло Булгаков словами свого персонажа – консультанта Воланда – наголосив на ролі квартирної проблеми для нашого суспільства. Для сучасної України це питання сягло державної ваги. При гострому дефіциті житла для військовослужбовців і бюджетному дефіциті Україна має найнижчий податок на нерухомість порівняно з усіма сусідніми державами [1]. Подібно до невдачі ринку (market failure) таку ситуацію можна назвати невдачею демократії (democracy failure), бо саме більшість законодавців України мають у власності значну нерухомість і не зацікавлені в її оподаткуванні. Така більшість настільки не зацікавлена в оподаткуванні нерухомості, що вважає за краще брати в (державний) борг під 20 % річних, коли світові облікові ставки майже нульові.

Подібно до невдачі ринку, невдача демократії потребує зовнішнього регулювання, наприклад, з боку судової і виконавчої, зокрема президентської, гілок влади, з боку світового співтова-

риства, а також з боку прямого народовладдя – зібрань, опитувань, голосувань, поширення інформації, застосування заходів необхідної самооборони тощо [2]. Наприклад, якби в Дніпропетровську питання організації чемпіонату Європи – 2012 р. з футболу розв'язувалися шляхом референдумів, наслідуючи досвід Швейцарії у фінансово-економічних питаннях, то Дніпропетровськ не був би викреслений зі списку міст – кандидатів на проведення Євро-2012. Дійсно, Дніпропетровськ найпершим серед інших міст – кандидатів на проведення Євро-2012 – збудував сучасний стадіон, причому за приватні кошти.

За відсутності елементів люстрації чи інших способів перевірки державних службовців (де великий досвід має, скажімо, Японія), вплив виборців на законодавців України залишається обмеженим. Виборцям доводиться шукати інші шляхи впливу на законодавців, які не завжди потрапляють у правове поле. Законодавці захищаються формами недоторканності, постійними судовими по-

зовами, особистою охороною та особистою зброєю. У результаті зростають злочинність і корупція, зменшуються інвестиційні рейтинги, звужуються можливості для зростання добробуту громадян України.

Також державної ваги сягло демографічне питання: за мирне десятиліття 1994–2004 рр. населення України зменшилося на 10 %, що співмірно з людськими втратами внаслідок повномасштабної війни. Втім, у сучасній війні можна досягати стратегічних цілей, не вдаючись до прямих військових конфліктів.

Для розв'язання демографічних проблем, створених штучно чи природно, в Україні застосовувалися й застосовуються різні підходи, зокрема підходи замісної міграції [3–5]. Як свідчить досвід держав Європейського Союзу (ЄС), застосування міграції для розв'язання демографічних проблем має як позитивні, так і негативні наслідки [6]. Зважаючи на співвідношення позитивних і негативних наслідків міграції, ЄС регулює політику міграції. Наприклад, негативними наслідками міграції є відомі теракти у США, Великобританії, Іспанії, а також створення передумов для поширення тероризму, епідемій,

злочинності. Одним із успішних прикладів стимулювання міграції на територію України є лібералізація візового режиму з рядом держав, які мають високий рівень життя.

Водночас міграція з території України часто мала і має вимушений характер, пов'язаний з економічними труднощами для розвитку здорової сім'ї. Використання європейського досвіду допомоги при народженні дітей сприяло частковому подоланню таких труднощів у Білорусі, Україні, Російській Федерації [7]. Про такий досвід автором було згадано у 2003 р. на одному з семінарів, що проводять Американські ради у Києві.

Справді, у 2003–2008 рр. річна кількість народжених в Україні зросла на 25 % (табл. 1), причому ця кількість зросла, в основному, в урбанізованих регіонах: в Києві – на 37 %, на Київщині і в Криму – на 34 %, на Донеччині – на 33 %, на Волині та Одещині – на 29%, на Дніпропетровщині – на 28 %, на Луганщині і в Севастополі – на 27 %, на Харківщині – на 26 %. У таблицях жирним шрифтом виділено значення для регіонів, які перевищують відповідні значення для України.

Таблиця 1
Кількість народжених осіб у регіонах України у 2003–2008 рр.

Регіон (Р) / Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Ріст (%)
Україна (Укр)	408591	427259	426085	460368	472657	510588	125
Вінниччина (Вн)	15048	15525	15174	16287	16711	17914	119
Волинь (Вл)	11883	12468	12756	13728	13990	15301	129
Дніпропетровщина (Дп)	29165	31035	30123	33531	34502	37383	128
Донеччина (Дч)	33433	35525	35883	39327	40560	44394	133
Житомирщина (Жт)	12607	13265	12904	13654	14252	14641	116

Продовження таблиці 1

Закарпаття (Зк)	14747	15472	15750	16530	16833	18292	124
Запоріжчина (Зп)	15301	16091	15862	17241	17591	18901	124
Івано-Франківщина (ІФ)	14113	14992	14994	15813	16243	16983	120
Київ (Кв)	23275	25884	26258	28101	28445	31965	137
Київщина (Кщ)	15080	16016	16460	17383	18378	20195	134
Кіровоградщина (Кг)	9178	9392	8967	9755	10076	10538	115
Крим (Км)	17419	17941	17983	20041	21667	23353	134
Луганщина (Лг)	17507	17856	17877	19833	20326	22259	127
Львівщина (Лв)	25009	26255	26082	27272	27454	29007	116
Миколаївщина (Мк)	11118	11059	10928	11736	12363	13378	120
Одещина (Од)	22326	23343	23915	25113	26759	28780	129
Полтавщина (Пл)	11835	11792	11994	13564	13334	14748	125
Рівненщина (Рв)	13940	14558	14483	15758	15759	17089	123
Севастополь (Св)	3279	3681	3641	3840	3994	4170	127
Сумщина (См)	9088	9066	8913	10129	10108	10835	119
Тернопільщина (Тр)	10476	11094	11035	11623	11431	12388	118
Харківщина (Хк)	21510	22782	22449	24025	25269	27207	126
Херсонщина (Хс)	10502	10363	10150	11475	11570	12473	119
Хмельниччина (Хм)	12251	12647	12396	13477	13712	14822	121
Черкащина (Чк)	10580	10524	10429	11526	11801	12466	118
Чернівецьщина (Чв)	9108	9711	9887	10161	10029	11067	122
Чернігівщина (Чг)	8813	8922	8792	9445	9500	10039	114

Джерело: Природний рух населення. – www.ukrstat.gov.ua, останні модифікації 19.02.2009, 20.02.2008, 15.02.2007, 02.03.2006.

У 2003–2008 рр., при зростанні кількості народжених осіб в Україні на 25 %, число шлюбів зменшилося на 13 % (табл. 2), причому для усіх зазначених у табл. 1 регіонів, крім Дніпропетровщини, Луганщини, Харківщини, число шлюбів зменшилося не так сильно, як для країни в цілому.

Число шлюбів зменшилося не так сильно також у західних регіонах – на Закарпатті, Рівненщині, Івано-Франківщині, Львівщині. Єдиний регіон, де число шлюбів зросло у 2003–2008 рр., – це Крим. Очевидно, на реєстрацію шлюбів впливає культурний чинник.

Таблиця 2

Число шлюбів у регіонах України у 2003–2008 рр.

Р / Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Ріст (%)
Укр	370966	278230	332138	354959	416427	321992	87
Вн	13333	9922	11584	12730	14991	11508	86
Вл	8405	6644	7603	8135	9545	7375	88
Дп	28040	20151	25485	27209	31915	23493	84
Дч	34126	25772	31184	32818	38417	29887	88
Жт	10848	8023	9413	10228	12003	9003	83
Зк	9878	8044	9074	9621	10891	9192	93
Зп	15050	10540	12998	13577	15582	12260	81
ІФ	11249	9207	10163	11006	12295	9986	89
Кв	23268	18875	22292	23302	27196	21694	93
Кщ	15724	11309	13538	14953	19043	13679	87
Кг	8092	5437	6916	7108	8742	6183	76
Км	14239	11433	13626	14788	17403	14498	102
Лг	18228	13431	16485	17244	20256	15617	86
Лв	20420	16282	17916	19485	21823	17963	88
Мк	9757	6836	8400	9036	10862	8145	83
Од	18444	14430	16954	19241	23001	17770	96
Пл	12030	8198	10596	11238	13378	9659	80
Рв	9164	7389	8506	9319	10721	8434	92
Св	3791	3073	3407	3577	4210	3509	93
См	8742	6203	7818	8084	9517	7023	80
Тр	8999	7298	8180	8726	9565	7666	85
Хк	22779	16161	19667	20507	24732	19110	84
Хс	8811	6077	7536	7894	9180	7178	81
Хм	11270	8496	9762	10676	12230	9370	83
Чк	9899	6863	8993	9450	11411	8451	85
Чв	7786	6231	7011	7403	8344	6741	87
Чг	8594	5905	7031	7604	9174	6598	77

Джерело: Природний рух населення. - www.ukrstat.gov.ua, останні модифікації 19.02.2009, 20.02.2008, 15.02.2007, 02.03.2006.

Протягом 2003–2008 рр. кількість народжених осіб на один шлюб того ж року для України зросла на 44 % (табл. 3). Дещо більше зросла ця кількість для всіх регіонів, зазначених у табл. 1, крім Дніпропетровщини, Криму, Одещини, Севастополя. Щороку протягом 2003–2008 рр. для 13 регіонів кількість народжених на один шлюб того ж року стабільно більша ніж кількість для України. Це – Волинь, Житомирщина, Закарпаття, Івано-

Франківщина, Кіровоградщина, Крим, Львівщина, Миколаївщина, Одещина, Рівненщина, Тернопільщина, Херсонщина, Чернігівщина. Отже, в урбанізованих регіонах кількість народжених на один шлюб того ж року стабільно менша. Зважаючи на результати, відображені у табл. 1, таке явище можна пов'язати з економічними чинниками, насамперед з квартирним питанням.

Таблиця 3

**Середня кількість народжених осіб на шлюб того ж року
у регіонах України у 2003–2008 рр**

Р / Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Ріст (%)
Укр	1,10	1,54	1,28	1,30	1,14	1,59	144
Вн	1,13	1,56	1,31	1,28	1,11	1,56	138
Вл	1,41	1,88	1,68	1,69	1,47	2,07	147
Дп	1,04	1,54	1,18	1,23	1,08	1,59	153
Дч	0,98	1,38	1,15	1,20	1,06	1,49	152
Жт	1,16	1,65	1,37	1,33	1,19	1,63	140
Зк	1,49	1,92	1,74	1,72	1,55	1,99	133
Зп	1,02	1,53	1,22	1,27	1,13	1,54	152
ІФ	1,25	1,63	1,48	1,44	1,32	1,70	136
Кв	1,00	1,37	1,18	1,21	1,05	1,47	147
Кщ	0,96	1,42	1,22	1,16	0,97	1,48	154
Кг	1,13	1,73	1,30	1,37	1,15	1,70	150
Км	1,22	1,57	1,32	1,36	1,25	1,61	132
Лг	0,96	1,33	1,08	1,15	1,00	1,43	148
Лв	1,22	1,61	1,46	1,40	1,26	1,61	132
Мк	1,14	1,62	1,30	1,30	1,14	1,64	144
Од	1,21	1,62	1,41	1,31	1,16	1,62	134
Пл	0,98	1,44	1,13	1,21	1,00	1,53	155
Рв	1,52	1,97	1,70	1,69	1,47	2,03	133
Св	0,86	1,20	1,07	1,07	0,95	1,19	137
См	1,04	1,46	1,14	1,25	1,06	1,54	148
Тр	1,16	1,52	1,35	1,33	1,20	1,62	139
Хк	0,94	1,41	1,14	1,17	1,02	1,42	151

Закінчення таблиці 3

Хс	1,19	1,71	1,35	1,45	1,26	1,74	146
Хм	1,09	1,49	1,27	1,26	1,12	1,58	146
Чк	1,07	1,53	1,16	1,22	1,03	1,48	138
Чв	1,17	1,56	1,41	1,37	1,20	1,64	140
Чг	1,03	1,51	1,25	1,24	1,04	1,52	148

Джерело: результат ділення елементів табл. 1 на елементи табл. 2.

Дійсно, для урбанізованих регіонів, житла, введенного в експлуатацію, зростала повільніше, ніж для України в цілому (табл. 4).
Воліні, дачної Київщини, курортних Криму та Одещини, загальна площа

Таблиця 4

**Введено в експлуатацію житла (усього, тис. кв. м загальної площі)
у регіонах України у 2003–2008 рр.**

Р / Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Ріст (%)
Укр	6433	7566	7816	8628	10244	10496	163
Вн	302	340	350	379	396	362	120
Вл	118	139	155	172	180	195	165
Дп	372	349	375	402	422	438	118
Дч	330	351	329	382	371	437	133
Жт	130	182	192	201	221	247	190
Зк	165	187	232	294	351	393	238
Зп	125	203	159	139	220	217	173
ІФ	253	365	332	392	456	517	205
Кв	1001	1051	1201	1301	1402	1430	143
Кщ	433	547	635	705	857	1164	269
Кг	94	104	108	105	121	129	137
Км	196	274	283	370	522	416	212
Лг	215	260	253	228	259	249	116

Продовження таблиці 4

Лв	398	545	499	483	670	780	196
Мк	114	144	123	140	153	161	142
Од	378	482	450	663	793	847	224
Пл	169	225	210	224	278	261	154
Рв	159	194	145	235	254	173	109
Св	82	70	65	91	100	83	100
См	152	141	143	144	185	199	130
Тр	157	194	245	204	304	304	195
Хк	348	369	367	422	538	223	64
Хс	123	152	163	162	188	230	187
Хм	243	228	287	265	310	308	127
Чк	146	138	161	178	204	163	112
Чв	125	211	201	226	305	365	292
Чг	105	124	153	125	187	204	195

Джерело: Введення в експлуатацію житла. - www.ukrstat.gov.ua, останні модифікації 25.02.2009, 22.02.2008, 23.02.2007, 01.03.2006, 16.11.2005.

За народною гіпотезою (the folk hypothesis), площа введеного в експлуатацію житла має бути приблизно пропорційною кількості народжених дітей або числу шлюбів. Справді, така приблизна пропорція проглядається для кожного регіону (табл. 5). Для всіх урбанізованих регіонів, зазначених у табл. 1, крім дачної Київщини, курортних Криму та Одещини, площа введеного в експлуатацію житла на одну народжену особу зростала повільніше у 2003–2008

рр., ніж для України в цілому. При цьому для Дніпропетровщини, Донеччини, Луганщини, Севастополя, Харківщини така площа протягом 2003–2008 рр. зменшилася. Оскільки з переліченими регіонами пов'язані найбагатші люди України, то наявність кількох багатих людей не гарантує розв'язання квартирного питання, інвестицій або створення робочих місць [8]. У розв'язанні подібних питань успішно себе показали демократичні механізми.

Таблиця 5

**Площа введенного в експлуатацію житла (кв. м) на одну народжену особу
у регіонах України у 2003–2008 рр.**

Р / Рік	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Ріст (%)
Укр	15,7	17,7	18,3	18,7	21,7	20,6	131
Вн	20,1	21,9	23,0	23,3	23,7	20,2	101
Вл	9,9	11,1	12,2	12,5	12,9	12,7	128
Дп	12,8	11,2	12,5	12,0	12,2	11,7	92
Дч	9,9	9,9	9,2	9,7	9,1	9,9	100
Жт	10,3	13,7	14,9	14,8	15,5	16,9	163
Зк	11,2	12,1	14,7	17,8	20,9	21,5	192
Зп	8,2	12,6	10,0	8,1	12,5	11,5	140
Іф	17,9	24,4	22,1	24,8	28,0	30,4	170
Кв	43,0	40,6	45,7	46,3	49,3	44,7	104
Кщ	28,7	34,2	38,6	40,6	46,6	57,7	201
Кг	10,2	11,1	12,0	10,8	12,0	12,2	119
Км	11,3	15,3	15,7	18,5	24,1	17,8	158
Лг	12,3	14,6	14,1	11,5	12,7	11,2	91
Лв	15,9	20,8	19,1	17,7	24,4	26,9	169
Мк	10,2	13,0	11,3	11,9	12,4	12,0	118
Од	16,9	20,6	18,8	26,4	29,6	29,4	174
Пл	14,3	17,5	16,5	20,9	17,7	124	124
Рв	11,4	13,3	10,0	14,9	16,1	10,1	89
Св	25,1	18,9	17,9	23,7	25,1	19,8	79
См	16,8	15,5	16,1	14,2	18,3	18,3	109
Тр	14,9	17,5	22,2	17,6	26,6	24,6	164
Хк	16,2	16,2	16,3	17,6	21,3	8,2	51
Хс	11,8	14,6	16,0	14,1	16,2	18,5	157
Хм	19,8	18,0	23,2	19,6	22,6	20,8	105
Чк	13,8	13,1	15,5	15,4	17,3	13,1	95
Чв	13,7	21,7	20,4	22,2	30,4	32,9	240
Чг	11,9	13,9	17,4	13,2	19,6	20,3	171

Джерело: результат ділення елементів табл. 1 на елементи табл. 4.

Очевидно, для Дніпропетровщини, Луганщини, Харківщини квартирне питання залишається перешкодою для реєстрації шлюбів. Житлові проблеми у Дніпропетровську, Донецьку, Харкові висвітлювалися у процесі підготовки до Євро-2012. Станом на липень 2009 р. Дніпропетровськ був, а Харків є в списку міст – кандидатів на проведення Євро-2012. Організація Євро-2012 з самого початку була спланована як загальнонаціональний проект, що дасть можливість досягти ряду важливих стратегічних цілей громадянами України. Євро-2012 для України означає не менше, ніж Олімпіада-2008 означала для Китаю.

Містам, які залишаються у списку міст-кандидатів, не пізно врахувати досвід Дніпропетровська та Одеси, використовуючи можливості народу, належної організації і перевіреної демократії. Дніпропетровськ та Одеса стали добрим уроком для мерів міст, які залишаються у списку. Станом на липень 2009 р. Донецьк залучив безробітних до громадських робіт, Харків побудував перший п'ятизірковий готель, Львів розпочав будівництво стадіону, а Київ про-

довжує, мабуть, найдорожчу в світі реконструкцію.

Кейс українських міст – кандидатів на проведення Євро-2012 демонструє як спільні проблеми, так і відмінності, особливо щодо доступу до бюджетних ресурсів і до інформації, щодо поінформованості громадян про міжнародні стандарти та державні функції, щодо використання бюджетних коштів [9–11]. Якщо Україні брати за приклад Швейцарію, то необхідно перейти до постійної практики ухвалення бюджетів на місцевих референдумах, що було б доцільним у ході підготовки до Євро-2012.

Успішне здійснення проекту Євро-2012 дасть можливість поліпшити демографічну й соціальну ситуацію у критичних регіонах України. У даному разі Євро-2012 виступає важливим зовнішнім регулятором невдачі демократії в Україні, що не звільняє її громадян від відповідальності за свої рішення та дії [12, 13]. Саме громадяни України, завдяки демократичним принципам, здобули право на проект Євро-2012 і мають таке право успішно його здійснити.

Література

1. Горбачук В.М. Порівняльний аналіз динаміки структури загальних бюджетних надходжень України та сусідніх держав у 2002–2006 рр. // Финансовые риски. – 2008. – № 2 (51). – С. 35–42.
2. Горбачук В.М., Руренко О.Г. Порівняльний аналіз загальних бюджетних витрат за державними функціями для України та сусідніх держав / Україна – ЄС – Європа: нові виклики та модернізація відносин (18 квітня 2007 р., Київ). – К.: УАЗТ, 2007. – С. 384–387.
3. Позняк О. Замісна міграція: проблеми і пріоритети для України // Агора. – 2008. – 7. – С. 35–41.

4. Пронь Т. Міграція населення на Півдні України у другій половині ХХ століття та її вплив на сучасний процес етнічної самоідентифікації нації і народностей мегарегіону // Агора. – 2008. – 7. – С. 42–56.
5. Рубл Б. Новітнє право на українське місто. – К.: Зовнішторгвидав, 2009. – 40 с.
6. Толстокорова А., Гал З. Проблеми міграційної політики Центральної та Східної Європи в контексті старіння європейського населення // Агора. – 2008. – 7. – С. 85–93.
7. Омельчук М.В. Фінансові механізми вирішення демографічної проблеми України. Кваліфікаційна робота бакалавра. –

К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 124 с.

8. Мартинів А.М., Яременко А.В. Інвестиції, самозайнятість і чисельність населення регіонів України в 2003–2007 рр. / Моделювання та прогнозування економічних процесів. – К.: НТУУ «КПІ», 2008. – С. 132–133.

9. Ціммер К. Стратегія збереження регіональної влади в Україні // Агора. – 2006. – 3. – С. 50–68.

10. Горбачук В.М., Гудима А.В., Кондратенко В.В. Формула для обсягу видатків на освіту бюджету міста чи району – тепер і спочатку / Сучасні інформаційні технології в економіці та досвід їх використання в навчальному процесі (27 лютого – 1 березня 2008 р.) – Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, 2008. – С. 42–44.

11. Горбачук В.М., Гудима А.В. Еволюція формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. Економічні науки. – 2008. – Випуск 2 (11). – С. 407–414.

12. Горбачук В.М. Метод дворівневого страхування для визначення оптимальних часток центрального та регіонального бюджетів на безпеку регіонів // Праці IV міжнародної школи-семінару «Теорія прийняття рішень». – Ужгород: УжНУ, 2008. – С. 69–70.

13. Горбачук В.М., Бігдан В.Б., Чорний Ю.М. Методи аналізу та засоби підтримки регіональних взаємозв'язків фінансової і монетарної політики // Системний аналіз та інформаційні технології. – К.: ІПСА НТУУ «КПІ», 2009. – С. 289.

IV. Місто і його культура

Особистий простір людини як етнокультурний вимір сучасного українського міста (Ситуативний аналіз міста Львова напередодні ЄВРО-2012)

Людмила Бордюк

Interpretation of the concept of personal space in Ukrainian ethnic symbolism differs from its interpretation in Western cultural tradition. This article aims to increase understanding and sensitivity of Ukrainians to the spatial dimension as an influential manifestation of nonverbal behavior. Based on empirical data gathered in Lviv, the author analyzes the peculiarities of perception and interpretation of personal space in Ukraine, compares them with world practices, and concludes that further European integration of Ukraine is impossible without understanding and honoring this concept.

Інтерпретація концепту особистого простору людини крізь призму української етнічної символіки дещо відрізняється від західної культурної традиції. Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб ініціювати та/або посилити усвідомлення та чутливість українців до впливу одного із проявів невербальної поведінки, а саме – просторового виміру (spatial dimension), що має прикладний характер, зокрема для осіб, професійно залучених до міжкультурної комунікації та міжнародної діяльності. Аналіз особистого простору людини як етнокультурного виміру було здійснено на прикладі міста Львова, що є кандидатом на проведення ЄВРО-2012.

Вступ

У 1996 р., через п'ять років після розпаду Радянського Союзу та проголо-

шення незалежності України, група британських викладачів відвідала університет «Львівська політехніка» в рамках проекту Tempus Tacis з метою запровадження комунікативного (на відміну від традиційного граматико-перекладного) курсу викладання англійської мови та культури у вищих навчальних закладах України. Серед розмаїття навчально-методичних матеріалів був документальний фільм з дещо інтригуючою на той час назвою – «*Space Invaders*». Перед демонстрацією фільму британські викладачі звернулися із проханням до українських колег висловити свої припущення щодо потенційного змісту і сюжету фільму, виходячи із назви. Іншими словами, відтворити значення, керуючись власною смисловою референтною базою (frame of reference). Майже одностайною реакцією було *НЛО* та популярна відеогра, в якій гравці нама-

галися перемогти прибульців з інших світів. Проте таке трактування українських викладачів виявилось хибним, оскільки для успішного декодування смислу повідомлення необхідне знання не лише мови, а й екстралінгвістичних чинників, зокрема культурного контексту. Фільм був про те, як британці визначають та організовують свій особистий та суспільний простір, що є частиною культури, на роботі, в кафе, громадському транспорті, чекаючи автобуса, стоячи у черзі тощо. Після перегляду фільму стало зрозуміло, що українці сприймають особистий простір і відстань між учасниками комунікації та використовують їх, фізично та психологічно, по-іншому.

Видатний американський антрополог Е. Холл [1] вважав, що сприйняття простору виробляється та формується культурою. Він запровадив теорію *проксемики* (*proxemics*), щоб продемонструвати, як сприйняття та застосування людиною простору може впливати на особистісні стосунки та міжкультурні взаємини. Ключем до розуміння того, чому люди по-різному на це реагують і по-різному себе поведуть, може слугувати його ж вчення про культури «низького» та «високого контексту» [2], яке, спираючись на суспільну дихотомію *індивідуалізм/колективізм*, відображає різні припущення, сподівання та використовує різні моделі соціальної поведінки та концептуальні фільтри в процесі сприйняття та інтерпретації дійсності. Співзвучною теорії Е. Холла є категоризація культури Г. Хофстеде [3] та його концепція *ментальних програм*. В індивідуалістичних культурах (США, країни Західної Європи) переважає низькоконтекстна пряма комунікація з притаманною їй фактуально-індуктивною дискурсивною моделлю. Представники колективістської культури високого контексту (країни Сходу, арабського, а

також слов'янського світу) застосовують непрямий аксіоматично-дедуктивний дискурсивний стиль [4].

Україну, як і Росію, відносять до країн із високим контекстом та груповою орієнтацією. У цій статті зроблено намагання дослідити етнокультурні особливості сприйняття особистого простору людини в українському соціальному та бізнес-середовищі.

Методологія

Концептуальну основу дослідження визначили роботи відомих експертів із міжкультурної комунікації у галузі бізнес комунікації та лінгвістики [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15]. Ідея про те, що культуру визначають як запрограмовану модель поведінки, як спільну систему цінностей, норм і символів [16], стала основною, оскільки сприйняття простору розглядалося як один із параметрів невербальної поведінки.

Предметом дослідження було обрано концепт особистого простору людини як культурного виміру сучасного міста; об'єктом дослідження – місто Львів, політичний, економічний та культурний центр Західної України, потенційний кандидат на проведення європейського футбольного чемпіонату Євро-2012, що обіцяє бути одночасно яскравим спортивним видовищем та потужним міжнародним бізнес-проектom. Дослідження було проведено у форматі ситуативного аналізу (*case study method*), який передбачає збір емпіричних даних та проведення інтерв'ю. Цей метод є ефективним дослідницьким інструментом, що додає відчуття реальності та причетності, а також сприяє динаміці думки та дії [17, 18]. Процедура проведення інтерв'ю була в основному застосована серед фахівців, включаючи менеджерів середньої та вищої ланки львівських відділень банків, начальника відділу громадського транспорту Львівської міської адміні-

страції, голову правління ВАТ «Укр-автобуспром», професорів Інституту економіки і менеджменту, Інституту архітектури та дизайну, інженерної психології Національного університету «Львівська політехніка», студентів львівських університетів, менеджерів супермаркетів та аеропорту, продавців тощо.

Експерти у галузі бізнес комунікації особливу увагу надають написанню регіональних місцевих кейсів (local cases) [19]. Отже, створення кейсу про сприйняття та інтерпретацію особистого простору, що передбачає використання різних культурних цінностей, норм та моделей, може сприяти ефективнішій підготовці українських бізнесменів та чиновників від спорту до викликів ЄВРО-2012.

Особистий простір у когнітивно-референтній структурі

У багатомовному багатокультурному світі люди мають різні соціальні та політичні уявлення та спогади і далеко не завжди поділяють розуміння соціальної дійсності, в якій вони живуть [20]. Загальновідомо, що досить плідним підходом до розуміння певної культури, її системи цінностей, є вивчення літератури, міфології та символіки. Символи представляють предмет, дію, ідею, якість за асоціацією або подібністю. Вони є невід'ємною частиною кожної культури. Природа символів унікальна, оскільки вони акумулюють людський досвід і належать не одній історичній епосі [21]. Символи містять більше інформації, ніж звичайне слово, хоча можуть асоціюватися з ним.

У багатьох культурах велику роль відіграють прислів'я як канал передачі особливих культурно маркованих повідомлень. Досить поширене в українській, як зрештою і російській, мові є прислів'я як *оселедці в бочці*, що деко-

дує смисл надзвичайної тісняви. Цікаво, що існує англомовний еквівалент цього прислів'я – *like sardines (in a can)*. Інше популярне російське прислів'я *в тесноте, да не в обиде*, а також його менш поширений український аналог *хоча тісно, зате тепло* не мають прямого еквівалента в англійській мові. Дослівний переклад цього прислів'я, наданий академічним Русско-английським словарем – *though packed feel warm* – є незрозумілим для носіїв культури Заходу і не передає суті та тональності слов'янського прислів'я: часто люди змушені терпіти скученість, тісняву, обмеження особистого простору, коли живуть у невеликих квартирах, користуються переповненим громадським транспортом у густо населених містах тощо. З одного боку, в цьому нема нічого ні смішного, ні веселого. З іншого боку, українці та росіяни вкладають у ці прислів'я іронічно-гумористичний зміст як своєрідний захисний механізм проти тісняви та стресу, який виникає внаслідок зазіхання на їхній особистий простір. Роки, проведені американською журналісткою в Радянському Союзі та в Україні, дали їй підставу стверджувати, що місцевий гумор є добра нагода зрозуміти тонкощі певної культури [22].

Іншим переконливим джерелом розуміння національної культури є народні казки. Вони символізують матеріальні умови, стосунки членів громади та висвітлюють універсальні теми. Казки про тварин становлять особливий субжанр. Е. Холл не випадково стверджував, що висновки про використання і ставлення тварин до простору, можна дивовижним чином поширити і на людей. Популярну українську народну казку *«Рукавичка»*, що передається від покоління до покоління, можна розглядати як символ культурної перцепції особистого простору в Україні, іншими словами проксемну модель.

Цікаво, що є американська, дещо відмінна, інтерпретація української «Рукавички» [23]. Основна ідея казки, зрозуміла українським та американським маленьким читачам, полягає у тому, що потрібно бути товариськими і ділитися з іншими тим, що маєш. Таке трактування сюжету «Рукавички» можна метафорично назвати «хорошим сценарієм» («a good case scenario»). На противагу дітям, доросла українська аудиторія вкладає інший соціокультурний зміст в «Рукавичку» і сприймає її як «поганий сценарій» («a bad case scenario»), як один із символів соціальної поведінки та способу життя. Це уособлення обмеженого особистого простору, тісниви та скупчення вдома, на роботі, в громадському просторі тощо. Така інтерпретація відомої казки є підтвердженням тези про те, що певні слова можуть викликати цілу гаму емоцій в одній культурі, проте будуть незрозумілими для носіїв іншої культури [24]. Одне й те саме слово може мати різну символічну силу в різних мовах та культурах. Цікаво, що протягом кількох останніх років у Західній Україні виникла мережа супермаркетів «Рукавичка».

Значною мірою сприйняття обмеженого особистого простору закладено в українців на підсвідомому рівні. Більше того, обмежений особистий простір часто сприймається як норма, тобто як «соціально прийнятні вказівки для очікуваної поведінки» [25].

Наскільки прихований просторовий вимір в Україні?

Суть теорії проксеміки полягає у тому, що люди з різних культур по-різному сприймають та інтерпретують простір. Значною мірою це визначається підсвідомою кореляцією індивідуального та суспільного. Експерти з міжкультурної комунікації традиційно порівнюють американців, для яких право на осо-

бистий простір є священним, з китайцями, японцями, арабами та латиноамериканцями, які вважають, що простір належить усім. Перші з них терпляче стоять у черзі, останні – штовхаються перед квитковою касою, при посадці у громадський транспорт, в магазинах тощо, при цьому постійно зазіхаючи на особистий простір інших людей. Дослідження Гарвардської школи бізнесу показало, що навіть серед європейських культур ставлення до простору є різним [26]. Наприклад, скандинави зберігають спокій та витримку у довгих чергах у парку розваг у Діснейленді, в той час, як італійці навипередки поспішають до квиткових кас, відповідно демонструючи невербальні культурні моделі індивідуалістської та колективістської поведінки.

Україні скоріше притаманна колективістська, групова, контактна культура. Е. Холл назвав концепт проксеміки «прихованим культурним виміром» [27]. Його запитання про те, «наскільки переповненим слід вважати переповнене» можна перефразувати для українського контексту – наскільки прихованим є просторовий вимір в Україні? Відповідь: дуже добре захований. Люди часто стоять (сидять) дуже близько один до одного навіть не в надто переповнених місцях (кафе, банках, навчальній аудиторії, в транспорті, біля світлофора тощо) без жодного недоброго наміру. Така невербальна поведінка є незвичайною для американців, що перебувають в Україні. Як до цього ставляться самі українці? Деякі просто не усвідомлюють, що зазіхають на чужу територію і не вибачаються, деякі поведуться досить агресивно, якщо їм роблять зауваження. Чим вищий соціальний статус людини, тим більш дратівливим для неї є зазіхання на її особистий простір, і навпаки. Сама ідея особистого простору є, на жаль, чужа і незрозуміла багатьом

українцям (історичні та культурні передумови цього є темою окремого дослідження). Проведені інтерв'ю виявили, що навіть люди із університетською освітою (серед них менеджери, банківські фахівці, викладачі університетів) не надають особливої уваги цьому «прихованому» параметру комунікації та обслуговування клієнтів.

Помешкання

За радянської влади, коли практично не було приватної власності та ринку нерухомості, і лише державні квартири виділялися людям після багаторічного перебування на черзі, при розподілі квадратних метрів застосовували таку формулу: $N - 1$, де N – кількість членів родини. Отже, родина з 2-х осіб могла розраховувати на однокімнатну квартиру, що відрізняється від американської one-bedroom, яка фактично складається з 2-х кімнат – спальні та вітальні. Іншими словами, тут діє формула $N + 1$. Відповідно, радянська родина з 3-х осіб (чоловік, дружина та дитина) могла претендувати на двокімнатну квартиру. Оскільки перебування на черзі затягувалося на роки, то часто в одному помешканні жило два і навіть три покоління. Поширеною практикою були донедавна і комунальні помешкання, джерело стресу та конфліктів. Американська дослідниця України вважає, що здатність українців толерантно ставитися до «вторгнення» на їх територію пояснюється особливостями слов'янської натури – непретензійністю, практичністю та адаптивністю [28]. Кімнати і меблі українців багатофункціональні через брак місця. Не дивно, що в українській мові, як і в японській, немає прямого відповідного еквівалента англійському слову *privacy*.

Громадський транспорт

Коли ринкова економіка зароджувалася в Україні на початку 90-х рр. XX ст., однією із досить прибуткових та

самоокупних форм бізнесу були міські пасажирські перевезення. Традиційні великі автобуси майже не використовувалися у Львові, оскільки були непридатними для вузьких центральних вулиць середньовічного міста. Їх замінили маршрутні таксі. Спочатку це були маршрутки Пежо, місткістю 14 пасажирів. Згодом дозволили 6 стоячих пасажирів. Поступово зникли будь-які обмеження на загальну кількість пасажирів, а разом з ними і особистий простір, що не може не впливати негативно на настрій пасажирів та їхнє почуття безпеки, особливо у кризовий період, коли активізуються кишенькові крадіжки.

Для того, щоб зробити бізнес перевезень ще прибутковішим, власники транспортного бізнесу почали завозити в Україну вживані вантажні моделі маршруток із значно привабливішими процедурами розмитнення і перепрофілювати їх у пасажирські маршрутки. Офіційно затверджена норма передбачає 0,25 кв. м. на пасажирів. У перепрофільованих маршрутках відстань між сидіннями стала 18 см замість норми 31 см. Наведена ситуація є яскравою ілюстрацією проксемної моделі «рукавички» у дії. Білі, жовті, зелені та червоні «бляшанки» (sardine cans), перехилені на один бік під вагою пасажирів, стали частиною міського пейзажу в години пік.

Privacy Area on the Floor

За даними Нацбанку станом на січень 2009 р. 35 зі 171 українських банків мали частку іноземного капіталу, переважно європейського (польський Kredobank, австрійський Raiffaizen, французький UkrSib, німецький ProCredit тощо). Банківські транзакції, навіть такі прості, як отримання готівки з банкомату, за визначенням передбачають те, що позначається англійським словом *privacy* (усамітнення, секретність) і потребує

безпечного особистого простору клієнта. Ця територія повинна бути експліцитно делімітована на підлозі банківської установи, щоб уникнути зазірання через плече попереднього клієнта, особливо при отриманні великої суми готівки. Проте такий стандарт ігнорується в більшості львівських відділень банку або персоналом самого банку (просто відсутній), або клієнтами банку навіть за його наявності. При опитуванні працівників деяких банків, виявилось, що вони просто не розуміють, про що йдеться. Так, в одній із філій банку *Форум*, що переважно обслуговує працівників та студентів НУ «Львівська політехніка» така демаркаційна лінія буквально... захована під килимом.

Адміністрація внутрішніх українських аеропортів не переймається регулюванням потоку пасажирів у чергах до квиткових кас. У той же час, демаркаційна лінія проведена у секторі посадки пасажирів і митній зоні у міжнародному аеропорту Бориспіль. Офіцер служби охорони постійно слідкує за тим, щоб пасажирів не заходили за лінію без запрошення. Персонал міжнародних аеропортів повинен враховувати особливості різних культур та різних моделей поведінки пасажирів.

ЄВРО-2012: виклик Україні та Львову

Україна та Польща були обрані для проведення європейського футбольного чемпіонату ЄВРО-2012. Львів був номінований як одна з основних арен цієї важливої спортивної події. Серед аргументів на користь Львова були його географічна близькість до країн Євросоюзу та унікальна історична спадщина.

Очікується, що тисячі туристів і вболівальників із різних країн Європи та світу прибудуть до Львова. ЄВРО-2012 розглядають як гігантський багатомільйонний бізнес-проект, спрямований

та підсилення економіки України, покращення її міжнародної репутації бізнес-партнера та залучення інвесторів. Для того, щоб досягти такої мети, необхідно дотримуватися міжнародних стандартів обслуговування в аеропортах, митниці, готелях, ресторанах і кафе, громадському транспорті, магазинах, банках та стадіонах. Операційні деталі та добре навчений персонал необхідно інтегрувати у високі стандарти обслуговування. Для добре налагодженого планування та проведення ЄВРО-2012 особливо важливо враховувати міжкультурну природу такої події, кроскультурні аспекти прийняття зарубіжних гостей. Саме тут спрацьовує і «прихований вимір» – просторовий параметр у його різноманітних проявах: інтимна відстань, особиста відстань, соціальна та публічна відстань [29].

Потенційною проблемою для якісного прийняття зарубіжних гостей можуть бути входні двері до магазинів, банків, ресторанів, готелів, Інтернет-кафе, поштових відділень тощо. Зазвичай вони мають декілька секцій подвійних дверей, проте лише одна половина подвійних дверей відкрита, що впускає та випускає відвідувачів (не йдеться про зимовий сезон та холодну погоду).

Група експертів УЕФА у лютому 2009 р. зробила зауваження, що входні двері і коридори у деяких львівських лікарнях не достатньо широкі, щоб персонал міг діяти ефективно у разі необхідності надання невідкладної медичної допомоги.

Такі, на український погляд, незначні деталі потребують уваги ділових людей та чиновників від спорту, а також усіх зацікавлених і залучених до співпраці та обслуговування іноземців. ЄВРО-2012 беззаперечно стане тестом на готовність України (та Львова) діяти глобально і нарешті змінити свій статус сусіда країн-членів Євросоюзу на країну-члена Євросоюзу.

Висновки

У статті було окреслено сприйняття та інтерпретацію особистого простору людини в різних соціокультурних контекстах, зокрема українському, спираючись на теоретичні засади вчення Е. Холла про проксемику, тобто просторовий вимір. Одержані емпіричні дані лягли в основу аналізу підготовки України та міста Львова до проведення

футбольного чемпіонату ЄВРО-2012 крізь призму «прихованого» культурного виміру, а саме особистого простору. Проаналізовані випадки ігнорування цього важливого невербального параметру комунікації, зокрема міжкультурної, свідчить про те, що Україні треба докласти величезних усвідомлених зусиль, щоб зрозуміти і поважати концепт особистого простору кожної людини.

Література

1. Hall, E. (1966). The Hidden Dimension. New York: A Doubleday Anchor Book.
2. Hall, E. (1966). The Hidden Dimension. New York: A Doubleday Anchor Book.
3. Hofstede G. (1991). Cultures and Organizations: Software of the Mind. London: McGraw-Hill.
4. Gudynkust, W. and Y.Kim. (1984). Communicating with strangers: An Approach to intercultural communication. New York: Random House.
5. Hall, E. (1966). The Hidden Dimension. New York: A Doubleday Anchor Book.
6. Gudynkust, W. and Y.Kim. (1984). Communicating with strangers: An Approach to intercultural communication. New York: Random House.
7. Trompenaars, F. (1993). Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Business. London: Economist Books.
8. Adler, N. (1997). International dimensions of organizational behavior. Cincinnati, Ohio: South-Western College Publishing.
9. Kramsch, C. and A. Whiteside. (2008). Language Ecology in Multilingualistic Settings. Towards a Theory of Symbolic Competence. Applied Linguistics. 2008. 29 (4), P.645-671
10. Galloway, V. (1998). Constructing cultural realities: «Facts and frameworks of association. In The coming age of the profession: Issues and emerging ideas for the teaching of foreign languages. Heinle & Heinle Publishers, 129-140.
11. Scollon, R., Wong Scollon, S. (1995). Intercultural communication: A discourse approach. Cambridge: Blackwell Publishers.
12. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000.
13. Поченцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – К: «Рефл-бук», «Ваклер», 2000.
14. Gesteland, R. (1996). Cross-cultural business behavior: Marketing, negotiating and managing across cultures. Copenhagen Business School Press.
15. Mole, J. (1991). When in Rome... a business guide to culture and customs in 12 European nations. Amacom, American Management Association.
16. Kroeber, A. and Kluckhohn F. (1952). Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions, Peabody Museum Papers, vol.47 no.1 (Cambridge, Mass.: Harvard University, 1952).
17. Pearce R., Robinson R. (1994). Cases in strategic management. New York: McGraw Hill.
18. Gillespie K. and Riddle L. (2004). Case-Based Teaching in Business Education in the Arab Middle East and North Africa. In Business Education and Emerging Market Economies. Perspectives and Best Practices. (Eds.) Alon I. and McIntyre J. Kluwer Academic Publishers, 141–155.
19. Gillespie K. and Riddle L. (2004). Case-Based Teaching in Business Education in the Arab Middle East and North Africa. In Business Education and Emerging Market Economies. Perspectives and Best Practices.

(Eds.) Alon I. and McIntyre J. Kluwer Academic Publishers, 141–155.

20. *Blommaert J.* (2005). Discourse: A critical introduction. Cambridge University Press.

21. *Поченцов Г.Г.* Коммуникативные технологии двадцатого века. – К: «Рефл-бук», «Ваклер», 2000.

22. *Dalton M.* (2000). Culture Shock! Ukraine. Portland, Ore: Graphic Arts Center Publishing.

23. *Brett J.* The Mitten: A Ukrainian Folktale. Retold and illustrated by Jan Brett. Scholastic Inc. 1990. York: Random House.

24. *Galloway V.* (1998). Constructing cultural realities: «Facts and frameworks of association.

In The coming age of the profession: Issues and emerging ideas for the teaching of

foreign languages . Heinle & Heinle Publishers, 129–140.

25. *Gudykunst W. and Kim Y.* (1984). Communicating with strangers: An Approach to intercultural communication. New York: Random House.

26. Euro Disney: The First 100 Days (1993). Harvard Business School case prepared by Research.

Associate Robert Anthony. Rev. June 4, 1993

27. *Hall, E.* (1966). The Hidden Dimension. New York: A Doubleday Anchor Book.

28. *Dalton M.* (2000). Culture Shock! Ukraine. Portland, Ore: Graphic Arts Center Publishing.

29. *Hall E.* (1966). The Hidden Dimension. New York: A Doubleday Anchor Book.

Арсенал для «мистецького міста»: спроба креативного перезавантаження ідолів культури

Ксенія Дмитренко

This article investigates possibilities of development for urban communities by focusing on the ambitious yet problematic project of creating «Mystetskyi Arsenal», a national art center in Kyiv. The author stresses that this project is currently plagued by corporate and state fraud and doomed to a slow death. However, the project can still succeed if it is conceptually revised in favor of concepts that have not been mentioned but have always stood behind the project: the creative city and the imaginary «we» – citizens that as an intellectual community play a role in creating a public space.

Багатостраждальне явище нашого культурного життя, яке зазнало стількох поневірянь і тлумачень, що, врешті-решт, зайшло в глухий кут – «Мистецький Арсенал» – лише напозір здається складною й запутаною історією. При близькому прочитанні її існуючих інтерпретацій натрапляєш на один і той самий привид корпоративно-державницької афери, приреченої на повільне вмирання. Втім, дещо інше розуміння історії, ніж причинно-наслідкове, натякає на те, що ми маємо перед собою не кінець, а початок. Привести цей проект до тями й надати йому нового розгортання може тільки його концептуальна ре-експропріація на користь понять, які ніколи не згадувалися, але завжди знаходились по той бік «Мистецького Арсеналу»: креативного міста, уявного «ми» – громадян, нас як інтелектуальної спільноти, а також нашої ролі у становленні громадського простору.

Нехай точкою відліку буде остання подія – міжнародний конкурс на «Мистецький Арсенал» (далі «МА»). Він

тривав увесь минулий рік і підсумовує процеси за досить тривалий період. Представляти результати конкурсу приїхали самі архітектори-переможці, а 21 конкурсний проект в усьому різноманітті можна було оглянути під час виставки в Українському домі. Архітектура ця є, насамперед, уявною: конкурс на генеральний план може дати лише побіжне уявлення про вигляд будівель, питання ж реалізації взагалі відсувається в далеке майбутнє. Занурення в аналітику проектів може відвести надто далеко від суті справи. Погляньмо на їх виставку як на симптом.

Не представлене, а спосіб представлення, якесь перекручене експо, – саме це впадало у вічі, промовляло до глядача в першу чергу. Зі стін позирали безглуздо радісні, червонощого-радянські обличчя. Космонавти, колгоспники, діячі культури, ще якісь там дядьки!... Під їх поглядами модернова архітектура була змушена відступитися, збитися до купи біля центрального атріуму, навіть ціною втрати можливості нормального перегляду проектів. У накла-

денні настільки різноспрямованих візій в одному просторі можна бачити типову ознаку нашого пострадянського становища. Але головне – жорсткий «виставковий дерибан» не міг не сприйматись як пряме відображення реального розполовинення території «МА» на «президентську» й «олігархічну» частини, що вилилось в алогічне відпадіння «Арсеналу» від «конкурсу на Арсенал»².

Друге, що потребує тлумачення, – не випадкове асоціювання теперішнього архітектурного змагання з конкурсом на забудову Софійської площі в Києві в 30-ті роки. Для тих, хто мав такі асоціації, йшлося насамперед про виняткову значущість обох змагальницьких подій для історії української архітектури. Але зв'язок цих подій на рівні їх значення для простору міста – передусім громадського – можна зрозуміти й інакше. Конкурс 30-х років організовувався тоталітарною державою, що домагалась каналізації архітектурного агону по вертикалі: одним із найсуттєвіших вважалося питання висоти пам'ятника Ленінові. Силові лінії теперішнього змагання простяглися радше горизонтально: архітекторів змусили ламати голову над питанням на кшталт того, як на Сан Марко розбудувати римський Форум³. Відповіді на питання замовників познаходилися і тоді, і зараз, «громадське» ж перебуває в забутті дотепер.

Бентежні ознаки конкурсу відсилають до двох головних проблем нашого урбаністичного буття⁴: відновлення цілісного уявлення про міський простір і необхідність його деідеологізації, формування громадських цінностей. По суті, ми сьогодні можемо уявити наше місто тільки пошматованим, не інакше як поділеним і переподіленим знову. Цілісність – це щось абсолютно неможливе. Наш міський простір – парадокс поєднання частин, кожна з яких тяжіє до повної автономії існування. А оскільки

практично це втілити неможливо, то всюди, вздовж швів примусового з'єднання, відчувається постійна напруга, точиться невинна війна. Лавра й навколо Лаври – це середовище такої напруги парцелів, ворогування відтятих шматків. Окремо існують вотчина «МА»⁵, вотчина «Взуттєва фабрика» й вотчина «галерея «Лавра» – відповідно до номенклатурних позначень, культурно-мистецький, житловий і «культурологічний» комплекси. Всі вони ніби по троху намагаються опікуватися своїми найближчими сусідами, але відчуття просторової розтятості всеодно залишається. Це грошодайні «родини-матери», в логіці яких громадянське волевиявлення цілковито відсутнє.

Протистояти порядку «вотчин» може тільки ідея чогось цілісного. Зокрема, в архітектурних колах поширена думка, що ця ідея може спиратися на топос київських пагорбів⁶. За радянських часів окремі ідеологічні об'єкти вздовж Дніпра вишиковувались у монументальну панораму, споглядну з лівого берега. Якщо ідеологія потребує віддалення, застигlosti й чистої візуальності, то протистояти їй може тільки щось близьке, людиновимірне й життєве. Чого, зрештою, не вистачає київським пагорбам порівняно з парком, що тягнеться крізь усе Гельсінкі, або Англійським садом у Мюнхені? Не вистачає їм саме людей, які би бігали, сміялися, спілкувалися, годували гусей, і виробляли ще купу різних дрібниць, які, власне, й становлять те, що називається публічний простір. Самими лише планувальними директивами й будівельними роботами такий простір не твориться. Якщо в зеленій вісі Києва людей не спостерігається, якщо вона залишається поза життям, то причина цього криється явно не у відсутності травелаторів з верхніх пагорбів до нижніх. Роль «ескалаторів й ескаваторів» у наш час перебирають

машини бажань, різноманітні інституції продукування мрій, – тільки їм під силу створити друге «Я» міста в уявному суспільства. Лише образи, мрії й бажання мають потенцію середовищтворення, перетворення індивідів на громадян.

Насправді, «МА» міг опинитися не так далеко від останніх міркувань, якби один із присутніх у ньому ймовірнісних напрямів розвитку, а саме – «креативний» – став провідним. Зрештою, ми опиняємось у шизоїдній ситуації: з одного боку, в старій будівлі «Арсеналу» реалізовуватиметься державницька ідея всеукраїнського музею, де будуть представлені «тисячолітні надбання» української культури, з іншого, – уприватнений проект культурно-мистецького «містечка», де мають розвиватися музика, кіно й сучасне мистецтво. Але поки що як перший, так і другий разюче розходяться з ідеєю креативного розвитку, як вона розуміється в світі. Це складна, багатовимірна парадигма, що вже має насичену історію на теоретичному й практичному рівнях. В контексті «МА» дотепер чулися лише згадки про окремі її елементи (зокрема, «креативні індустрії»), причому без їх публічного розгортання, пояснення, обговорення. Для порівняння, на Заході на тему креативності щороку проводяться численні конференції, існує своя ієрархія «гуру» в цій галузі, розроблені й реалізуються відповідні стратегії багатьох міст. Креативна парадигма пов'язана зі становленням суспільства знання й з'явою такого соціологічного конструкту як «креативний клас»⁷. Сьогодні поняття «креативності» зазнало такого розповсюдження, що на нього вже не можна не дивитись із підозрою. Тим важливішим, однак, стає наголошення на його принципово важливих засадах з огляду на український контекст. Словом «креативний» позначають стан культури за доби постмодернізму, коли її починають цілеспря-

мовано використовувати й розвивати як джерело економічних і соціальних змін. Культура й усе, що пов'язане з нею, втрачає самодостатність і потрактовується як важіль суспільного розвитку. А це неодмінно зрушує розуміння культури, накладаючи відбиток на засадничі принципи, мету й засоби творчості. Зробити крок назустріч креативності для інтелектуала – означає остаточно відмовитись від розрізнення між високою та низькою культурами. Для митця цей крок може мати наслідком глибоке занурення в соціум, роботу з соціальним не тільки на рівні концепції, але й праксису, аж до участі в освітніх програмах, спільного продукування мистецтва з містянами, наприклад, з метою зменшення етнічних конфліктів.

У креативному суспільстві право бути креативним має кожен, незалежно від віку, досвіду, занять і рівня освіти. Будь-які прояви аматорства, самодіяльність – тільки вітаються. Що стосується інституційних змін, то тут відчутну перевагу отримують освітні й комунікативні функції, тоді як репрезентативні – відсуваються на другий план. Community Arts Center має багато безпосередніх завдань стосовно локусу свого існування, серед яких можуть значитися зняття соціальної напруги, зменшення кількості злочинів і проблемних соціальних випадків. Я не розумію митців, які сприймають такий поворот як принизливий. Зрештою, катартична функція з часів Арістотеля вважалась однією з головних у мистецтві, а сьогодні, завдячуючи саме такому розумінню мистецтва, змінюються суцільні міста⁸.

Взагалі, пов'язаність креативності з певним локусом є принциповою, – і це відбивається у понятті креативного міста⁹. Міська влада бачить свою роль в тому, щоб створювати передумови для розвитку насичених мистецьких осе-

редків, робити суцільні квартали доступними для життя й праці митців. Мистецькі середовища мають поширюватися всією тканиною міста, – мета креативної політики якраз і полягає в тому, щоб забезпечити більш-менш рівномірний розподіл креативності між центром і периферією. Відтак, креативність не є ані державницькою, ані девелоперською ініціативою, вона належить саме місту, й реалізується насамперед на рівні міста й за участі громадян. Сьогодні довготривалі креативні стратегії визначають розвиток багатьох міст світу, причому вони є рівноправними партнерами відповідних соціально-економічних чи планувальних настанов. В Інтернеті можна легко відшукати весь багатогимірний арсенал креативності на рівні міста – від загальних стратегічних програм до конкретних робочих інструментів. Креативне самовизначення того чи іншого міста завжди формується на взаємодії двох рівнів: з одного боку, йдеться про те, щоб відшукати, визначити, активізувати й забезпечити самовідтворення власних креативних ресурсів, з другого – обійняти певну, конкретну позицію в світовій мережі креативних міст.

На жаль, поки що проекту «МА» не вдалося висунути згадані питання на рівень публічного обговорення. Саме так – «не вдалося» й «поки що», адже у згаданому проекті прямо і непрямо брали й продовжують брати участь різні гравці, що обстоюють цілком протилежні погляди. «МА» – це жива, складна, багатогимірна й конфліктна ситуація, що невпинно продовжує розвиватися. Говорити про її скорий фінал, пов'язаний із переобранням президента, діяльністю реставраторів, які «вже все попсували», конкурсом, програма якого є незаконною¹⁰ – значить понижувати значення історії до тривалості одного людського життя. Якщо сьогодні цей проект видається нам занапащеним, за-

старілим й заангажованим, то це ще не означає, що завтра не станеться чогось, що зможе цю ситуацію змінити на протилежну. І це прийде також залежить від того, яке бачення ми разом, і особисто кожен із нас, можемо закласти сьогодні.

Фактично, від початку активізації проекту «МА» у 2005 р., змагалися дві силові лінії. Консервативно-державницькі сили діяли в напрямі витворення культурної ідентичності, заснованої на ідеологічному уявленні про українську націю. Друга лінія, із космополітичним присмаком, ніби орієнтувалася на креативні індустрії. В спробах сформулювати засади розвитку, витворити бодай якусь цілісну ідентичність обидві лінії зазнали цілковитої поразки. Найбільше, на що спромоглися державці, – це типово пострадянський синдром відтворення привидів колоніального минулого – «українського Лувра» або, ще принагідніше, «українського Ермітажу»¹¹. Креативних амбіцій, в свою чергу, не вистачило на те, щоб сформулювати візію креативного розвитку, бо б'ють вони, на жаль, явно не із соціально стурбованого джерела. Ми начебто знову наштовхуємось на неподоланну недолугість нашого перехідного становища: щоб створити інституцію на зразок «музею музеїв» Україні не вистачає сильної руки когось на зразок Людовіка XIV або Петра I, щоб повноцінно розвивати креативні індустрії громадянського суспільства.

Спочатку обидві лінії досить щільно взаємодіяли, намагалися знайти точки перетину, однак, зрештою, коли конфлікт сягнув пікової точки, їм довелося домовитися про остаточне розмежування, що й позначилось у згаданому просторовому розподілі. Але головна біла пляма проекту «МА» – це його абсолютна «космічність», існування поза містом як просторовим і соціальним явищем. Саме міський вимір, як виглядає, до

останнього моменту був цілковито виключений з цієї історії. Інституції міської влади, які могли б підтримати й провести ідею просторової цілісності й стратегії креативного розвитку, фактично, обстоювали вузькокорпоративні інтереси, тишком-нишком підпорядковуючись наказам держави. Мистецькі, архітектурні й інші культурні та громадські організації, що були причетні до окремих аспектів питання, теж не спромоглися, ба, навіть не були зацікавлені у виробленні альтернативної програми та її обстоювання всупереч можновладцям.

Чому так сталося? Чому навіть інтелектуали не змогли об'єднатися й запустити в обіг інші версії стратегічного й просторового розвитку «МА»? Йдеться не про відсутність бачення як такого, а про відсутність «консолідованого» бачення¹². Якщо «МА» справді є обіцяною чогось іншого, то це інше можна тлумачити як подолання того постколоніального становища, в якому ми опинились. З'ява «Арсеналу» в Києві була одним із наслідків політики спорудження системи фортець на кордонах Російської імперії, інакше кажучи, – прямим актом колонізації. Споруда гігантських масштабів призвела до масового переселення місцевих мешканців і появи нового Печерська в соціальному й символічно-просторовому сенсі. Маємо перед собою одну із колонізаційних дій, що визначили Київ на століття вперед, не менш потужно, ніж, скажімо, регулярне розпланування Подолу, проведене на початку XIX століття імперською владою¹³. Безперечно, нове життя «Арсеналу» в наш час має відзначатися певним критичним ставленням до його імперського минулого. Натомість маємо відтворення колоніальних моделей, джерело яких ховається в притаманній імперіалізові «структурі почуття», не тільки нас як до інших, а й нас як одне до одного¹⁴.

Насаджувані століттями імперські розрізнення із зовнішнього змістилися всередину, продовжуючи визначати логіку колишніх колоній. Сучасні критичні теорії стурбовані тим, щоб сформувати підґрунтя для альтернативної моделі міжкультурних взаємодій, поза домінуючим поділом на підкореного й підкорюваного й політикою взаємних обвинувачень. Багато дослідників констатують застарілість описових моделей культури, заснованих на таких модерністичних термінах, як нація, ідентичність, традиція. Їм намагаються протиставити нове розуміння сучасного світу, виражене через поняття «культурного супермаркету», *cultural congestion*, трансідентичності. Ситуація нового Вавилону характеризується не діалектичними суперечностями, що завше передбачають можливість зняття, а радше нерозв'язуваною, іноді просто-таки абсурдною, невиражальною через мову, апорійністю. Дія, що розігрується на театральній сцені сучасної культури – принципово конфліктній – не може мати якогось одного звершення. Спинити цю гру сил неможливо, – це театр без режисера, – треба прийняти її як вона є й самому включитись у дію.

Принциповим у настановах сучасних дослідників є наголос на необхідності відмови від поняття «Іншого», зосередженого на розрізненні, й зміни його на «ми», причетного до стирання жорстких меж, можливостей перетинів різних культур, переходів між ними. Це «ми» можна тлумачити у двох вимірах – світу й міста. Відновлення космополітичного світогляду¹⁵ має сенс лише за умови віднаходження свого практичного відповідника на рівні міської спільноти, яка, так само, як і світ, засновується на вмінні співіснувати, поділяти один-і-той-самий-простір-в-один-і-той-самий-час, витворювати якісь проміжні, середні форми самості.

Для архітектора з Японії Арати Ісозакі, чий проект переміг у конкурсі на «МА», наголос на культурних розрізненнях й межах немає жодного сенсу¹⁶. Сучасний архітектор, під орудою якого знаходяться всі останні технологічні здобутки для перетворення й переплавлення історичного спадку – від Парфенона до Центра Помпіду – чудово усвідомлює, що дотримання тієї чи іншої культурної ідентичності сьогодні передбачає не менше жонглювання візуальними образами, аніж її порушення. Метافорою сучасного світу для Ісозакі є Токіо – архіпелаг надурбанізованих

острівців, кожен з яких являє складне, багатоманітне нашарування субкультур. Про острівці неможливо сказати щось цілком певне – це не сутності, а процеси, швидкоплинні й непередбачувані. Урбаністика прощається з вічним і стає фізіогномікою, наукою про приховані, неловимі сили просторових перетворень. Разом із тим, спостерігаючи це нове обличчя світу, неможливо не відчувати незадоволення: світ досі потребує допомоги, а історія – рушійних ідей. Як «Я» не має сенсу без «Ми», так світ не можливий без міста. Подібні думки змушують знову відчинити двері «МА».

Примітки

¹ Йдеться про виставку портретної колекції Петра Ющенка, що на той час обіймала всі п'ять поверхів Українського дому, включно з приміщенням, де знаходилась проектна експозиція «МА».

² Восени 2007 р., після скандалу зі зруйнуванням Мазепиного валу, Віктор Ющенко «вольовим чином», остаточно доручив опікуватись старою будівлею «Арсеналу» Інституту «Укрпроектреставрація». Відповідно, стара споруда опинилась поза межами архітектурного конкурсу, організованого на решті території ДП «Мистецький Арсенал», що знаходиться під впливом голови спостережної ради ВАТ «МИР» Ігоря Дідковського. *Ведерникова І., Щоткіна К.* «Мистецький Арсенал»: проект бізнесу чи президента? – www.dt.ua/3000/3680/62782/.

³ Загальна площа споруд, включених до конкурсного завдання, передбачала надзвичайно високі показники щільності забудови.

⁴ Здається, саме цією категорією має похити опікуватись філософія, враховуючи всеохопний урбаністичний розвій сучасного світу.

⁵ З огляду на факт розподілу його території можемо говорити, що маємо не одну, а дві вотчини «МА», кожна з яких, певна річ, діятиме за власними законами.

⁶ Зокрема, Володимиром Шевченком розроблена містобудівна концепція створення туристичного й культурно-рекреаційного комплексу від Кирилівського монастиря до Лисої гори. Проект зонування Печерського району (Інститут урбаністики, Генріх Фільваров) включає поняття «туристичної вісі» на пагорбах вздовж Дніпра. Поки що ці ідеї можна вважати приналежними виключно їх розробникам, адже вони не отримали відчутної підтримки ані у міській раді, ані у громадян. Очевидно, що для урбаністичного справдження, феномен київських пагорбів ще потребує свого символічного осмислення, до якого, потенційно, могли б долучитися не тільки архітектори, а й історики, археологи, митці, соціологи і філософи. Поки що на рівні колективного уявного цей топос цілкомовито відсутній.

⁷ Це поняття ввів до обігу й продовжує активно розвивати американський соціолог Річард Флоріда.

⁸ Йдеться про перетворення таких міст як Богота, Тирана, Колумбія й Куритіба, де масштабні мистецькі події, логіка яких трималася на вістрі соціальних проблем, стали суттєвою частиною політичних реформ.

⁹ Класична розробка цього поняття в книзі *Landry Charles. «The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators»*. London: Earthscan Publications (Comedia), 2000.

¹⁰ Територія «Арсеналу» є частиною охоронної зони Києво-Печерського заповідника. Згідно з чинним законодавством, будівництво в цій зоні заборонено. В суспільстві про це добре відомо: саме цей аргумент проти конкурсу неодноразово повторювався у мас-медіа.

¹¹ Це один із двох образів «МА» в українських медіа – «піднесений». Згідно з іншим, «дійсним» – «МА» виступає як типова загарбницько-комерційна оборудка політико-бізнесової шайки. Предикатом у першому випадку виступає «музей музеїв», у другому – перелік лише фізичних об'єктів будівництва (центр сучасного мистецтва, кіноконцертний зал, дитяче містечко, апартаменти тощо), значення яких виражається, насамперед, через кількість квадратних метрів. Якихось інших образів в колективному уявленні про «МА» поки що не склалося.

¹² «Консолідований» тут відсилає до бачення розвитку культури, пропонованого Едвардом Саїдом. Дослідник закликає, з одного боку, до контрапунктового прочитання культури, чуттєвого до владних відносин, а з іншого – принципового визнання неоднорідності й гібридності культури як такої. Унітарне бачення культурної ідентичності, налаштованість на виокремлення, розмежування й очищення культур, становить підґрунтя імперіалістичного ладу, що має місце дотепер. – див. *Saïd E.*

Культура й імперіалізм. – К.: «Критика», 2007.

¹³ Коли російська імператорка Єлизавета II завітала до Києва у XVIII столітті, вона не побачила в ньому міста. Відтоді політика російських імператорів була спрямована на те, щоб створити тут місто наче з нічого. Протягом останніх трьох сторіч Київ розвивався як колоніальне місто, саме тому його сучасний розвиток слід би було розглядати, насамперед, на тлі інших пост-колоніальних міст світу.

¹⁴ Це структура жорсткого розрізнення між «своїми» й «чужими» на практиці яскраво виявилось у відвертій чи прихованій ворожнечі й зневазі, які у випадку «МА» спостерігались неодноразово, починаючи зі ставлення до іноземних експертів й архітекторів, завершуючи неприйняттям одне одного представниками різних творчих спільнот в Україні.

¹⁵ Ульріх Бек розглядає космополітичне бачення як таке, що може змінити усталені на сьогодні міжнародні відносини через відкриття уявних кордонів між суспільствами, усвідомлення й прийняття конфліктної природи культурних ідентичностей – див. Hauptmann D. A Cosmopolitan View on Thinking and Being-in-Common. – The Domestic and the Foreign in Architecture. Rotterdam: 010 Publishers, 2007. p. 81–93.

¹⁶ *Gleiter J.H.* Conversation with Arata Isozaki. – *ibid.*, p. 276–286.

Повернення комедіантів, або Що може вуличний театр?

Наталя Висоцька

This article deals with the phenomenon of street theatre that is being revived in Ukrainian cities. Street theatre has no expected target audience, and therefore is more universalist in its appeal than traditional western theatre. The former conceptualizes time and space in a unique way and employs visual, pantomimic, and musical elements rather than words. Although street theatre alone cannot revive the feeling of spirituality among anxious city residents, it can pull them out of their routine existence even for a short while and provide them with a new reality of spiritual freedom and flight of fancy.

Кияни, які – навмисно чи випадково – опинилися одного травневого дня на Подолі, у сквері напроти кінотеатру «Жовтень», стали свідками (чи, радше, учасниками) події, поки що рідкісної для нашого міста. Перш за все, очам новопривулців відкрилася дивна споруда, що височила у центрі скверу. Згори вона, мабуть, виглядала, як величезне коло, поділене на сектори завісами, з чимось на кшталт вишки для спостереження у центрі. Наближення до неї дало можливість з'ясувати, що кожний з тринадцяти сегментів кола представляв окрему «кімнатку», де предмети (або їхні символи) натякали на смаки, заняття або примхи її власника. З гучномовця лунали не пов'язані між собою музичні фрази та інші звуки. Отже, знайомство з виставою просто неба, почалося з кружляння по колу, з придивляння до різних частин запропонованого пазла у намаганні скласти його у цілісний візерунок.

Нарешті, починається дія. У кожній «кімнаті» з'являється її насельник (чоловічий рід тут вжито умовно, оскільки серед учасників були і хлопці, і дівчата, а істоти, які «мешкали» у ізольованих чарунках, навряд чи мали стать). По-

клоунському вбрані та загримовані, вони були схожі не так на людей, як на ляльок чи роботів. У кожному відділенні розгортається своє дійство/життя... Побачити водночас все, що відбувається, зазвичай, неможливо – отже, глядач має обрати одну з потенційних тактик: або зосередитися на якомусь одному персонажі (а відтак, не побачити решту), або ходити по колу, вихоплюючи по миті з «існування» кожного (мій вибір). Спочатку здається, що у хаосі жестів, звуків, рухів немає жодної логіки – один «герой» зосереджено поряється з якимись технічними уламками, друга – у прозорому простирадлі – явно втратила когось (або щось) дуже дороге і лементує з цього приводу, третій начебто зображує маленьке дитинча з його іграшками, четверта під піонерський салют раз у раз здіймає нагору червоний прапор... Але, перефразуючи «Гамлета», з часом розумієш, що у цьому безладі, напевно, є система, і поступово у свідомості з розрізнених «ниточок» починає сплітатися значеннева мережа. Після декількох обертів навколо цього мініатюрного світу в розрізі, попри розмаїття представлених фізичних дій на перший план виступає

те, що є для них спільним, – позірна відсутність мети і смислу. Абсурдність підсилюється багаторазовим механічним повторенням. У результаті вся конструкція, з її живими та неживими елементами, начебто унаочнює одну з найпоширеніших метафор людського життя, народжених у минулому столітті, – як самотнього животіння, що втратило духовний стрижень й етичне обґрунтування, перетворившись на порожнє автоматичне відтворення завчених рухів, слів, вчинків. З іншого боку, вона схожа і на ілюстрацію до артикульованої Дж. Бентамом і розвиненої М. Фуко візії суспільства як величезного Паноптикону, де життя всіх разом і кожного окремо абсолютно прозорі для неунікненого ока влади...

Проте продовжувати низку асоціацій немає часу – мешканці «нірок», перервавши безлуду безкінечність своїх дій, один по одному, спочатку боязко, обережно, а потім все сміливіше висуваються за межі «помешкань», несміливо опановують нову територію. Саме на цьому етапі вистави (або хепенінгу) глядачі перетворюються на її мимовільних учасників – дивні істоти жестами, очима, невиразними звуками намагаються встановити з ними контакт, залучити до спілкування, викликати зворотну реакцію. Люди реагують по-різному – хто ніяковіє, хто охоче підтримує гру, хто байдуже відвертається... Стає зрозуміло, що персонажі страждають від своєї самотності, що вони зачаровані можливістю виходу з власної «камери-одиночки», але не знають, як скористатися з неї, бояться покинути індивідуальний, хоча й осоружний, простір заради ширших, але невідомих і лячних обріїв. Нарешті одному з них спадає на думку рятівна ідея – невідомо звідки з'являється мотузочка, і тримаючись за неї, поєднані нею, як символічним ланцюжком віри, надії, любові, істоти нарешті

переступають невидимий кордон між світом знаним і незнаним, вириваються на волю, і скочивши у трамвай, що якраз під'їхав до зупинки, зникають у химерному лабіринті будинків, електродротів, дерев...

Глядачі/співучасники залишаються у сквері – дещо ошелешені, свідомі того, що вони щойно не просто «побачили», а й «пережили» щось незвичне. З програмки можна дізнатися, що мистецьким об'єднанням під дивною назвою «Театр з того світу» (керівник С. Ененберг) було представлено «міську містерію» (до цього жанрового визначення ми ще повернемося) під назвою «Пісня пісень, або Метелик мрії». Виставу присвячену рідному Києву. Пізніше ті, хто були у сквері, подумки реконструюватимуть деталі видовища/події, намагатимуться розгадати його множинні значення, шукатимуть різні інтерпретації. Але одразу після вистави очевидно одне: міські (зокрема, київські) вулиці потроху починають «пригадувати» свою давню функцію сценічного майданчика.

Зазвичай, вуличний театр – явище давнє, добре знане у світі, яке, втім, лише нещодавно стало об'єктом серйозного наукового вивчення (як приклад, можна навести монографію Біма Мейсона «Вуличний театр та інші вистави просто неба», 1992). Дослідники наголошують на унікальності цього феномену в культурній парадигмі, зумовленій зовсім іншими стосунками акторів з публікою, ніж у традиційному західному театрі. Причини звернення митців до цієї дещо екстравагантної форми можуть бути різні – від нездатності знайти свою нішу в інституціалізованому театрі до свідомого вибору, підказаного соціальними, політичними, естетичними мотивами. Хоча б як там було, всі визнають за театром вулиць більший ступінь демократичності, оскільки він апелює до непередбаченого глядача. Не можна та-

кож не помітити кардинально відмінної природи його енергетики у порівнянні з театром звичайним, абсолютно інший тип поводження з часом і простором, перевагу візуального, пантомімічного, дійового та музичного елементів над основним знаряддям європейського театру останніх століть – словом (хто його почує, те слово, у вуличному галасі?). Очевидна наступність сучасного вуличного театру щодо його ранніх попередників – карнавалу, комедії дель арте, вистав вуличних комедіантів. Всі ці елементи можна простежити і вичленити у «Пісні пісень...»

Але мене, у першу чергу, зацікавило питання, що означає повернення вуличного театру до сучасного урбаністичного простору? Які суспільні, психологічні, естетичні імплікації несе воно для міста? Спроба дати відповідь спонукає поглянути далеко-далеко назад, до джерел театрального мистецтва.

Було б помилкою стверджувати, що театр «народився» на вулиці. Його коріння, як вважає більшість дослідників, ховається у товщі тисячоліть, сягаючи часів, коли ані вулиць, ані міст ще не існувало. Серед різноманітних гіпотез походження театру однією з найбільш авторитетних є гіпотеза, що його предком був ритуал, комплекс магічних дій, періодичне відтворення котрих гарантувало (у колективній свідомості спільноти) не лише добробут, а й саме її існування. Отже, однією з первинних функцій театру було об'єднання членів певної громади на основі віри у спільні цінності (або єдиного для всіх Бога чи Богів). Проте з розвитком суспільства ця функція слабшає, оскільки ерозії піддається ідентичність світобачення, той «єдиний колективний досвід», на ґрунті якого у минулому відбувалося єднання виконавців та глядачів у монолітне ціле. Під час переходу мотивованої магічної дії в немотивований об-

ряд домінантною стає естетична функція (П. Богатирев), і єдиний простір спільного переживання поділяється на «простір виконавців» і «простір глядачів», які з активних учасників дії трансформуються на її пасивних спостерігачів. Паралельно з еволюцією театру розвивається субкультура вуличних вистав (фокусники і жонглери, акробати і дресирувальники, клоуни та блазні були атрибутами найдавніших цивілізацій, але ми звикли асоціювати цей тип «низових» розваг радше з цирком, аніж з театром). На відміну від античного театру, який не переживе краху своєї цивілізаційної моделі, ці нехитрі, здавалося б, культурні форми виявляють неабияку гнучкість, пройдуть крізь століття, що засвідчує їхню відповідність глибинним структурам людської психіки. Саме вони – а отже, й «вулиця» – відіграють істотну роль у «другому народженні» театру в середні віки.

«Померши» разом із загибеллю античної культури, театр знову відродиться з ритуалу, на цей раз ритуалу християнської церковної відправи. Але, як демонструє дослідник цього феномену М. Андреев, одного католицького богослужіння було замало для з'яви у нових обставинах повнокровного театрального видовища. «Сила, що породила драму, має бути і позаположна і співпричетна відправі, не має цілком підходити під принципи організації католицького культу і разом з тим не повинна спричиняти в ньому реакцію відторгнення». Таку силу, на думку вченого, могла акумулювати лише універсальна та засаднича форма життєдіяльності, в межах котрої відбувається орієнтування людини у природному та суспільному космосі. Іншими словами, знов-таки ритуал. Нею був карнавал, тобто культурна форма, невід'ємна від міського часопростору. Отже, основними жанрами середньовічної драматургії стають три

«М», невіддільні від духовного космосу тодішньої людини – містерія, міраклі і мораліте, плюс їхній знижений «двійник» – фарс. Згадаймо, що й описана на початку вистава має у підзаголовку дефініцію «містерія». Ця жанроформа, відтворюючи на кону події Старого та Нового Заповітів, сакралізує дійсність, підштовхує до стрибка з виміру «тут і тепер» у вимір «всюди і завжди», підказує сприймати матеріальне як відблиск духовного. І тут ми можемо поцікавитися, чому сучасне мистецтво тяжіє до категорій давнього минулого.

Річ у тім, що зазначене вище історичне протиставлення сцени і залу, потреба долати їхню розщепленість стали в історії театру вічною проблемою, яку кожний театральний напрям розв'язував по-своєму. При цьому втрата театром «колективного духу» особливо гостро відчувається напередодні та у ході соціальних змін, коли зростає потреба у силах, здатних об'єднати громаду навколо спільних аксіологічних орієнтирів. Для таких періодів характерні спроби повернути театрові його первинні – магічні та з'єднувальні – функції, які у процесі його розвитку значною мірою поступилися естетичній.

Саме ця ідея утворює стрижень театральних концепцій перших десятиліть минулого століття, коли творці «нового театру» по обидва боки Атлантики, часто незалежно один від одного, дійшли висновку, що «реалізм» у формах побутової життєподібності вичерпав себе. Переконаність у невідповідності наявних театральних жанрів та усталених постановочно-акторських штампів вимогам часу та потребам індивідуальної людської душі пробуджувала їхнє глибоке незадоволення та спонукала до експериментів у різних напрямках, у тому числі таких, що вели до занурення у спільне духовне переживання пратеатрального дійства. Цьому сприяло і

відродження наприкінці ХІХ століття інтересу до міфу в європейській культурі «на трагічно-кризовій основі» (Е. Мелетинський). Багатьом діячам культури того часу, що у розпачі застигли перед феноменом богопошищеності людини у ворожому, незбагненному світі, разом спало на думку, що саме театрові призначено поновити зруйновані зв'язки між людьми, між людиною та основоположними засадами буття.

Теоретиків театру засмучувало перетворення учасника священного дійства на пасивного спостерігача, проведення, за словами росіянина Вяч. Іванова, «зачарованої межі між актором і глядачем, що поділила театр у вигляді лінії рампи на два чужі один одному світи: той, що лише діє, і той, що лише сприймає, – і немає вен, що з'єднали б ці два окремішні тіла єдиним кровообігом творчих енергій». Новий театр бачився його adeptам на шляхах спільної релігійної дії – він створюватиметься всередині громади, пов'язаної тотожними переживаннями і вірою в єдину реальність; в ньому немає «розподілу на глядачів та акторів. Немає рампи, і сама дія перетворюється на культ, і природа такого театру визначається вже не естетичними категоріями..., а релігійними».

Ці сподівання близькі до мрій, що їх майже у той самий час плекали видатний англійський новатор режисури Е.Г. Крег і засновник знаменитого французького театру «Старий голуб'ятник» Жак Копо, «швейцарський самотник» Адольф Аппія та близький сподвижник реформатора американської сцени Юджина О'Ніла – Кеннет Макгоуен, теоретик «Театру духу».

Не лише режисери, а й драматурги захопилися баченням театру як нового святилища (У.Б. Йетс, Т.С. Еліот, вже згаданий О'Ніл, який вбачав шлях до зцілення від стану самотності та неприкаяності сучасної людини не у сфері

соціальної дії, а у регенерації гармонії з Універсумом, злиття індивідуального «Я» з єдиною Світовою Душею).

Наступна хвиля ностальгії за сакральним нахлинула на західний театр у 1960–1970 рр. і живилася, з одного боку, політичними реальностями доби, що вимагали від мистецтва ефекту комуналізації, а з другого, постулатами «театру жорстокості», розробленими А. Арто. На відміну від зламу століть, рух до повернення театру його першооснов у другій половині XX ст. часто-густо набував виразної політичної забарвленості. «Нові ліві» прагнули злити з категоріями естетики свої радикальні суспільні ідеї. В результаті молодіжний бунт 1960-х рр. в країнах Західної Європи та США відзначився особливою театральністю. В практиці американського авангарду («Лівінг-тієтр», «Перформенс Груп», «Ла Мама», «Бред-енд-Папшет», «Кафе Чіно», «Тієтр Джінісіз» тощо) взяла гору точка зору на театр як на «співпереживання, співпричетність до певних колективних форм свідомості та дії, коли індивідуальний глядач стає водночас і актором, учасником своєрідного ритуалу». Особлива чутливість до подібних тенденцій характеризувала у США 1960–1980-х рр. театральну діяльність етнічних та інших меншин (афро-американці, азіато-американці, чікано тощо), заклопотаних проблемою згуртування відповідних расово-етнічних груп на основі єдиної системи цінностей.

Немає сумніву в тому, що сучасне українське суспільство перебуває у стані кризи, причому не лише перманентної політичної та соціальної, а й духовної. Ця обставина, разом із потребою в національній самоідентифікації, у згуртуванні аудиторії (ширше – соціуму) на базі спільної аксіологічної платформи пояснює, на мою думку, поновлення інтересу наших драматургів до сак-

ралізованих театральнo-драматургічних форм, на що дослідники (у тому числі, і автор цих рядків) вже звернули увагу. Проте кроки у цьому напрямі можуть відбуватися по-різному – не лише у п'єсах, призначених для постановки на традиційній сцені, а й у вигляді експериментів з виходом за межі театральної будівлі, безпосередньо в урбаністичне середовище.

Варто пригадати величезну і неодонозначну роль топоса міста у культурі Нового часу – з одного боку, як потужного чинника, що спричинився до її формування, визначив цілий ряд її засадних елементів, а з другого – як носія деструктивних для неї (і для людини як такої) імпульсів. Місто у колективному сприйнятті доби (пост)модерну є одночасно і конгломератом мільйонів людських істот, який пропонує їм безліч механізмів згуртування, і роз'єднувачем, атомізатором, що, на відміну від комунальності сільського буття, нав'язує своїм мешканцям модель усамітненого існування у відокремлених індивідуальних клітинках. Усвідомлення (чи смутне відчуття) цієї амбівалентності породжує як спонтанні сплески агресії, котрі стали невід'ємною прикметою життя великого міста, так і креативні акції та проекти, спрямовані на подолання прірви відчуженості між окремими «частинками» величезного міського організму.

У 1992 р. часопис «Кур'єр ЮНЕСКО» майже повністю присвятив своє червене число мистецтву вулиць. Редколегія пояснила вибір теми такими аргументами: «Мандрівний театр і цирк...фестивалі просто неба...величезні фрески, що пожвавлюють урбаністичний пейзаж...Сьогодні багатоліке мистецтво вийшло на вулиці, аби люди в усьому світі дивилися і віднаходили утрачену в минулому його життєдайну силу.

Колись давно міста були веселі та яскраві; у сучасному світі вони стали сірі. Нині, проте, ми помічаємо ознаки спротиву цій урбаністичній монотонності. Люди, що живуть у величезних світових містах, прагнуть відновити мову кольорів. Вони мають ностальгічне почуття належності й причетності до довкілля; вони відчуваються невдоволеними, коли виникає відчуження.

У деяких видах мистецтва, таких, приміром, як цирк і театр, повернення до своїх джерел може відбуватися під знаком волелюбності і навіть революційності...

Усе частіше й частіше люди і в містах, і в селах збираються разом, аби повернути до життя тих, хто живе поруч...

Нехай сцена, винесена на вулицю, стане місцем для демонстрації дружніх почуттів та для культурного діалогу».

Але повернімося до вистави, враження від якої стимулювали ці нотатки. За своєю націленістю вона, вочевидь, ближча до онтологічних та екзистенційних пошуків театру початку минулого століття, ніж до політизованих вуличних шоу, які з 1960–1970-х рр. і до наших днів виступають інструментом суспільної боротьби та протесту. У бесіді з автором статті режисер Сергій Ененберг визначив завдання вистави як спробу сполучити глибоке індивідуальне переживання з активною взаємодією. Для кожної дійової особи було запропоновано певний сценарій, виходячи з його/її індивідуальності. Вживаючись у намічений пунктиром образ, учасники фантазували етюди, часто у стилі клоунади, скажімо, блискучого Слави Полуніна. Зазвичай, вони не мали на меті створити психологічно ймовірних героїв з реалістично розробленими характеристиками. Їхні персонажі – взагалі не люди, але в них багато від людей; ці «істоти» втілюють різноманітні варіанти не- або

підсвідомого кожного з нас, перебуваючи за межами «раціо». Про це сигналізують й їхні імена – позбавлені сенсу, але досить сугестивні звукові комбінації. Всі вони втратили минуле, а теперішнє переживається ними майже несвідомо. День у день вони здатні лише незмінно програвати ті самі жалюгідні залишки способу життя. Хоча б як це парадоксально, каже автор вистави, але це і є справжність нашого існування, адже життя людини на 80 % відбувається механічно. У Сергія Ененберга, так само, як і в театрі абсурду, який, до речі, багатьма рисами своєї поетики завдячує традиції клоунади, цей факт стає джерелом трагікомізму. Згадаймо теорію комічного Анрі Бергсона, за якою автоматизм, виявлений у живому, є смішним, оскільки суперечить сутності дійсності, що полягає у постійному русі. Це положення, у свою чергу, відсилає до Гегеля з його визначенням смішного як контрасту суттєвого та його проявів, як суперечності, через яку явище знищує само себе всередині самого себе.

В алегоричному плані театральний текст «Пісні пісень...» можна прочитати як пошук індивідуальними душами основи для об'єднання. Проте краще надати слово творцям вистави: «Ми називаємо нашу містерію “ПП або ММ”. Повна назва “Пісня пісень або метелик мрії”. Вистава – це роздуми про самотність сучасної людини і “богопопущеність” створеного нею світу. У виставі діють істоти, які є нащадками людей, що пережили кінець історії і знищення ноосфери. Вони мешкають у клітинках дивного спустошеного мегаполісу, не знаючи про існування одне одного, мешкають, лише частково свідомі себе, у побутових або духовних процесах, начебто позбавлених колишнього сенсу заради чогось нового, що і сенсом не назветься. Їхні дії і цінності перетворилися на хаотичні імпульси, рефлексивні загиблих

цілей людського минулого. Але одного разу істоти зустрічаються, відкривають для себе одне одного та... Зрештою, якщо з розумом в нас не вийшло, можливо у них вийде без?» Завважимо, мотив об'єднання, має тут не стільки соціально-політичну (на кшталт «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»), скільки духовну семантику, що підкреслюється матеріалізованим образом мотузки (адже слово «релігія» походить від латинського *religare* – «пов'язувати»). «Бути разом» мислиться можливим лише у Всесвіті, де є Бог (трактований як духовне начало). Лише на його тлі ми можемо бути одним, хоча ми й різні. Йдеться про потребу сприймати життя як спілкування з Богом, відчувати себе єдністю, тому що Бог говорить не лише з кожною людиною, а й з родом людським як спільнотою.

Таким чином, переконуємося, що пошуки «Театру з того світу» багато у чому суголосні напряму думок театральних діячів столітньої давності. І це не дивно – адже за останні сто років якщо у метафізичному стані людини щось і змінилося, то лише на гірше.

Але чому театр має таку незвичну назву? Познайомимся трохи з його історією. Автор цього і багатьох інших культурно-мистецьких починань Сергій Ененберг – професійний режисер, випускник славетного Ленінградського державного інституту театру, музики та кінематографії (нині – Санкт-Петербурзька Академія театрального мистецтва). Робота у чотирьох професійних театрах не принесла йому творчого задоволення; мріялося про театр іншого типу – театр духовної єдності. Одним з найпоширеніших шляхів до створення нового театру завжди була студійна робота. Отже, на базі київських бібліотек мистецтв виникають студії, учасниками котрих стає молодь (переважно, студентська). У 1996 р. їхніми силами пос-

тавлено виставу «Готель для мандрівників у прекрасне» за п'єсою київського автора С.Козлова. Пізніші постановки включають «Сторож» нобеліанта Г. Пінтера, уривки з шекспірівської «Бурі» та водевілі А. Чехова... А на вулицю театр вийшов ще десять років тому, коли на Хрещатику та Андріївському узвозі було представлено комедію М. Кропивницького «По ревізії».

Одним з найсміливіших експериментів театру (що викликав найбільшу зацікавленість київської преси) стала постановка фрагментів з роману Ф.М. Достоевського «Ідіот» у Київській міській клінічній психоневрологічній лікарні № 1, призначена, в першу чергу, для пацієнтів.

Є у С. Ененберга та його однодумців амбітний театральний (і водночас сакральний) проект, що має на меті створення вистав або цілих циклів, пов'язаних з місцями духовного випромінювання різних культур: грецькими Дельфами і єврейським Єрусалимом, католицьким Римом і мусульманською Медіною, слов'янським Світлоярм та індуїстським Ауровілем. Полікультурність, свідомо націленість на плекання єдності в розмаїтті є принциповою засадою всього, що робить режисер.

Сергій Ененберг – людина навдивовижу творча; при цьому він не просто фонтанує ідеями, а й має силу волі і цілеспрямованість для їхнього втілення. Театр мислиться (і твориться) ним як частина клубної мережі, що має багато векторів, і де практики різних видів мистецької (духовної) культурної діяльності перебувають в єдиному полі, спілкуються, співдіють, де між ними відбувається обмін ідеями та енергією. Цю мережу формують, на додаток до театральної, літературна і художня студії, а також філософський клуб «Мінерва».

Для багатьох юнаків і дівчат студія визначила життєвий шлях – вони вчать-

ся на театральних чи кінофакультетах, або вже закінчили їх і працюють у театрі та кінематографі. Ще більше з них професіоналами не стали, але роки, проведені під струменем високої духовної напруги, не могли не вилитися у яскравий екзистенційний досвід.

У кризовій ситуації 2002 р., коли припинилося будь-яке фінансування і підтримка театру з боку міських та інших структур, його діячі влаштували символічні похорони тодішнього варіанту театру, але, не гаючи часу, відсвяткувати народження нового, який і назвали «Театром з того світу».

Сьогодні, як завжди, команда Сергія Ененберга на чолі з її невтомним ватажком має безліч планів; при цьому вона відкрита для спілкування і взаємодії з

гуманітаріями всіх напрямків знання для пошуку спільних проєктів, ідей, перспектив.

Повертаючись до питання, поставленого у заголовку, відповім так: вуличний театр сам по собі (в Києві, до речі, з'являються й інші його версії, наприклад, у Києво-Могилянці), зазвичай, не спроможний виконати гігантську роботу з відновлення у сучасних заклопотаних городян бажане відчуття духовної співпричетності один одному та вищій силі. Проте він здатний висмикнути їх, бодай ненадовго, з рутини механічного існування, відкрити «третє око» в іншу реальність – духовної свободи і вільного польоту фантазії. А відтак – нехай наші вулиці частіше перетворюються на сценічні майданчики!

Мистецтво і громада:
як разом покращити
навколишній світ?
(Нотатки із Зальцбурга)

Наталія Мусієнко

The development of culture and art is an important criteria for social stability. Culture and art are social projects and thus foster inclusion in social life and expression and promotion of one's cultural (or national) individuality in the global world. For contemporary Ukraine, mobilization of artistic and cultural resources for community development is timely and possible, provided that they are perceived and treated as catalysts of economic and social change as well as proponents of ecological thinking. Culture and art are a resource, but they require investment for successful development.

На трояндах Зальцбурга лежав сніг. І не танув. На календарі було 20 жовтня 2007 р. *Ранувато*, – розмірковував вголос повільною англійською таксист. *А ви у нас вперше?* – Так, – я ствердно хитаю головою і дивлюся на сніг та свої легкі туфлі. – *А у нас Моцарт народився...* – Так, – знову погоджуюсь я. – *А ви звідки?* – Україна – відповідаю я. – Ооо... – задумався таксист. – *Звідки?* – У-к-р-а-ї-н-а. – Ах, Україна, – розуміє таксист, – *ніколи не чув це слово англійською, а тепер от знаю*, – і помітно жвавішає. – *Кличко, Кличко*, – повторює він. Так, – полегшено зітхаю я, лекцію з географії скасовано. – *У нього не тільки м'язи, але ще й розум і добре серце*, – запевняє мене таксист. – *А що він нині робить?* – Гм... – цікаве питання. – *Збирається стати мером Києва*, – звітую я. – *Це добре*, – переконаний таксист, – *Я б за нього голосував. А за Тайсона – ні. У того тільки м'язи...* Машина гальмує. Повільно відкриваються чавунні ворота Палацу Леопольдскрон. Надвечірній туман вкриває старовинний французький парк і розкішну будівлю в стилі рококо. Поруч містично виблискує велике озеро.

Тиша. Ввічлива дівчина на рецепції подає мені ключі від кімнати та теку документів...

**Зальцбурзький Глобальний Семінар
у палаці Леопольдскрон**

Палац Леопольдскрон був збудований у 1736–1744 рр. князем – архієпископом Зальцбурга Леопольдом Фірміаном, великим шанувальником мистецтва та науки, який, проте, увійшов в історію своєю роллю, яку відіграв у вигнанні з цих земель протестантів: у роки Реформації князівство було одним з найголовніших осередків католицизму. Наступний володар палацу граф Лактанц значно поповнив колекцію живопису полотнами Рембрандта, Рубенса, Дюрера, Пуссена і Тиціана, а також став одним з перших спонсорів музиканта Леопольда Моцарта та його славетного сина – Вольфганга-Амадеуса.

У XIX ст. палац переходив від одних власників до інших, втративши більшу частину своєї мистецької колекції і блиску. Нова доба розпочалася в 1918 р., коли палац купив відомий театральний режисер Макс Рейнхард, який разом з Рихардом Штраусом та Гуго фон Гофмансталем засновує в 1920 р.

Зальцбургський музичний фестиваль. Рейнхард докладає чимало зусиль до відновлення палацу, буквально надає йому друге життя. Реставруються просторі сходи, Велика зала, Мармурова зала. Створюються розкішна Венеціанська кімната та бібліотека. Режисер ставить тут свої вистави, використовуючи кімнати палацу як сцену. Серед гостей Рейнхарда: продюсери, артисти, письменники, поети, композитори, дизайнери. Друга світова війна поклала кінець цим мистецьким зібранням, а сам палац у 1938 р. було конфісковано як *єврейську власність*. Рейнхард на той час вже працював у Голлівуді і помер в 1943 р. в Нью-Йорку. Палац було повернуто його родині по закінченню війни. Тоді ж удова режисера, актриса Хелен Тімінг, надала палац Леопольдскрон випускнику Гарварда Клеменсу Хеллеру для проведення літнього навчання. Саме Хеллеру й належить ідея і концепція *Зальцбургського семінару* – зібрання разом фахівців з усього світу для розробки стратегій вирішення нагальних для людства питань: соціальних, економічних, культурних.

Перший семінар відбувся влітку 1947 р. Він запропонував вивчення американської літератури, історії, мистецтва та культурі, а також смачні страви та комфортний затишок, що особливо поцінувалося після виснажливих воєнних років, і мав значний успіх. Це надихнуло засновників – Клеманса Хеллера, Скотта Елледжа та Ричарда Кембела – зібрати кошти на наступну сесію влітку 1948 р. Потім відбулось понад 400 сесій. У 1959 р. *Зальцбургський семінар* викупив палац і почав його поступову реконструкцію та реставрацію. А в 2007 р. відсвяткував 70-річчя і додав до своєї назви слово *глобальний*.

Зальцбургський глобальний семінар запросив мене взяти участь у сесії *Культурні інституції без стін: нові форми*

взаємодії мистецтва та громади. Ця громіздка назва дала змогу об'єднати під дахом палацу енергетичну й талановиту спільноту артистів, арткритиків, музейників, кіношників, медійників, викладачів естетики, менеджерів та активістів культурного життя з різних країн. До мене підходить Клаус Лінг, директор театру з Данії: – *Як вибори? Коли буде новий уряд?* Україна в фокусі Північної Європи. Це добре. Клаус розповідає, що всі політичні ініціативи в Данії розглядаються крізь призму екології, наприклад, розширення аеропорту має бути обов'язково розглянуто в контексті екологічних наслідків. Він вважає важливим і розгляд у такий спосіб *культурних наслідків*, щоб культура перестала бути національним парком, а проникла у всі сфери життя нації та світу. Відразу запрошую Клауса на свою доповідь, що має назву *Взаємодія мистецтва та політики в Україні*.

Учасники семінару з'їжджаються з усього світу. Рік Лоуе – засновник і промоутер громадського артпроекту, в рамках якого артисти відновлюють старі занедбані будинки афроамериканської спільноти в депресивних зонах у місті Хоустен (Техас). Амі Спайс – сценаристка з Лос-Анджелеса, регулярно коротко звітує про страйк акторів у Голлівуді. Пітер Дженіксон – незалежний культурний брокер з Великої Британії. Маргарет Талі з Талліна та Лаура Пієрантоні з Італії розробляють спільний музейний проект у Східній Європі.

А от чарівна мініатюрна філіппінка – музикантка з Маніли. За кавою вона ділиться своїми враженнями про довгий шлях до Альп. Я пристаю до розмови і читаю бейджик на її светрі: Анжела – це легко. Далі читаю прізвище і зупиняюсь. Перечитую ще раз уважно... Ненав'язливо вже не виходить – я стою і по буквах перечитую, наче вчу напам'ять, прізвище філіппінської музика-

нтки. К-л-я-ч-к-о. Шлях до Альп мене вже не цікавить – як до Маніли потрапило це прізвище? Анжела посміхається. Привіз дід. Дуже давно, у минулому сторіччі через Сполученні Штати молодий інженер потрапив до Маніли, де зустрів її бабусю. Далі все ясно. Велика сім'я – всі Клячки, всі в Манілі. Пишеться, правда, незручно, але позвали. А те, що прізвище українське, вона дізналася тільки вчора у Відні. *Яка вона, Україна?* – мрійливо запитує музикантка. Ну от, щойно в таксі Клячко врятував мене від лекції з географії, а Клячко вимагає глобальної оцінки. *Вона – я шукаю відповідь – наймелодійніша у світі!* Анжела радіє – вона хоче знати більше. Здається, це називається народна дипломатія. Анжела Клячко тепер моя *українська діаспора*.

**Форми взаємодії мистецтва
та громади: мистецтво і політика
в Україні**

Зальцбургський глобальний семінар є незалежною неприбутковою організацією, яка збирає творчо мислячих представників різних культур і професій для розробки стратегій щодо викликів сучасності. Представники урядів і неурядових організацій, бізнесу та академічної науки з'їжджаються сюди зі всього світу. Така взаємодія фахівців з різних дисциплін та секторів дає можливість створити мобільну міжнародну мережу. Семінар проводить сесії з політичних, юридичних, економічних питань, а мистецькі зібрання тут трапляються нечасто. Проте саме вони є найорганічнішими для духу палацу і парку в цій альпійській долині, біля підніжжя старовинної тисячолітньої фортеці Хоензальцбург.

Очевидно, що сьогодні культура та мистецтво відіграють роль каталізатора громадського життя й створюють активні небайдужі *вібруючі спільноти*. Художні виставки, театральні вистави,

опера, танець, музичні концерти – все це сприяє розквіту творчості та різноманітності, стимулює розвиток місцевого бізнесу та економіки. Розвивається суспільство, розвиваються та урізноманітнюються форми його мистецької реалізації – це потребує інновацій у взаєминах між культурними інституціями і громадою.

Пошук таких нових ефективних моделей, а також можливості їх застосовування в різних соціально-культурних контекстах – став метою сесії *Культурні інституції без стін: нові форми взаємодії мистецтва та громади*. Як підвищити роль та значення культурних інституцій у житті громади і сприяти їхньому живому діалогу? Як креативно та ефективно адаптувати знання та досвід до інформаційної епохи і нових технологій? Як донести цей досвід до нових, різних аудиторій? Інтенсивна робота в палаці триває цілий день і продовжується після вечері. Окрім пленарних засідань, учасники працюють у чотирьох робочих групах: *Молодь і освіта, Залучення громади, Взаємодія з економікою та політикою, Екологія та інновація за сталий розвиток*.

Мені випадає виступати після вечері. Звичайно, я хвилююсь, вважаючи, що час невдалий. Даремно. Можливо на інших конференціях і в інших умовах. Артистична спільнота в повній і найкращій формі саме ввечері. Насправді, після мого виступу – ще п'ять доповідачів, а всі обговорення проходять вже не у конференц-залі, а в підвалі палацу відомого тут беерштюбі (пивному барі). Отже, вечірній виступ – це перевага.

Мета моєї доповіді показати, що мистецький чинник є доленосним для України, де історично політичні пасіонарії часто рекрутувалися з мистецтва. Після того, як упала козацька держава, український народ творив державу в своєму мистецтві. І це цілком притаман-

но для України, яка була і залишається носієм емотивного начала і не входить у обмеження класичного європейського раціоналізму та прагматизму. А, отже, і проблема керманіча, проблема скеровуючої сили часто пов'язується з мистецтвом. Зовсім не випадково, що Мазепа був композитором, а багато з корифеїв мистецтва – політиками.

Сакральними словами Євгена Маланюка – *як в нації вождів нема – тоді вожді її поети* – можна лаконічно охарактеризувати тривалий історичний період в житті України, яка протягом довгих століть, не маючи своєї державності, поєднувала у своїх духовних вождях і творців, і політиків. Українське мистецтво завжди було політично заангажоване, а українська нація існувала і зберігалася саме у державі слова, української національної музики, живопису². Митці не тільки, зберігали націю: вони її виховували, її вчили, творили.

Найбільш яскраві і бурхливі взаємодії мистецтва і політики України у XX ст., як віхами відмітили його початок, середину і кінець. При першій спробі української незалежності в XX ст. всі політичні вожді були рекрутовані з мистецтва: письменник і драматург Володимир Винниченко, письменник і вчений Михайло Грушевський, театральний критик і публіцист Симон Петлюра. Може в цьому і була проблема та безвихідь українського політикуму, верхівка якого виявилась занадто ідеалістично-емотивною у порівнянні з прагматичними жорстокими сусідами. На початку XX ст. незалежність України не встояла... Ідеали впали, але знищеними не були. Через неможливість реального політичного самовираження, соціальна активність знову перейшла до мистецтва і була *розстріляна* тоталітарним режимом. У 60-х рр. Україна знову переживає романтичний спалах єдності мистецтва і політики. Політика і мистецтво

знову нерозривні. *Рух шістдесятників* заклав основу для нового приходу митців у політику, що став знаковим для реалізації Української Незалежності у кінці XX ст. Вихор романтичного піднесення охопив увесь постсоціалістичний простір. Драматурги, поети, письменники, музиканти зайняли президентські крісла і місця у парламентах багатьох країн Східної Європи. Адже коли відбуваються національно-визвольні події, митці перебувають у їх центрі, вони є їхньою совістю.

Помаранчева революція 2004 р. вивела людей на майдани, а артистів на їхні сцени, і знову засвідчила органічну єдність політики та мистецтва. Символами революції стали сцена, мікрофон, намет і телевізор. Новий час, новий вік, нове тисячоріччя диктує свої правила. Першість політичної пасіонарності зайняли співаки й музиканти. Письменники поступилися своєю популярністю, у тому числі й політичною. Телебачення, ставши повноправним і активним учасником Помаранчевої революції, ретранслювало перманентний грандіозний політичний гешпінг, якого ще не бачив світ, і зробило цей світ його безпосереднім учасником.

Протягом виступу я зупиняюсь і пояснюю деталі. Мені здається, що йдеться про відомі факти, але з реакції аудиторії з далеких Малайзії, Австралії, Японії та близьких Великої Британії, Ізраїлю та Австрії я бачу наскільки помилковим вважати, що пасіонарний громадський злет 2004 р. в Україні є широко відомим і про нього досі пам'ятають. Негативний привид Чорнобиля є живучішим у світовій свідомості. Україна, що яскравим артистичним гешпінгом промайнула по екранах світового телебачення в кінці 2004 р. показала силу та волю своїх громадян і одержала всесвітню підтримку, має щоразу і щодня підтверджувати свій позитивний

імідж, бо він поволі зникає, блякне і забувається. Саме українське мистецтво у його тісному контакті з громадою може і має бути тим, одночасно і професійним, і громадським, медіумом та медійником, що творить імідж України у світі, і реально впливає на українську політику. Щодня, віддано та наполегливо. Я презентую історичний і сучасний досвід України щодо взаємодії мистецтва та політики, слухаю зауваження і захоплення, цікаві висновки та спостереження колег і думаю, наскільки ми недооцінюємо і громадянський, і мистецький потенціал нашої країни, а тим більше пасіонарні можливості їхнього поєднання.

Культура для всіх у Монреалі

Луїза Сікурое – президент і генеральним директором незалежної організації *Культура для всіх*, метою якої є демократизація культури у канадській провінції Квебек, а також впровадження та утвердження думки, що саме культура та мистецтво має стати стрижнем економічного і соціального розвитку Квебеку. Серйозним викликом є забезпечити контекст для розвитку нових форм взаємодії культурних установ з бізнесовими, освітніми та охороннооздоровчими установами. Важливо, не просто залучити громаду (читай її керівництво) до тієї чи іншої акції, але заохотити до такої участі безпосередньо її членів. *Культура для всіх* прагне, щоб громадяни ставали учасниками процесу культурної творчості й широко пропагує творчі стосунки, які встановлюються між артистами та громадою.

Мадам Сікуро прилетіла з Монреалю поділитися з колегами досвідом проведення *Днів культури* у Квебеку, в яких *Культура для всіх* відіграє активну, навіть більше, диригентську роль. Канадська провінція Квебек проводить цю масштабну мистецько-громадську акцію

з 1996 р. Ідея виникла в момент політичної та соціальної нестабільності після референдуму 1995 р. щодо незалежності Квебеку, коли громада провінції переживала важкий розкол. Економічний спад, криза публічних фінансів, високий рівень безробіття, соціальний песимізм – такі були її основні ознаки в середині 90-х рр. минулого століття.

Шукаючи шляхи і методи виходу з ситуації, а, отже, здобуття соціального компромісу та взаємного порозуміння, громада провінції звертається до засобів культури і мистецтв. Ідея культурної демократизації здійснюється шляхом запровадження *Національних днів культури*.

У 1997 р. Національна асамблея (Парламент) Квебеку законодавчо затверджує проведення *Національних днів культури* щорічно в останню п'ятницю вересня і наступні за нею вихідні. В 2007 р. у *Днях культури* взяли участь 350000 громадян у 272 муніципалітетах провінції, 7000 артистів, художніх ремісників та культурних активістів організували понад 2500 заходів. За 11 років існування було чимало цікавих артистичних знахідок. Велику популярність мало артшоу – *Конвертібль*. Воно об'єднало 10 артистичних громадських проєктів, що були створені професіональними артистами та громадянами в 10 місцях провінції Квебек і представлені у вересні 2006 р. перед 15000 глядачів у столиці провінції місті Квебек. Автори та учасники мали 10 старих шкільних автобусів, яким надали нове артистичне життя і зробили носіями того чи іншого меседжу. Велику популярність здобув *Автобус у плетиві*. Артисти співпрацювали з жителями 19 сіл, які знаються на плетінні і сплели старому автобусу «різноколірну одягу» і ще на додаток – доріжку до нього. Проте не всі були такі різнобарвні та оптимістичні. Ще один автобус використали для

проекту *Між смертю та життям* – артисти працювали з людьми, які були на межі після автобусної катастрофи. Вони створили відео, де дія відтворювалася в вимірі 3D в автобусі, що потерпів аварію, і презентували його в автобусі. Різні соціальні меседжі, різними артистичними засобами, але через залучення мистецтва, митців та громади.

Успіх діяльності *Культури для всіх* надихнув Луїзу Сікуро на створення у 2002 р. *Культури Монреалю*. Адже місто є метрополією провінції і одним з основних культурних центрів Канади. Тут поєднуються франкомовна і англомовна культури Канади, а постійний приток іммігрантів з усього світу постійно урізноманітнює культурні обрії міста. Тому абсолютно практичною виглядає завдання *Культури Монреалю* не тільки брати участь у розвитку культури міста, але й, перш за все, розвивати місто завдяки різноманітності культур та мистецтв. Саме з цією метою, *Зустріч 07*, натхненником та ініціатором якої виступала *Культура Монреалю*, зібрала разом листопадowymi днями представників усіх культурних інституцій міста, громадських культурних організацій, провінційного уряду та міської влади. Культура та мистецтво можуть стимулювати економіку, приносити гроші, з'єднувати громаду. Таку *креативну економіку* добре знають і використовують у Монреалі, адже пам'ятають, як стимулювала економіку Всесвітня виставка 1967 р. Відтоді Монреаль перетворився на місто фестивалів – кіно, сміху, вогнів, феєрверків, тамтамів, гурманів тощо, що стало невід'ємною частиною економічного та соціального життя міста.

Музей на вулицях Гонконгу

Сьогоднішні митці широко беруть участь у суспільних процесах – естетична функція мистецтва тісно переплітається з утилітарною та соціальною,

навіть може відтіснятися ними на другий план. Поглибилися притаманні *ангажованому мистецтву* минулого століття тенденції та процеси. Швидко змінюється політичний і соціальний простір планети, а отже, змінюється, зростає роль мистецтва та культурних інституцій у громадському житті, допомагає адаптації нових членів громади, які все частіше мають інші звичаї, віру, колір шкіри. Йдеться не тільки про збереження історичного минулого засобами культури, а насамперед, його вплив на сьогодення та формування матриці майбутнього.

Проект *Громадський музей*, який представив один з його авторів – Ховард Чан з Гонконгу, власне, є не музеєм зі стінами і постійною на них експозицією, а використовує *музей як метод* для виявлення та дослідження міської творчості, візуальної культури, народної культури, а також для заохочення самореалізації та участі громадян у соціальних процесах. Йдеться про залюднений, далеко небагатий, район Гонконгу. Концепція – місто є складом людських ресурсів, то ж треба допомогти їм зустрітися і взаємодіяти, розвивати і використовувати креативні творчі підходи. У проекті задіяні вуличні ремісники, художники, соціальна система неурядових організацій, а також склади матеріалів та індустрія повторного використання відходів. Відтік локальних місцевих ресурсів через урбаністичні зміни, переїзди виробництв, недооцінка власних ресурсів, а також брак документації – все це враховує проект *Громадський музей* і робить акцент на місцевому способі життя та місцевій творчості.

У районі міста, де є багато ремісників, маленьких фабрик, переробної індустрії, цей проект практично зосередився на тому, щоб сприяти створенню нових артефактів із старих використа-

них матеріалів індивідами чи групами людей, а потім, що є обов'язковим, експонувати їх загалом, але не в закритих приміщеннях, а на вулицях. Старі предмети дістають нове утилітарне життя. Заохочується мистецький креативний підхід та колективна творчість. Оскільки мовчазна експозиція може залишитися незрозумілою, організовуються екскурсії для її показу, точніше, для привернення уваги громади. Таким експонатом стає нестандартна тачка, зроблена з залишків матерії чи старих речей лялька. Громадський музей прикрашає вулиці своїми експонатами, соціалізує молодь, навчає мистецтва художніх виробів – у буквальному сенсі цього слова, *служує громаді*.

Культура як засіб соціальної адаптації

Терапевтичні якості культури та мистецтва є загальновідомими. Джері Бек, засновник та артдиректор проекту *Музей, що відновлюється* з міста Ловел штату Массачусетс практикує театральний перформанс як засіб самореалізації для знедолених. Діпанкар Мюхерже очолює театр в Мінеаполісі (Міннесота, США). Він сам уродженець Індії, і широко використовує театральне мистецтво як засіб соціальної адаптації іммігрантів і засіб знаходження порозуміння між людьми різних рас, вірувань і культур. За його словами 11 вересня 2001 р. мільйони людей прокинулися *терористами* – і він один із них. Світ був ще раз поділений на своїх і чужих. Театр, яким керує Діпанкар, своїм мистецтвом намагається укріпити крихку рівновагу, що існує сьогодні, дати можливість іммігрантам творчо реалізувати себе. Аналогічною є мета і *проекту Пахама* в Лондоні, що націлений на адаптацію молодих іммігрантів через самореалізацію і розкриття талантів у культурних та мистецьких заходах: театралізованих

іграх, дизайні приміщень, організації свят. Театр *Мобіль* у Сінгапурі зосереджений на адаптації мігрантів, що традиційно приїжджають до Сінгапура. До самореалізації молоді шляхом театального мистецтва прагне також голландець Ян Вільямс, який керує театальною школою для молоді в секторі Газа, де половина населення молодша 15 років.

Інновації театального, художнього та інших видів мистецтва у соціальній реалізації та адаптації привертають увагу і широко використовуються світовою громадськістю. Проте беззастережне використання новітніх медійних технологій сприймається ще з пересторогою. Швидкий стрибок у розвитку комунікаційних технологій надав цілий ряд беззаперечних переваг у спілкуванні, зруйнував просторові бар'єри, зробив доступною невичерпну інформацію, а отже, безсумнівно, демократизував і зближив регіони планети, які мають доступ до новітніх технологій. Академічні пошуки сьогодні починаються не з бібліотечних полиць, а з всесвітнього павутиння, куди щомиті надходить інформація. Звичайно, мистецтво адаптує і використовує нові технологічні можливості як для розвитку нових своїх видів, так і для прискореної передачі чи експозиції вже існуючого традиційного контенту. Стрімко зростає кількість блогів (журнали, що ведуться і поновлюються в світовому павутинні і до яких є широкий доступ), навколо планети створюється ще одна сфера – блогосфера.

Брайн Ньюмен виконавчий директор та президент *Оновлених медіа*, організації в США, що підтримує створення, розвиток та поширення нових форм медіа, а також інформування про них громадськість. Брайн розповідає про блого-фільми та їхні фестивалі, швидке і миттєве розповсюдження і створення нових спільнот завдяки новим техно-

логіям. Основний акцент він робить на сайті *Друге життя*. Це віртуальний світ, створений самими його мешканцями. Його герої перфектні – їх не мучать проблеми і хвороби та зайва вага. Щоб досягти ідеальної фізичної форми, не треба мучити себе по спортивних залах. Дарма, що в реальному житті не складаються особисті відносини в сім'ї – в *другому житті* можна знайти ідеального партнера, і навіть ідеальних дітей. Можна придбати нерухомість і заснувати успішну фірму. Кількість відвідувачів цього сайту постійно зростає, а світові гіганти, як Coca-Cola, поспішають придбати акції в *другому житті* і заробити реальні гроші.

Всі доповіді на Зальцбурзькому семінарі викликали жваве обговорення, проте концепція сайту *другого життя* викликала серйозне занепокоєння. Йдеться вже не про терапевтичні культури та мистецтва, а спокусу відсторонення від реального життя і блукання в тенетах світового павутиння. Мені пригадалася японська анімаційна картина *Paprika* режисера Сатоші Кон, що яскраво показує, як світ уявний може бути тимчасовим притулком і перетворитися на смертельну загрозу через повну втрату відчуття реальності людиною. Це є безумовно серйозним викликом розвитку технологій 21 ст.

У своєму підсумковому маніфесті учасники зробили окремий акцент на тому, що мета їх мистецьких та культурних проєктів – не дати громадянам зануритися в так зване, друге віртуальне життя, а реалізовувати себе у житті першому, в тому числі, завдяки мистецтву та культурі.

Звуки музики у Зальцбурзі

Палац Леопольдскрон сам є мистецьким витвором, а якщо в ньому гостює мистецька спільнота, та ще влаштовується музичний концерт, таку подію

не можна обминути. Квартет гітаристів Miscelane, думаю, хвилювався перед таким виступом. Спочатку. І даремно. Всіх захопило модерне трактування музики Моцарта гітаристами – студентами зальцбурзької консерваторії Моцартеум. Після кількох тривалих *бісів* до гітаристів доєдналися учасники семінару з тими музичними інструментами, які можна було знайти на кухні. Американець з ложкою, індієць з кухонною дерев'яною дощечкою, південно-африканець зі стаканом. Дійсно, це була нова форма мистецтва, що її ще не бачила розкішна Венеціанська зала Макса Рейнхарда.

Музика завжди у пошані в палаці Леопольдскрон. У 1965 р. палац став кінозіркою і знявся в популярному мюзиклі Роберта Уайза *Звуки музики*. Зйомки проводилися в різних місцях Зальцбурга. Нещодавно почав працювати спеціальний канал, який цілодобово сім днів на тиждень показує цей фільм. До речі, з'ясувалося, що більшість туристів приїжджають сюди саме з метою поринути в зображену в картині атмосферу. Палацу випала роль домівки головного героя – барона фон Траппа, якого зіграв Кристофер Пلامмер. Сентиментальна історія про юну монастирську послушницю місцевого абатства Марію, яка приходить до родини іменитого вдівця вихователькою і його семи дітей, а згодом завойовує його серце, завдяки чарівності актриси Джулії Ендрюс і мелодіям Річарда Роджерса та Оскара Хаммерстайна, стала світовим хітом. Фільм отримав Золоту пальмову гілку Канн та кілька Оскарів, а головне – шалену популярність, правда, не в самій Австрії.

Основою стала реальна історія і написання за нею книга Марії Трапп *Історія про сім'ю співаків Траппів* (*The Story of the Trapp Family Singers*). З неї ми дізнаємося більше про цю ро-

дину. В 1938 р. щастя Марії, барона та їхніх тоді вже 9 дітей зруйнували нацисти – сім'я тікає від переслідувань через Альпи з Австрії до Італії. Залишившись без засобів до існування, австрійська сім'я починає заробляти на життя співом. *Єдине, що ми вміли робити разом добре*, – потім напише у своїй книзі Марія Трапп – *це співати*. Отже, вони перетворили хобі на заробіток і мандрували Європою, виступаючи на весіллях і вечірках, аж доки в 1939 р. не добралися до штату Вермонт у США. Маленьке селище у горах нагадало їм залишену біля підніжжя Альп домівку. Вони купили ферму й перетворили її на сімейний готель, який досі процвітає. Марія написала книгу, а Голлівуд зняв фільм...

Якщо розглядати цю історію в контексті взаємодії мистецтва та громади – дуже продуктивний підхід. Без сумніву, він міг би бути представлений як *case study* на сесії *Зальцбурзького глобального семінару – Культурні інституції без стін: нові форми взаємодії мистецтва та громади*.

Мистецтво для громади

Лідери, яких турбує розвиток економіки та громади в цілому, інвестують у розвиток мистецтва. Адже громада, яка інвестує в культуру та мистецтва, інвестує тим самим у створення нових робочих місць, економічне зростання та рівень життя, а також соціальну стабільність. Саме така громада стає конкурентоздатною в системі креативної економіки 21 ст. – до таких висновків

внаслідок наукових досліджень прийшла організація *Американці за мистецтво (Americans for the Arts)*. Рівень і стан розвитку мистецтва слугує найкращим індикатором стану життя громади. Оскільки незаперечним є той факт, що через мистецтва збагачують життя різноманітністю форм, сприйняття та натхнення.

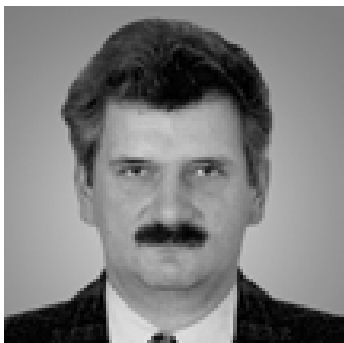
В Індії, наприклад, зрозуміли економічний ресурс мистецтва й культури. Цікавим є досвід цієї країни включення в рамки швидкого економічного зростання митців, художніх ремісників, створення мережі, де успішно під однією національною маркою іде продаж мистецьких виробів. Соціальне надбання – гордість за свою культуру, піднесення національних традицій, зникнення необхідності мігрувати в пошуках заробітку – іде поруч з надбаннями економічними, постійним прибутком для артистів-виробників народної творчості, піднесення туризму, а отже, місцевої економіки взагалі.

Акцентований розвиток культури і мистецтва є запорукою соціальної стабільності. Бо культура і мистецтво є соціальним проектом, а отже, сприяють участі у суспільному житті, а також прояву і промоції своєї культурної (читай – національної) особистості у глобальному суспільстві. Мобілізація мистецтв та культурних ресурсів для розвитку громади на часі й можлива, якщо вони будуть сприйматися і розглядатися як каталізатор економічних та соціальних змін, а також поширення екологічного мислення. А не як залишкова частина бюджету.

Примітки

¹ <http://www.salzburgseminar.org>

² Наталія Мусієнко. *Мистецтво і політика* – К.: Скарби, 2002.

Залишкові мовні явища радянського дискурсу у політичному дискурсі незалежної України

Олексій Зарецький

This article investigates the residual linguistic effects of Soviet discourse in the political discourse of independent Ukraine. Although Soviet Ukraine ceased to exist eighteen years ago, its individual attributes continue to function among certain cultural and social groups. The study of the phenomenon of Soviet discourse and its residual effects are not strictly limited to the Ukrainian realm but touch upon the whole post-Soviet and even post-socialist space.

Залишковість у нашому розумінні є дискурсивною категорією, яка включає мовний, культурний, етнологічний, історичний аспекти. У даному разі велика система – держава перестала існувати. Окремі її ознаки функціонують у певних культурних, мовних, соціальних групах. Спільнота вищої організації – УРСР (у складі СРСР) зникла, натомість мовні, соціальні, культурні компоненти продовжують існувати у локальних спільнотах – групах різних типів, територіальних спільнотах – регіональних, сусідських тощо, на рівні родин та окремих індивідів¹, де ідеологічну та культурну систему СРСР було визначено як *більшовизм*. Частковим її випадком є ідеологічна та культурна система пізнього СРСР, яка мала свої особливості в Радянській Україні. Цей різновид більшовизму ми будемо називати *радянськістю* чи *радянщиною*. Ця дефініція має значною мірою стилістичний характер, оскільки асоціюється з ключовими словами саме пізньої радянщини – *радянська(ий) людина, спосіб життя, Радянська Україна* тощо, і вводиться для зазначення особливостей саме пізнього Радянського Союзу в ме-

жах особливостей УРСР. Дослідження феномену радянського дискурсу і, відповідно, залишковості радянського, безумовно виходить за межі власне української проблематики.

Питомим середовищем виникнення і формування явища радянщини була у широкому контексті Радянська Росія. Дослідженням офіційного дискурсу в СРСР присвячено, наприклад, праці П. Серіо² та Г. Крейдліна³. Польща (Польська Народна Республіка), хоча й перебувала в межах ідеологічних, культурних та й мовних впливів Радянського Союзу, була більш віддалена від центру радянщини у порівнянні з Україною. Проблема залишковості радянського у широкому розумінні присвячено чимало досліджень, де увага часто фокусується на дотичних до дискурсивних культурних чи політичних явищах. Тому ми лише накреслимо річище обговорення цієї проблематики. Як було показано, радянськість була не тільки політичним, а й мовним, культурним, ідеологічним феноменом. Тому, коли держава і політична система припинили своє існування 1991 р., мовні, культурні та ідеологічні явища залишилися у тих чи інших середовищах. Застережемо та-

кож, що радянськість, як відзначає А. Заярнюк⁴, може асоціюватись з конотаціями різного плану. Сучасні дослідження присвячені головним чином післяєльцинській добі в Росії та післякучмівській в Україні. Обговорення цієї теми стосується того, чи маємо ми «прості» залишки, чи нову структуру радянського, рімейк брежнєвської доби, не залишкове, а дещо нове, як вважають Б. Дубін⁵ чи Г. Гусейнов⁶.

Непрямим свідченням виникнення і відмирання певної культурної, мовної системи були поява і зникнення за останні півтора десятиріччя анекдотів про нових росіян (українців). А. Заярнюк також вказує на неможливість (нездатність багатьох людей) ідентифікувати себе ні як совка, ні як нового росіянина (українця)⁷. Радянськість має одну базову конотацію і асоціюється з державою – Радянським Союзом і його фундаментальною рисою – тоталітаризмом. Можна відзначити деяку розмитість цього асоціативного ряду, адже є також ключові слова *соціалістичний, комуністичний, більшовицький, советський*. Ці слова створювали асоціативні ряди, ще за радянських часів і пострадянських зокрема. Отже, сама ця мовна та концептуальна система залишилась нам у спадщину від тієї доби. Також домінантною ознакою дискурсу після 1991 р. є тенденція бачити причину багатьох, як правило, негативних і часто різнопланових проблем чи то у припиненні існування СРСР чи то у перехідному періоді. Цей дискурс, може бути, безумовно, предметом окремого дослідження. Явища пострадянської доби характеризують як *негаразди, шизофренію* чи *амбівалентність*, чи як *кризу* або *близький крах українського націо- та державотворення*. Іншою конотацією, і це стосується головним чином України, була колоніальна природа цієї держави. Застережемо, що цю тезу поді-

ляють не всі дослідники. Так, А. Капелер вважає її не колоніальною, а багатонаціональною імперією. Тому можна говорити про колоніальний та постколоніальний статус України і відповідно до цього у той чи інший спосіб визначати певні особливості мовної ситуації в Україні⁸.

Радянськість є феноменом, який корелює з інтерференцією української та російської мов і, відповідно, русифікацією. І, безумовно, функціонування української мови, принаймні у значній частині ареалу розповсюдження у ситуації інтерференції з російською мовою, не могло не вплинути на українську мову. Тому дослідження феномену залишковості радянського є дотичним до проблематики українсько-російської інтерференції. Аналіз політичного дискурсу містить як свою частину дослідження українсько-російської проблематики як у лінгвістичному, так і в ширшому культурологічному аспекті. Хоча слід застерегти і щодо абсолютизації цього виміру. Поширеною є політична концепція, та й навіть світогляд, яка об'єднує у одне синкретичне ціле виживання української мови у конфлікті з російською, що однозначно пов'язується із становленням нації і держави (Концепція державної мовної політики в Україні // СЛОВО Просвіти. – 2006. – 17–23 серпня. – С. 7; 24–30 серпня. – С.12–13).

Говорячи про дискурсивний феномен, який ми називаємо залишковістю радянського, не можна не дати короткого описання діахронії. Припускаючи деяке методологічне спрощення, можна вважати початком дискурсу Жовтневої соціалістичної революції (чи й Лютневої) в Росії, звідки її було імпортовано в Україну⁹.

Той стан речей, який ми мали на час здобуття незалежності 1991 р. сформувався у добу пізньої радянщини, коли

Надніпрянська Україна, Донбас, Галичина, Закарпаття, Крим тощо декілька десятиріч перебували у складі однієї держави. Ці регіони мали свої особливості, у тому числі мовні, і не тільки діалектні. Відлига середини і другої половини 1950-х років (хрущовщина), яку загалом громадська думка і в Україні і у світі сприймає позитивно, принесла системну, «повзучу» русифікацію у галузі дошкільної, шкільної та вищої освіти, засадничим фактором російщення було і щойно постале телебачення.

Амбівалентній відлизі передувала сталінська доба, яку часто характеризують як ірраціонально терористичну, міфологізовану, напружену. Дискурс відлиги характеризується певною мірою раціональністю, гуманістичністю, пошуком позитивного підтексту в офіційному дискурсі. Але ці тенденції виявляються в порівнянні з попередньою – сталінською добою. Офіційний дискурс відлиги зберігав частину ідеологічних та етнокультурних ознак попередньої доби. Період 1950–1960-х років і за певною інерцією 70–80-ті роки мали певні особливості в контексті епохи пізнього СРСР. Перший точніше хронологічно можна визначити проміжком часу від XX з'їзду КПРС 1956 р. (критика культу особи Й. Сталіна) до 1968 р. – збройного придушення «Празької весни» (і змін в ідеологічній внутрішній політиці) – хрущовщина. Другий – так звана доба застою чи стагнації, з 1968–1970-го років до кінця 1980-х – часу зникнення цензури в радянському її розумінні й виборів 1989 р. – часи Щербицького, брежнєвщина.

Слід відзначити, що УРСР мала формальні атрибути держави і у тому числі ті, які виражаються мовними засобами: україномовні газети, радіо, ТБ, урядові документи та документи КПУ, промови лідерів. Робочою мовою значної частини апарату ЦК КПУ була ук-

раїнська мова. Цим самим ЦК КПУ здійснювалась методична робота з витискання української мови на периферію та інфільтрація в норму і, можливо, у систему української мови ознак російської мови. Ця політична та адміністративна система припинила своє існування в 1989–1991 рр. У 1989–1991 роки, які ще чекають свого дослідника, українська мова стала мовою політичного дискурсу в надзвичайно напружений, важливий історичний період, коли загострилася криза СРСР і було проголошено незалежність України. Виникла окрема самостійна держава. Ці роки традиційно вважаються і роками часткового посилення позицій української мови, національно-культурного відродження. Дискурсивні процеси у 1989–1991-х рр. можна характеризувати як час надзвичайного піднесення, глибинних перетворень. Хвилеподібно було знівельовано (редуковано) властивості тоталітарного суспільства доби УРСР (СРСР), і у дискурсі також. Втім, ці процеси не набули очікуваної багатьма представниками української освіти, культури завершеності. Хоча здобуття незалежності було видатною, приголомшливою, неочікуваною для багатьох подією, що не могло не викликати завищених сподівань та нереалістичних прогнозів. Багатьма вченими-гуманітаріями, мовознавцями мовна ситуація сприймалася синкретично, мовні, культурні, політичні явища були однозначно взаємопов'язаними. Так само приголомшливим для української громадськості стало падіння інтересу до української мови, призупинення процесів дерусифікації у 1993–1994-х роках. Період 1989–1991-х років характеризувався поширенням українськості у самому широкому сенсі і «вглиб» і «вшир», відтак орієнтовно у 1992–1994-х роках відбувся певний контрнаступ радянськості. Складність та неоднозначність цього часу характе-

ризують, наприклад, такі явища, як вихід часопису *Киевские Ведомости*, що були мало не першим значним медіа-проектом російською мовою, який почав займати дискурсивну нішу московських газет. І у той самий час виникла і певний час існувала низка (декілька сотень) україномовних видань, газет і часописів, наприклад, *Родовід*, *Андріївський узвіз*, *Лель*, *Світо-вид* тощо. А широковідома у радянські часи газета *Молода Гвардія* припинила своє існування.

Після 1994 р. відбулася стабілізація, дискурс цього періоду мав низку неясних ознак, які досить непросто визначити та виокремити. Загалом період 1994–2004-х років дістав назву кучмізму. Період *кучмізму* дає всі підстави говорити про збереження слідів, фрагментів, залишків радянської ідеології та політичної практики в незалежній Україні. Дискурс доби Л. Кучми як певної ідеології та політичної практики може бути описаний такими ключовими словами як *правильний, основний, нормальний*. Але цей дискурс уникає чітких дефініцій самого (свого) політичного курсу та ідеології. Він не був ані *консервативним*, ані *ліберальним*. У тактичному сенсі можна говорити про обережність промов та заяв Л. Кучми та фаховість його політтехнологів. Цей дискурс був побудований так, щоб давати якомога менше конкретних обіцянок і уникати відповідальності. Хоча, наприклад, у середині 1990-х часто йшлося про курс *реформ*. Звернемо увагу, що не було надуживання словом *народ*, *народний*, що є достатньо простим дискурсивним механізмом. Втім, це слово активно використовувалось для називання політичних сил – *Народно-демократична партія (НДП)*, яка певний час вважалася політичною основою режиму. Втім, цей компонент був популярним у сил національно-демократичного спрямування – *Українська народна партія (УНП)*,

Народний рух України (НРУ), а пізніше коаліція *Сила народу*. Так само надмірно не активізувалося ключове словосполучення *соціал-демократія*, яке було складовою частиною назви *Соціал-демократичної партії України (об'єднаної) – СДПУ(о)*, яка прийшла на зміну НДП і певний час на початку 2000-х вважалася основою істеблішменту. Українська преса писала, що словосполучення соціал-демократія є термінологізованим і наша СДПУ(о) не є у цьому значенні соціал-демократією. Уживаним було також ключове слово *демократія (широка коаліція демократичних сил)*, *прогрес (Прогресивна соціалістична партія України)*, яка асоціювалась з правлячим режимом.

Подібні застереження можна зробити і щодо офіційного дискурсу про мовну політику і мовну ситуацію як часткового випадку політичного дискурсу. У цьому дискурсі мовна політика режиму була незаперечним постулатом, чимось спільним для всіх людей здорового глузду. В. Кулик визначає основний концепт цієї політики як *недемократичну нормальність*¹⁰. Нормальність – звичайність, прийнятність, примирення індивіда з долею, і, відповідно, наявність протестних настроїв – ненормальність. У цьому дискурсі наполягання на якійсь позиції щодо мовних процесів в Україні – також ненормальність. Ця ментальність визнавала священне право совка (гомо совєтікуса) не вчити, не знати, та, природно, не вживати жодних інших мов, окрім своєї власної. Таким чином, в Україні 1994–2004-х років консервувалась загалом мовна ситуація часів пізнього УРСР (СРСР) В. Щербицького – Л. Брежнєва і мовна політика як частковий випадок. Українська і російська мови мали у цьому дискурсі несумісні чи й протилежні нормальності. Російська мова знаходилась в асоціативному полі, де домінували індикатори культури самої системи

кучмізму – *стабільність, добробут, нормальність, здоровий глузд*. Українська мова була ніби небезпечною екстремою, приреченою на конфлікт. Але це було внутрішньою, прихованою ознакою культурної та ідеологічної системи. Цей дискурс був ненастирливий, нейтральний, мовному питанню майже не приділялось уваги в офіційних ЗМІ. Хоча тема надання російській мові статусу офіційної була однією з основних у виборах 1994 р. Після того, як президентом став Л. Кучма, від цих планів, відмовилися значною мірою завдяки рішучому спротиву української громадськості. Подальші події показали, що для виборів було потрібно проголошення одних гасел щодо мовної політики, а для збереження влади потрібна вже дещо інша мовна політика. Ця ідеологія та політика мали на меті задовольнити всіх та сприяти збереженню режиму. Постулювалась нормальність збереження радянської спадщини і вирішення амбівалентного завдання – підвищення статусу української мови і створення механізму збереження російськості як мовно-культурного феномену. Кучмізм ніби сам звільнив український народ від імперського ярма, але не зрікається здобутків Радянської України, навіть не приховує свого совкового коріння. Згідно з кучмістською моделлю мовна ситуація в Україні була нормальною, не проблемною і це було однією з базових тем маніпуляцій масовою свідомістю.

Хоча слід застерегти, що такий стан речей суперечив одній з основ російської ідентичності, а саме тому, що росіяни, російськість і російська мова, як частковий випадок, – завжди більшість. Цей феномен властивий російській ідентичності сам по собі, незалежно від українсько-російської проблематики. Тому по багатьох телеканалах і у пресі часто лунали заяви про велику кількість російськомовних в Україні.

Слід наголосити, що ідеологія централізму-нормальності сформувалася за сталінських часів і була однією з підвалин культурної та ідеологічної системи і набула закостенілих форм за доби застою (стагнації). Сталін постійно боровся проти різних ухилів – лівих, правих, навіть ліво-правих, меншовиків, есерів, анархістів, синдикалістів тощо, випрацьовуючи так звану генеральну (тобто нормальну, загальноприйнятну) лінію. Тих, хто відхилявся від генеральної лінії, критикували, а потім часто судили та ліквідовували. У 1920–1930-ті роки російська мова займала в цій системі успадковане з царських часів особливе, виділене місце – Сталін виголошував промови російською мовою, директиви ЦК чи НКВС йшли з Москви російською мовою, і це було природним тлом. Політикою ніхто не займався, була лише політична лінія ЦК.

Можна прослідкувати зв'язок цієї ідеології з заявами багатьох українських політиків про те, що вони самі і не *політики, політикою* не займаються, а є *практиками, міцними господарниками, грамотними фахівцями тощо*.

Явища, які ми розглядаємо як залишкові, можна розглядати і в іншій науковій парадигмі, елімінуючи як категорію радянського, так і категорію залишкового. Зазначимо, що радянськість можна розглядати і у зовсім іншому вимірі, визначаючи як базовий чинник, одну із її важливих ознак – агресію. Радянський дискурс був, безумовно, агресивним. Але агресія може бути властива і іншим дискурсам і не обов'язково у тоталітарних суспільствах. І коли ми говоримо про агресивність, дискурс в Україні чи Росії початку 2000-х є проблематичним, чи ми маємо справу з пострадянським феноменом, чи новими явищами. У такий спосіб можна говорити про агресивність радянського і про агресивність у дискурсі 1994–2004-х років.

Примітки

¹ Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–1980-ті роки в УРСР. – К., – 2003. – С. 28–30.

² *Serio, P.* Analyse du discours politique sovietique (Cultures et Societies de l'Est. 2). – Paris, Institut d'etude slave. – 1985.

³ *Крейдлин Г.* Игра с идентичностью // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej.* – Opole 1993. – S. 177–182.

Крейдлин Г.Е. Предложения таксономической характеристики в политическом дискурсе // *Єзыкът на тоталитарного и посттоталитарного общество.* – София, [1996]. – С. 42–48.

⁴ *Заярнюк Андрій.* Повсякденна радянськість пострадянського сьогодення // *Критика.* – 2006. – № 3. – С. 9.

⁵ *Дубін Борис.* Симулятивна влада та церемоніальна політика // *Критика.* – 2006. – № 3. – С. 4–8.

⁶ *Гусейнов Гасан.* Д.С.П. Советские идеологеми в новом русском дискурсе. «Дом интеллектуальной книги», 2002.

⁷ *Заярнюк Андрій.* – Цит. праця.

⁸ *Масенко Л.Г.* Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. – К., 2004. – 163 с.

⁹ *Зарецький О.* – Цит. праця. – С. 63–66.

¹⁰ *Кулик Володимир.* Мова про мову: нормалізація амбівалентності. 1. Крайні та центр // *Критика.* – травень 2004. – С. 19–24.

Українізація по-київськи (Діяльність Державних курсів українознавства у Києві в середині 1930-х рр.)

Руслана Марценюк

In the 1920 and 1930s, the Soviet government pursued a policy of «Ukrainization» with the aim of strengthening Soviet rule in Ukraine. This policy involved introducing the Ukrainian language into education, culture, and administration, and admitting Ukrainians to the Communist Party and executive bodies. Omitted in Soviet historiography, this page of history continues to be understudied; for example, contemporary research does not account for regional variations of «Ukrainization». On the basis of documents discovered by the author in the State Archive of Kyiv, this article explores the character and consequences of «Ukrainization» in Kyiv.

Тимчасова політика більшовиків 1920–1930-х рр. здійснювана ЦК КП(б)У та урядом УСРР з метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок у запровадженні української мови в освітньо-культурному житті країни, а також в адміністрації – як офіційної мови республіки, прийняття в члени партії та у виконавчу владу українців – дістала назву «українізації». В радянський час, як не дивно, тема виявилася табуованою і не висвітлювалася на сторінках навіть таких видань як десяти томна «Історія Української РСР». Проте й сьогодні питання українізації не надто приваблює дослідників. Ні, звичайно, ми маємо фахові і фундаментальні видання співробітників Інституту історії НАН України¹, інших дослідників², у яких детально проаналізовано хід українізації, її основні положення, завдання, постаті її керманичів, наслідки і причини згортання «коренізації» в Україні. Однак недостатньо висвітленою залишається сторінка регіональних особливостей цього явища. Зрештою, чи маємо ми дослідження процесу українізації в Києві, другої неофіційної до 1934 р. столиці України? Чи вдалося йому у цей час та-

ки стати українським? Про цю сторінку життя прекрасного і вічного міста на берегах Дніпра нам допоможуть розповісти документи, віднайдені автором в Державному архіві м. Києва.

«Українізація» була вимушеним і тимчасовим кроком радянської влади, яка намагалася в такий спосіб викоринити вороже ставлення до неї з боку населення України, національна свідомість якого зросла упродовж української революції 1917–1921 рр. Партійне керівництво визнало остаточним запровадження в навчальних, адміністративних і урядових закладах рідної мови національної республіки, при одночасному збільшенні питомої ваги місцевих кадрів на всіх ділянках економіки й культури. 27 липня 1923 р. Рада народних комісарів (далі Раднарком) видав декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», за яким українська мова запроваджувалася у школах усіх типів і були визначені конкретні терміни їх українізації. Інший декрет, ухвалений 1 серпня 1923 р., «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» зобов'язував запроваджувати українську мову на всіх щаблях державного управління. Але

обидва ці декрети наражалися на опір у самій КП(б)У. Інтенсивніша українізація почалася лише з 1925 р., коли під тиском української частини КП(б)У були усунуті з посад секретарів Центрального комітету Е. Квірінг і Д. Лебедь, які відверто виступали проти будь-яких поступок українській культурі. У квітні 1925 р. ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про українізацію, в якій було зазначено, що «справа зміцнення союзу робітничого класу з селянством і зміцнення диктатури пролетаріату на Україні вимагає напруження комуністичних сил усієї партії для опанування української мови та українізації...» 30 квітня 1925 р. ВУЦВК і Раднарком УСРР ухвалили спільну постанову про заходи щодо термінового проведення повної українізації радянського апарату, а пленум ЦК КП(б)У 30 травня – резолюцію на українізацію партійного та профспілкового апарату і радянських установ. Головну роль у дальшому здійсненні українізації відігравав Народний комісаріат освіти (якому тоді підпорядковувались усі ділянки культури), очолюваний до 1926 р. О. Шумським, а після його усунення, до 1933 р. – М. Скрипником. Українізація сприяла прискоренню ліквідації неписьменності, що зменшилася з 47 % на 1926 р. до 8 % у 1934 р. Вживання української мови робітниками, наприклад, у металургії, зросло в середньому з 18 % у 1927 до 42 % у 1930 р. Українізація робітників і міського населення у зв'язку з індустріалізацією й колективізацією (від якої селянство тікало до міст) дістала прискорення протягом 1927–1933 рр. Але на цей час вже припав і кінець політики «українізації». Упродовж 1928–1929 рр. були ліквідовані літературні організації ВАПЛІТЕ і Ланка-МАРС, журнали «Літературний Ярмарок» і «Пролітфронт»; переслідувалися неокласики; ліквідована УАПЦ; розгромлена Українська Академія наук. У 1929 р. розпочато справу СВУ. І в цей же

час так званої українізації вимидало українське село – страшний голодомор 1932–1933 рр. З призначенням у січні 1933 р. П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У протягом наступного року засобами терору всі діячі українізації були ліквідовані або заподіяли собі смерть (М. Хвильовий, М. Скрипник і багато інших). «Українізація» поволі згорталася, так фактично і не діставши логічного завершення.

У статті мова йтиме про діяльність Київських Державних курсів українознавства саме у період згортання політики «українізації», але ще її інерційного існування. Це певно було пов'язано із переведенням до Києва з Харкова столиці України у потребі «дальшого і швидкого розвитку національно-культурного будівництва і більшовицької українізації на базі індустріалізації і колективізації»³. Матеріали, що зберігаються у Державному архіві м. Києва, у фонді Р-623 «Державні курси українознавства Київського міського відділу народної освіти (1932–1936 рр.)» дають можливість охарактеризувати стан українізації установ та підприємств міста у період «постскрипниківської українізації» та «постишевської реакції», що певним чином виглядала як рефлексія на попередню більшовицьку національну політику «коренізації». Документи, що містяться у фонді, (накази, постанови, доповідні записки, протоколи засідань різного роду комісій, звіти інспекторів українізації, лекторів, бригад з обстеження стану українізації установ та підприємств м. Києва тощо), висвітлюють безпосередню участь Державних курсів з українознавства у самій «українізації», характеризують ставлення київського радапарату до українізації, відображають картину «зукраїнізованості» київських установ та підприємств у 1932–1936 рр., демонструють ставлення більшовицьких урядовців до справді українського культурного життя.

З початку українізації до її так би мовити офіційного завершення (від 1923 р. до 1933 р.) кількість українців у Києві зросла із 27,1 % до 42,1 %. Не маючи чітких вказівок із центру щодо згортання цієї кампанії, керівники республіки за інерцією ще говорили про українізаційний курс. «Про необхідність розгорнути далі проведення більшовицької українізації» йшлося в резолюції XII з'їзду КП(б)У на звіт ЦК і ЦКК. Проте під приводом «більшовицької українізації» проводилася відверта денационалізація української культури.

Державні курси українознавства (далі – ДКУ) були організовані на виконання постанов і наказів ВУЦВК та Раднаркому УСРР, зокрема постанови від 6 липня 1927 р.⁴ Відповідно до пункту 4 цього документа офіційною мовою в УСРР було обрано українську, як мову якою розмовляє більшість населення республіки. Для національних меншин планувалося утворювати національно-територіальні автономні одиниці. В державних органах документація мала вестися українською мовою і дублюватися російською. Усі внутрішні документи установ та підприємств слід було писати тільки українською мовою, при потребі дублювати іншою мовою. Усі державні установи, судові, шкільні та наукові заклади мали провадити свою внутрішню документацію також українською мовою (за винятком потреб у справах національних меншин). Вся справа керівництва українізацією покладалася на Всеукраїнську центральну комісію українізації при Раднаркомі УСРР, яка була підзвітна Голові республіканського уряду. Українізація державних установ була покладена на їх керівників. Перед урядовими комісіями з українізації ставилися такі завдання: провадити облік посадовців, контролювати рівень їх знання української мови, перевіряти знання мови осіб, що поступають на службу, організовувати

гуртки українознавства при установах та підприємствах, здійснювати широку культурно-освітню роботу. На роботу в державні установи не приймалися ті, хто не мав посвідки про знання української мови. Ті, хто перешкоджав реалізації цієї постанови, підлягав кримінальній відповідальності. Керівники, які в означений термін не давали посвідок про знання української мови, підлягали звільненню з роботи без вихідної допомоги і без попередження. На роботу їх знову приймали тільки після надання посвідки про знання мови⁵.

1930 р. було затверджено статут Державних курсів української мови та українознавства. Їх основне завдання полягало у наданні громадянам, котрі зовсім не володіли українською мовою, можливості вивчити її для використання в установах та підприємствах УСРР, а також підвищити знання тих людей, що володіли нею недостатньо. За постановою Народного комісаріату освіти від 24 лютого 1931 р. на курси українізації покладалася також й обов'язки рецензування. Так, усі плакати, вивіски, написи, оголошення повинні були проходити первинне редагування на курсах українізації, після чого передавалися до Літконтролю⁶. Курси відкривалися та закривалися за постановою Комісії українізації. Безпосередньо курси підлягали інспектурі Народної освіти. Мали свою печатку та штамп. Затверджувався штат і повноваження співробітників. Бюджет курсів встановлювався в залежності від кількості груп. Така діяльність курсів на місцях була зумовлена, тим що з початку 1930-х рр. українізацію радянського керівного апарату та адміністративно-технічних службовців на підприємствах та установах, а також в технікумах та інститутах вирішили проводити безпосередньо на місцях, організовуючи відповідні курси українознавства та вивчення української мови⁷. Від курсів українізації звільняли-

ся за віком або з інших поважних причин⁸. В основу програм з українізації була покладена програма середньої школи. Інспектором українізації в м. Києві при міському відділі Народної освіти був призначений Дудник, завідувачем курсів – О.В. Ільїн⁹. Загальна кількість відповідальних співробітників – 8 осіб (інспектор, завідувач курсів, бухгалтер-інкасатор, керуючий справами-діловод та чотири методисти-інструктори). Фінансування курсів здійснювалося внесенням платні або безпосередньо установами чи підприємствами, або окремими слухачами, а також шляхом державного асигнування та дотацій. Розрахунок з окремими особами проводили на підставі відповідного коефіцієнту щодо заробітної платні. Наприклад, від 100 груп за 6 місяців ДКУ мали отримати 84 тис. карб. Окремо отримували гроші за екзамени-екстерни – 480 карб. Загалом 84 тис. 480 карб. Кошти за навчання згідно з договорами, що уклалися між установами і курсами, перераховувалися на поточний рахунок курсів у Держбанку¹⁰. Групи відкривали на підставі окремих договорів з кожною установою¹¹. До того ж курси отримували гроші за надання редакторських послуг, безкоштовно надавали ЦК партії, ЦВК УСРР, обкомам партії та комсомолу, НКВС, УАН, Міськраді, Партвидаву, Найвищому суду, Облпрофраді, всім установам і організаціям Червоної армії, всім піонерським установам і організаціям та ін. (всього 57)¹². Видатки курсів полягали у виплаті зарплати співробітникам і складали: міський інспектор українізації – 3600 карб. на рік, завідувач курсами – 3600 карб., бухгалтер-інкасатор – 3000 карб., керуючий справами-діловод – 1800 карб., інструктори-методисти (4 особи) – 12000 карб., прибирання – 420 карб. Оплата лектора становила 75 карб. на місяць¹³.

При курсах окремо, на громадських засадах, були затверджені три методичні

комісії (методкоми): мовна секція (голова – Ковтунівський, секретар – Пархоменко, член – Літвінов); літературна (голова – Плахотшин, секретар – Покальчук, член – Бигіч) та українознавча секція (голова – Юрченко, секретар – Шапа)¹⁴. До безпосередньої праці з навчання української мови в організованих групах залучалися за сумісництвом або на постійній основі вчителі середніх професійних навчальних закладів та студенти четвертих курсів філологічних факультетів. Їх загальна кількість на початок роботи становила більше 100 осіб. Лекторів обирали за рекомендаціями. За анкетними даними серед лекторів були випускники і студенти філологічного факультету Київського інституту народної освіти, Ніжинського історико-філологічного інституту, Інституту марксизму-ленінізму, Музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка, Київських вищих жіночих курсів, колишнього історико-філологічного факультету Університету св. Володимира тощо¹⁵. До середовища лекторів ДКУ належав і М.С. Драй-Хмара. При Будинку вчителя для лекторів організовували семінари з марксизму-ленінізму. У роботі на місцях їм повинен був допомагати так званий «трикутник» установи чи підприємства – керівник, голови партійного і профспілкового осередків. «Трикутник» забезпечував групи з вивчення української мови слухачами, приміщенням та прийнятими для обох сторін годинами праці. Однак, уже перші звіти лекторів про діяльність гуртків були невтішними. На засіданні міських ДКУ на початку жовтня 1932 р. розглядалося питання про стан українознавства. Лектор Ковтунівський доповідав про незадовільну якість навчання, про потребу переглянути навчальні програми, «...застерігши окреслений мінімум з історії ревуху на Україні, з економгеографії, літератури й граматики». І при цьому наголосив, що ні адміністрація, ні про-

форганізації не допомагають нам...». Щоб якось виправити загострену ситуацію він запропонував запровадити труддисципліну, «...боротися із саботажом деяких установ, провадити боротьбу на два фронти»¹⁶. Його колега Дубровський також відмітив, що «...службовці вперто не хочуть учитися мови»¹⁷. Інші підхопили цю думку, солідаризуючись із попередниками. «Основні кадри вже українізовані. Управа курсів мусить шукати засобів до поліпшення роботи ДКУ. Що культурніша установа, то важче встановити дисципліну... Постанова фінансової справи у нас цілком розкладає роботу – треба цю постанову змінити»¹⁸. Врешті учасники зборів вирішили запровадити новий навчальний план. Тривалість навчання – 144 аудиторних години упродовж 6 місяців. Існували і довготермінові курси – 192 години, розраховані на 8 місяців. 72 години відводилося на вивчення літератури.

Основними формами роботи були лекція і бесіда. На лектора покладалася уся відповідальність за роботу групи з вивчення української мови. Стимулом у навчанні було соціалістичне змагання між групами.

Щоб поліпшити роботу ДКУ вирішили створити при парткомах тогочасних чотирьох районів Києва спеціальні штаби для обстеження стану українізації. Районні партійні та комсомольські організації мали допомогти їм у вирішенні поставлених завдань¹⁹. Штаби мали перевіряти в київських установах та на підприємствах знання з ділової мови, виявляти якою мовою ведуть розмови поміж собою співробітники, з'ясовувати чи випускаються стінгазети, чи проводиться відповідна політико-виховна робота «у світлі постанов з'їздів КП(б)У» та ін. Матеріали перевірки друкувалися у «Пролетарській правді», і в разі потреби – у «Комуністі» та «Правді»²⁰.

Відповідно до цього і планувалася діяльність ДКУ на 1933 р. Основні зав-

дання українізації у той час полягали у розгортанні українізаційної роботи на «засадах Ленінсько-Сталінського розуміння нацполітики партії та уряду, приділивши всю увагу питанню політвиховної роботи на місцях у справі українізації, як одного з важливих чинників інтернаціональної роботи творення української пролетарської культури соціалістичної змістом, питанню забезпечення інтересів національних меншостей, питанню зміцнення диктатури пролетаріату». Планувалося: «...організувати перевірку знань з укромови усіх службовців установ та підприємств м. Києва, ... розгорнути політвиховну роботу, скликати при «Пролетарській правді» нараду редакторів великотиражок та стінівок установ у справах українізації, за допомогою РСІ (Робітничо-Селянської Інспекції – *прим. авт.*) організувати рейд перевірки стану українізації установ та підприємств, зробити вибіркове обслідування, разом із облпрофрадою, організувати вечори пролетарської культури на підприємствах та установах, продовжувати організацію груп українознавства довівши їх кількість до 160, розгорнути мережу консультаційних груп при ДКУ для службовців, організувати запис до заочних груп, обслідувати стан викладання на різних курсах перекваліфікації, організувати для лекторів в ДКУ семінар з нащитання, проводити семінари в ДКУ з методики викладання (2 рази на місяць), проводити засідання Центральної іспитової комісії при ДКУ, організувати 1 раз на місяць засідання, де заслуховувати доповіді про стан українізації»²¹.

Програми курсів українознавства укладалися відповідно до проектів Наркомату освіти. Планувалося розгорнути соцзмагання, лекторів-ударників виробничої і громадсько-політичної роботи²², кращих преміювати.

На засіданні, що відбулося 11 березня 1933 р. розглядали питання про опрацю-

вання постанов пленумів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, про відзначення дня повалення царату, дня Шевченка та 50-х роковин з дня смерті К. Маркса²³. Усі ці питання підлягали згодом негайному викладенню на лекціях курсів. 28 червня 1933 р. інспектор курсів Ільїн звітував про створення 168 груп, які охоплювали 4850 службовців м. Києва. Однак з 33 груп закінчили курси 376 осіб, тобто до кінця курсів за їхніми підрахунками залишилося 28–30 % слухачів.

Такий низький результат діяльності курсів пояснювався тим, що керівництво установ часто негативно ставилося до роботи груп та і лектори не виявляли належної наполегливості в роботі. Тому було вирішено звернути увагу на кращий добір лекторів, їхню політичну освіченість, аби вони змогли давати «...належну відсіч класово-ворожим проявам до нацполітики партії та уряду»²⁴. Вагомим недоліком роботи в українізації середньої та нижчої ланок радпарату вважалася і нестача підручників. У відповідь на цей закид Наркомат освіти заявляв, що над цим працює Харківський колектив, однак підручників так і не було створено²⁵. На майбутній рік (1934) планували організувати ще близько 100 груп, залишивши 25–30 лекторів і давши їм максимальне навантаження²⁶.

Засідання ДКУ, що відбулося 2 липня 1933 р. проходило уже в рамках «посишівських рекомендацій» щодо українізації. На скликаній ЦК КП(б)У в квітні нараді з питань національної політики в центрі уваги опинилася «обстановка на мовному фронті». 25 квітня 1933 р. при Наркоматі освіти було створено комісію для перегляду української термінології, яка заперечувала б попередній скрипниківський Український правопис²⁷. Звинувачення посипалися і на Інститут мовознавства ВУАН: «...Націоналістичні елементи в своїй боротьбі за реставрацію буржуазно-петлюрівської України вико-

ристовують мову й літературу як знаряддя класової боротьби. ...боротьба з класовими ворогами є невід'ємною частиною більшовицької українізації...»²⁸.

У серпні 1933 р. керівництво ДКУ звітувало про вивчення українізації за дорученням Міської партійної комісії (далі – МПК) Робітниче-Селянської інспекції в установах та підприємствах за 1932/33 навчальний рік. Насамперед, зверталася увага на те, чи проводилися вечори пролетарської української культури. Комісія була незадоволена станом українізації радпарату Києва. Як недоліки визначали те, що «робота проводиться самоплином, систематичної політвиховної роботи в справі українізації не розгорнуто, більшовицька боротьба з класово-ворожими проявами ведеться не достатньо». Партосередки, профспілки та комсомол звинуватили у послабленні уваги до українізації²⁹. Виявилось, що значна частина партійних осередків, опрацьовуючи рішення червеневого пленуму ЦК КП(б)У не зробила практичних висновків щодо більшовицької українізації радпарату своїх установ та підприємств (*sic!*). Наслідком цього, стало те, що в 65 обстежених установах із 10464 службовців не знають мови 4537, розмовляють на роботі в 44 установах переважно російською мовою, в 7 – українською та в 14 установах – російсько-українською. Гуртків по вивченню української мови та українознавства на 1 червня (1933 р.) було 170, на 5 жовтня – 18, з яких 14 – на Південно-Західній залізниці. Виходячи з цього МПК, пропонувала усім районним партійним комісіям та партосередкам взяти під своє керування справу українізації, систематично перевіряти її хід. «Організувати рішучу відсіч зривачам більшовицької українізації, ... всяким спробам деякої частини радянського апарату згорнути українізацію... В практиці проведення українізації забезпечити цілко-

вите обслуговування інтересів нацменшостей. Зобов'язати партосередки, профспілки та комсомол розгорнути масову політвиховну роботу навколо українізації установ та підприємств, забезпечити практичну участь у переведенні українізації комуністів та відповідальних робітників. Встановити персональну відповідальність керівників установ та партосередків підприємств та установ за переведення українізації та забезпечення інтересів нацменшостей»³⁰.

Акти та протоколи обстеження по кожній установі чи підприємству м. Києва займають великий масив документів архівного фонду і могли б стати основою для не однієї наукової розвідки. Вони містять цікавий статистичний матеріал про різні установи щодо здійснення українізації³¹.

Так, під час обстеження влітку 1934 р. 43 установ та підприємств Ленінського району міста виявили чимало фактів приховування справжнього становища з українізацією. Намічені плани були виконані на 15 %, накази та розпорядження в справах українізації – на 34 %, ділові розмови з відвідувачами «укрмовою» – на 35 %, ділові розмови поміж співробітниками «укрмовою» – на 36 %, діловодство українізовано на 75 %, адміністрація вживає «укрмову» на 25 %, промовці на різних засіданнях вживають «укрмову» на 29 %, доповіді про українізацію та «накультурбудівництво» становлять 31 %³².

В одному із звітів зазначалося, що співробітники торговельних книжкових одиниць переважно вживають російську мову, пояснюючи це тим, що їх головний асортимент – російськомовні видання і покупці звертаються переважно російською мовою. Облстрахкаса цинічно пояснювала засилля російської мови тим, що відвідувачі просто не розуміють української мови³³. Більшість працівників промислових підприємств міста користувалися

російською мовою. Наприклад, українською мовою на музфабриці розмовляли тільки 8 % працівників, на головному телеграфі – 50 %³⁴, у Київському студентському закритому кооперативі українізації підлягали майже 58 %³⁵, у Центральній ощадній касі – близько 60 %³⁶, у Жовтневій лікарні – 46 %, на заводі ім. Артема – лише 50 % відповідальних працівників знали українську мову³⁷.

Досить часто у звітах лекторів зустрічаються зауваження про брак уваги з боку адміністрації або повну бездіяльність керівництва, партійних та профспілкових осередків, про відсутність нормальних приміщень для лекцій, низьку явку слухачів тощо³⁸. Крім того, вони відзначали байдужість керівництва до процесу українізації, що виявлялася у його небажанні видавати необхідні накази та постанови, створенні штучних перешкод для проведення вечорів пролетарської культури³⁹.

Найяскравішими звітами стали протоколи обстеження кінофабрики та радіокомітету. Найбільша на той час у Європі кінофабрика знаходилася у Києві за адресою – Берестейське шосе, 86⁴⁰. Очолював її тоді Дмитро Михайлович Хміль. За звітом, національний склад кінофабрики був таким: українців – 242, євреїв – 98, росіян – 94, інших – 22 особи⁴¹. Відповідно до акту обстеження українізації із 456 робітників та службовців фабрики українізації підлягали 236 осіб. Це – службовці та керівний персонал, який, на відміну від простих робітників, розмовляв російською мовою. Як «позитив» відзначено створення політшколи, що відповідала за ідейне наповнення фільмів. Проте інспектори відзначили погану роботу серед представників національних меншостей тому, що в пресі не було «нацменівських сторінок, або принаймні статей» і українською мовою володіли тільки 40 % таких працівників⁴². На кіно-

фабриці не проводилися вечори української пролетарської культури. Наслідком обстеження стала стаття у газеті партколективу та фабкому Київської кінофабрики від 2 вересня 1933 р. – реакція на постанову бюро партколективу від 25 серпня 1933 р. про фільм «Роман Міжгір'я». Бюро партколективу вважало, що фільм режисера Павла Коломойцева⁴³, за редакцією та консультацією Івана Ле, побудований за творчим методом «буржуазної кінематографії». «Режисер Коломійцев, у супереч цілеспрямованню сценарія і вказівкам фабрики та тресту, підмінив показ процесу, розгорнутого національно-культурного будівництва в Узбечинні, що є наслідок правильного проведення Ленінської національної політики партії, показом невдалої любові узбека-комуніста Саїда до гарної жінки, трактуючи це в чисто буржуазному дусі»⁴⁴. Внаслідок такого випадку партколективу режисер Коломойцев був звільнений, І. Ле та Романову, оголошені догани, Хімченку як голові партколективу – зауваження. У цій же газеті під заголовком «Чистка розпочнеться через кілька днів» йшлося про те, що на початку вересня планувалася чистка партійної організації кінофабрики. Завдання її визначалися за радянською логікою доволі просто – «звільнитися від класово-чужих та ворожих елементів, які оманно пролізли до партії, та ще залишаються там, щоб розкласти партійні лави». Звільнених таврували відповідно: Ордовський – петлюрівець, Куліков, Радима – опортуністи. Решту ж доволі простіше – шкурники, кар'єристи, дворушники, «одверті і приховані порушники залізної партдисципліни».

Посеред іншого саме на фабриці зауважили прояви місцевого та великодержавного шовінізму. Прояв «нацдемівщини та місцевого шовінізму» полягав у виступі редактора Сачука (згодом звільненого), у «теорії про буржуазність

української нації», яку виявили у фільмі «Степові пісні», що призвело взагалі до переписування сценарію. Редактори, які пропустили цей фільм були засуджені на партійних зборах фабрики, а Яків Савченко⁴⁵, звільнений з роботи⁴⁶. Виявом «місцевого націоналізму» став і фільм «Червона хустина» режисера Лазаря Френкеля⁴⁷ та сценариста Варава, який висвітлював участь дітей у громадянській війні. Виявилось, що режисер зробив недопустимі з точки зору «української пролетарської культури» помилки, а саме проявив «самолюбівання Україною-ненькою, українською старовиною», використав у фільмі стародавні українські пісні та інші моменти «нацдемівщини» («дитячий хоровод на річці, знятий у плані танцю русалок з «Майської ночі» Гоголя»)⁴⁸. «Помилки» ж ці, як бачимо, за радянським сценарієм вчасно «виявили, засудили і виправили».

Не краще виглядала справа для ДКУ з вивченням стану українізації радіокомітету, де службовці розмовляли поміж себе українською мовою, «радіопересилання» виходили в ефір теж українською мовою, окремі виходили мовами національних меншин, листування велося українською. Проявів «великодержавного шовінізму» в комітеті не виявили, але виявили прояви «місцевого націоналізму». «Найбільш яскраво виявилася ворожа ідеологія з боку таких осіб: письменника Атаманюка⁴⁹, проф. Грінченко⁵⁰ та його пом. Калістратенка»... Атаманюк виявив цілком своє контрреволюційне петлюрівське обличчя (не подав вірної оцінки ролі Рози Люксембург та К. Лібкнехта в німецькій революції, ... свідомо вносив плутанину в оцінку розвитку капіталізму в Росії та літературознавчої оцінки російських письменників). Проф. Грінченко неодноразово висловлював цілком невірні ідеологічні твердження... В своєму

теоретичному творі Грінченко не рекомундував до подачі твори російських композиторів для дітей, бо вони позбавлені «української специфіки», його програма для концерту присвячена розвитку української опери на 9/10 складається з старих буржуазних націоналістичних опер та оперет («Запорожець за Дунаєм», «Утоплена» тощо), від чого знецінюється роля Жовтня в українській музиці⁵¹. Калістратенко «в радіопересиланні для колгоспників намагався протягти шкідливу куркульську літературу, ... та теж припустив низку політичних ляпсусів в оцінці французької революції»⁵². І, звісно, питання вирішилось по-радянському: професора М.О. Грінченка, Атаманюка і Калістратенка звільнили з роботи⁵³.

Українізаційні процеси після 1933 р. все більше схилилися до «боротьби на два фронти з великодержавним шовінізмом та місцевим націоналізмом». Під гаслом більшовицької українізації велася закамфльована боротьба з усім справді українським.

Стан українізації установ та підприємств Києва у 1933 р. визнано було незадовільним⁵⁴. Пропонувалося «розгорнути нещадну боротьбу проти ворожого ставлення до українізації та давати рішучу відсіч всяким проявам великодержавного та місцевого шовінізму», а «співробітників, що виявили негативне ставлення до українізації звільнити з посад адміністративним порядком»⁵⁵. Багатьом керівникам були оголошені догани та зроблено зауваження. Підсумовуючи наслідки українізації за 1930–1933 рр., все таки вдалося відзначити збільшення кількості співробітників, що володіли українською мовою. Станом на 1930 р. посвідки про знання української мови мали – 28,8 % від загальної кількості 50000 радпартату м. Києва, діловодство українізовано на 70 %, стінгазети – на 25%, ділові розмови – на 25 %. На 1

жовтня 1933 р. стан українізації радпартату був таким – з 50000 службовців мають посвідчення про знання «укрмови» 43,3 %, діловодство українізовано на 100%, стінгазети та великотиражки – на 95%, ділові розмови – на 25 %. Щоб допомогти службовцям опанувати «укрмову», міська комісія в справі українізації розгорнула мережу гуртків ліквідації «укрнеписьменості». Вже до 1933 р. при установах та підприємствах працював 161 гурток, що охоплював 3500 слухачів⁵⁶.

Однак, Міська комісія українізації (ДКУ) слідувала не тільки за ходом українізації в установах та на підприємствах, але й вела «нещадну боротьбу з націоналістичними і класово-ворожими проявами на місцях», приділяючи увагу добору кадрів українізації, «звільняючись від буржуазно-націоналістичного мотлоху»⁵⁷. Так, з 105 лекторів, котрі були «великою мірою вихідцями з попів, колишні офіцери тощо», залишили тільки 21 особу, «кращих виробників політехнічної школи та технікумів»⁵⁸. А, наприклад, Ткаченка, Трохименка, Байкова було виключено з лекторів, за те, що вони «не цілком стояли на платформі радвлади, з низьким ідейно-політичним рівнем, з неправильним розумінням українізації як лише вивчення української мови...»⁵⁹. Про колишніх лекторів на зборах відгукувалися не інакше як «держиморди, що підривали українізацію та знущалися із слухачів»⁶⁰.

У червні 1934 р. столицю України офіційно було переведено до Києва. Відповідно готувався і керівний радпартат. 21 жовтня 1934 р. Київський міський відділ народної освіти видав наказ № 113, за яким усі співробітники повинні до 25 жовтня 1934 р. подати довідки про те, що склали іспит з української мови. Ті які, не зроблять цього мають до 1 листопада 1934 р. почати відвідувати курси українознавства. Усе

листування співробітників мало відбуватися лише українською мовою⁶¹. Приблизно у цей час виходить і постанова Київської міської ради про українізацію радапарату м. Києва, у якій зазначалося, що усім керівникам установ та підприємств до 1 листопада 1934 р. потрібно організувати групи ліквідації «укрнеписьменності» для решти неукраїнізованих службовців та забезпечити нормальну працю цих груп. На міський відділ Народної освіти покладалася організація цих груп, забезпечення їх відповідними викладачами та навчально-методичним керівництвом⁶². Ці накази, швидше всього були зумовлені незадовільним станом українізації 82 установ та підприємств м. Києва, обстеження яких проводилося з 1 вересня 1933 р. до 1 вересня 1934 р.⁶³ З 10464 службовців не знали мови 4537. Розмовляють на роботі українською мовою 25 %. Серед недоліків відзначили недостатню інтернаціональну роботу профспілок, обслуговування нацменшостей⁶⁴.

На початку 1934 р. на курси записалося близько 3 тис. слухачів, але тільки половина з них відвідували заняття. Із 107 груп, закінчили навчання 46. Впродовж 1934–1935 рр. підсумкові іспити складали ще 348 осіб, з яких лише 240 продемонстрували задовільні знання⁶⁵.

Після загибелі М. Скрипника 7 липня 1933 р. змінилися пріоритети в керуванні українізаційною роботою. Розпорядження старого скрипниківського Наркомату освіти враз стали ворожими до настанов партії, що виявлялося «в ігноруванні політвиховної роботи, заходів громадських та партійних організацій... Накази Наркомату освіти останніх 3-х років (1930–1933 рр.) про українізацію – це повторення одного й того ж наказу в бюлетені НКО, що зводився лише до примусових заходів. Ці шкідницькі спрямування затримували процес справжньої більшовицької українізації радапарату. Але

досягнень в українізації радапарату м. Києва ми дійшли під керівництвом Київської парторганізації, розгортаючи політвиховну роботу навколо питання українізації, та розробляючи всі інструкції щодо українізації за постановами Київського обкому та МПК»⁶⁶. Відповідно до цих постанов пропонувалося встановити персональну відповідальність керівників установ та підприємств за переведення українізації, доручивши Міській комісії українізації, Міському відділу народної освіти та спілці «Робос» систематично перевіряти кадри ДКУ з метою очищення від ворожих елементів⁶⁷. 7 жовтня 1934 р. на засіданні лекторів ДКУ було оголошено про нові поправки до українського правопису (*126 правок до старого скрипниківського правопису*). І тепер перед курсами українізації постало завдання ці поправки впровадити перед слухачами курсів, тлумачачи їм про «велике політичне значення запровадження нового правопису, як боротьбу з класово-ворожими засадами», про «контро-революційні спрямування старого правопису на одрив української мови та культури від мови та культури братніх нам трудящих СРСР, ... штучний бар'єр проти живої мови трудящих та братньої нам російської мови»⁶⁸.

Робочі плани ДКУ у 1935–1936 рр. пропонували лекторам у вступних лекціях трактувати «українізацію в світлі Ленінської нацполітики Комуністичної партії та Радянської влади»⁶⁹. У грудні 1935 р., звітуючи про річну діяльність курсів, відзначили недостатню організованість українізаційної роботи. Більш обережним став добір лекторів. Забезпечення викладачами мережі курсів покладалося на шкільний сектор міського відділу народної освіти⁷⁰.

Однак, уже згідно з Наказом № 502 від 8 жовтня 1936 р. відповідальність за ліквідацію укрнеписьменності покладалася на керівників установ та підпри-

ємств м. Києва, а існуючі при міському відділі народної освіти курси українізації з 15 жовтня 1936 р. ліквідовувалися. Відповідно до цього доручалося тт. Дудникові (інспекторові українізації), Ільїну (зав. курсами українізації) та Маркому (ст. бухгалтеру) до цього терміну ліквідувати всі справи курсів, передавши їх матеріали до архівних установ⁷¹. Так завершилася українізація Києва і починалася його поступова русифікація, що набрала розмаху у післявоєнний час.

На офіційному рівні про українізацію згадували дедалі рідше, і переважно у негативному плані. Прес страху у ви-

гляді чисток, звільнень, звинувачень та арештів сприяв національному інфантилізму, скрізь запанувала російська мова, про національні цінності і традиції майже ніхто не згадував. Закривалися українські театри, з бібліотечних фондів вилучалися сотні праць українських науковців і літераторів, з музейних експозицій вилучалися матеріали про історію українського козацтва. Сама українська мова насичувалася скалькованими з російської мови запозиченнями і російськими стандартами передачі слів іншомовного походження, через що втрачала притаманний лише їй колорит.

Література та примітки

¹ Даниленко В.М., Верменич Я.В., Бондарчук П.М. та ін. «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп. ред.). – К., 2003. – 392 с.

² Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошукаство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. – К., 2000. – 336 с.; Цвілюк С.А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. – Одеса, 2004. – 200 с.; Нечипоренко З.В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

³ Цит. за: Даниленко В.М., Верменич Я.В., Бондарчук П.М. та ін. Вказ. праця. – С. 225.

⁴ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. Р-623, оп.1, спр.39, арк.1.

⁵ Там само, спр. 39, арк. 1.

⁶ Бюлетень Народного комісаріату освіти, березень 1931.

⁷ Гуртки до 1930 р. організовувалися переважно при школах.

⁸ ДАК. – Ф. Р-623, оп. 1, спр. 2.

⁹ Там само, спр. 39, арк. 1.

¹⁰ Там само, спр. 26, арк. 35.

¹¹ Там само, арк. 34.

¹² Там само, спр. 26, 36–37.

¹³ Там само, спр. 40, арк. 1.

¹⁴ Там само, спр. 19, арк. 1.

¹⁵ Там само, спр. 3.

¹⁶ Там само, спр. 1, арк. 1.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само, арк. 2.

¹⁹ Там само, спр. 1, арк. 3.

²⁰ Там само.

²¹ Там само, спр. 20.

²² Там само, спр. 21, арк. 5.

²³ Там само, спр. 1, арк. 4.

²⁴ Там само, арк. 5.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Даниленко В.М., Верменич Я.В., Бондарчук П.М. та ін. Вказ. праця. – С. 214.

²⁸ ДАК, ф. Р – 623, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

²⁹ Там само, спр. 5, арк. 1.

³⁰ Там само.

³¹ Див. ДАК. – Ф. Р-623, оп.1, спр. 6–19, 25, 32–33, 36–38.

³² Там само, спр. 23, арк. 8.

³³ Там само, спр. 23.

³⁴ Там само, спр. 25, арк. 33.

³⁵ Там само, спр. 25, арк. 98.

³⁶ Там само, спр. 25, арк. 103.

³⁷ Там само, спр. 25, арк. 110–111.

³⁸ Там само, спр. 32, 36.

³⁹ Там само, спр. 25, арк. 1–10.

⁴⁰ Сьогодні – Національна кіностудія художніх фільмів ім. О. Довженка (проспект Перемоги, 44).

⁴¹ ДАК. – Ф. Р – 623, оп. 1, спр. 25, арк. 13.

⁴² Там само, спр. 25, арк. 18.

⁴³ **Коломойцев Павло** (1908–1942), режисер. Народився в Києві. Плємїнник письменника М.М. Зощенка. Закінчив трудову політехнічну школу. Загинув на Ленінградському фронті. Фільмографія: «Не затримуйте рух» (режисер, 1930), «Вогні бесемера» (режисер, 1931), «Негр із Шерідана» (сценарист, режисер, 1933), «Роман Міжгір'я» (сценарист, режисер, актор, 1933), «Пісні України» (сценарист, режисер, 1936).

⁴⁴ Розгорнути широку творчу критику та самокритику. Постанова бюро партколективу з 25.08.1933 р. про фільм «Роман Міжгір'я» // За більшовицький фільм, 2 вересня 1933 р.

⁴⁵ **Савченко Яків Григорович** (1890–1937), поет і літературний критик. Вчився в Київському університеті, потім учителював на Сумщині. Друкувався в журналах «Шляхи», «ЛНВ», «Універсальний Журнал», «Мистецтво», «Глобус», «Життя й Революція», «Гарт». Автор збірки «Поезії, кн. 1» (1918), «Земля» (1921). У середині 1920-х рр. перейшов на літературну критику. Був також автором книги про О. Довженка «Народження українського радянського кіно» (1930). Належав до основоположників українського символізму. Заарештований у середині 1930-х рр. і згодом розстріляний.

⁴⁶ ДАК. – Ф. Р – 623, оп. 1, спр. 25, арк. 16–17.

⁴⁷ **Френкель Лазар Самойлович** (1904–1978), режисер театру і кіно, сценарист. 1923 закінчив Музично-драматичний інститут ім. М.В. Лисенка. Потім працював у київському театрі Л. Курбаса «Березіль». У 1920-х рр. працював сценаристом і кінорежисером в Одесі. Після звільнення Києва працював у театрі ім. І.Я. Франка. З 1947 – режисер Української студії документальних фільмів.

⁴⁸ ДАК. – Ф. Р-623, оп. 1, спр. 25, арк. 18.

⁴⁹ **Атаманюк Василь Іванович** (1897–1940), український письменник (поет, перекладач, літературознавець), політичний діяч. Псевдонім – В. Яблуненко. 1909–1915 навчався в Коломийській гімназії. Закінчив юридичний факультет Львівсь-

кого університету. У роки Першої світової війни служив в австрійській армії: був перекладачем у Пресбюро, згодом – у легіоні Українських Січових Стрільців. 1918–1920 мешкав у Катеринославі. Належав до партії боротьбистів. За Центральної Ради працював секретарем місцевої газети «Боротьба», завідувачем трудової школи. 1922 переїхав до Києва, прилучився до літературної організації «Західна Україна». Автор поетичних збірок: «Чари кохання», «Хвилі життя», «Жовтень», «Дума про Степана Мельничука», «Галичина», «Зажурені фляори», «За Збручем грози»; збірок оповідань: «Тяжкі роки», «Батіг і багнет», «Крізь кривду і кров». Як перекладач видав антологію «Нова єврейська поезія» (1923). 1933 заарештований, 1940 – розстріляний. Реабілітований посмертно (1965).

⁵⁰ **Грінченко Микола Олексійович** (1888–1942), видатний науковець-історик, критик, педагог, музично-громадський діяч, фольклорист, композитор. З 1922 р. – професор з історії української, західноєвропейської музики та фольклору, згодом – проректор, ректор Музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка. У 1934–1937 рр. – професор Київської державної консерваторії.

⁵¹ ДАК. – Ф. Р-623, оп. 1, спр. 25, арк. 20–21.

⁵² Там само, арк. 21.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само, спр. 6, 24.

⁵⁵ Там само, спр. 6, арк. 1.

⁵⁶ Там само, арк. 17.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само, спр. 16, арк. 12–13.

⁶⁰ Там само, арк. 13.

⁶¹ Там само, спр. 4, арк. 1.

⁶² Там само, арк. 3.

⁶³ Там само, арк. 4.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само, спр. 16, арк. 30.

⁶⁶ Там само, спр. 6, арк. 17.

⁶⁷ Там само, арк. 18.

⁶⁸ Там само, спр. 16, арк. 3.

⁶⁹ Там само, спр. 30, арк. 1.

⁷⁰ Там само, спр. 26, арк. 37.

⁷¹ Там само, спр. 40, арк. 10.

VI. На вашу книжкову полицю

Формування бачення власного історичного минулого

(Голодомор і Голокост в Україні: міждисциплінарний вимір дослідження. – Ред. Р. Мирський. Львів, 2009. – 164 с.)

Едуард Степанюк

The article offers a review on the book Holodomor i Holokost v Ukraini: mizhdistsyplinaryi vymir doslidzhennia / Holodomor and Holocaust in Ukraine: Interdisciplinary Dimensions of Study/ (Ed. R. Myrskyi. Lviv, 2009). The ever increasing intensity of globalization and the integration of Ukraine into the world community have created a new set of tasks in response to our society's perception of its political culture relative to the norms and values of modern democracy. In particular, the book refers to one of our society's most important issues – ethnic tolerance.

Поглиблення глобалізаційних процесів, інтеграція України у світове співтовариство ставлять перед нашим суспільством ряд проблем щодо сприйняття широким суспільним загалом політичної культури, адекватної нормам та цінностям модерної демократії. Зокрема, це стосується і такого важливого її компоненту як міжетнічна толерантність.

На наш погляд, цінності міжетнічної толерантності та взаємної поваги є сенс формувати на основі усвідомлення громадянами, в тому числі й студентською молоддю, розмаїття та складності всіх історичних перипетій взаємодій між представниками етносів, які здавна проживали на українських землях. Чи не найкращим прикладом цього можуть послужити українсько-єврейські взаємини, оскільки, з одного боку, ці два народи мають спільну історію ще з часів Київської Русі, а з другого, у їхніх стосунках можна знайти всі можливі моделі побудови міжетнічних взаємодій і при тому на всіх рівнях суспільної сис-

теми: від міжособистісних до міждержавних. До того ж, обидва народи в XX ст. пережили чи не найбільші в своїй історії етнокатастрофи – Голодомор та Голокост, пам'ять про які зберігається живими свідками цих трагічних подій і які донині неоднозначно трактуються представниками різних політичних та соціокультурних середовищ, щодо яких існує чимало міфів та політичних спекуляцій.

Керуючись такими мотивами, в 2002 р. при Національному університеті «Львівська політехніка», на виконання Національної доктрини розвитку освіти, ухваленої у цьому ж році, було створено Регіональний центр дослідження проблем Голодомору і Голокосту, який очолив професор Р. Мирський. Його основним завданням стало виховання студентів – громадян демократичної України, здатних керуватися у своїх вчинках як на рівні буденного приватного життя, так і в громадсько-політичній активності цінностями міжетнічної толерантності та поваги. За роки роботи центр

провів ряд міжнародних семінарів та конференцій, присвячених не лише вивченню різноманітних аспектів етнокатастроф, а і пошуку оптимальних форм донесення цих знань до молоді – майбутніх лідерів громадської думки.

У 2009 р. працівниками Центру опубліковано навчально-методичний посібник, в якому узагальнено досвід провідних викладачів суспільних наук Національного університету «Львівська політехніка» з викладання проблем Голодомору та Голокосту. Як вже зазначалося, популяризація знань про ці трагедії українського та єврейського народів зустрічається з певними перешкодами. Незважаючи на визнання у 2008 р. Конгресом США та Європарламентом Голодомору 1932–1933 років актом насильства проти українського народу, гострі дискусії серед фахівців та політиків про трактування цієї болючої проблеми не вщухають. На наш погляд, це зумовлено загрозою руйнування імперського міфу про слов'янське братство, а отже, зникнення певної ідеологічної бази для відновлення новітньої імперії в межах колишнього СРСР. Тому навіть в самому українському суспільстві немає єдності у цьому важливому питанні, від вирішення якого залежить не лише наше бачення власного минулого, але і вибір Україною свого цивілізаційного шляху. Щодо Голокосту, складовою частиною якого є і трагедія українських євреїв, то світова громадськість вже давно визнала його злочином проти людства. Проте в студентських аудиторіях, і не лише в них, часом лунають питання на кшталт «Навіщо євреї нав'язують нам свою трагедію?» Однією з причин цього є і недостатні знання українських студентів про Бабин Яр та Янівський концтабір, героїзм простих українців у врятуванні євреїв та їх спільну боротьбу проти окупантів.

Саме тому рецензований посібник композиційно складається з двох час-

тин: перша містить дослідницькі матеріали про етнокатастрофи в історії людства та документи, в яких з різних точок зору аналізуються ці проблеми і які є потужним науковим фундаментом. Друга частина – це методичні матеріали, які дають можливість, використовуючи сучасні педагогічні технології, найкращим чином донести знання до студентів. При тому автори пропонують дещо відмінні варіанти вирішення проблеми: професори Р. Мирський та В. Петрушенко розглядають концептуальні підходи до викладання матеріалів про Голодомор та Голокост в курсах політології та філософії, а доцент В. Савка пропонує практично повний конспект лекцій з нормативного курсу соціології, в яких у різних аспектах розглядаються проблеми етнокатастроф та міжетнічної толерантності. Об'єднує обидва підходи прагнення ненав'язливо і з позицій наукової точності та коректності розглядати ці болючі проблеми, не виділяючи для них окремих занять, а роблячи це природним шляхом, повертаючись до їх розгляду практично на кожній лекції. Важливо також, що автори, враховуючи особливості молодіжної аудиторії, не обмежуються сухим академічним стилем. Для більшої емоційності вони пропонують звертатися не лише до традиційних наукових джерел, а і до художнього слова, наприклад, використовуючи документальну повість «День над ніччю» сучасного львівського прозаїка І. Гургули. Вона про трагічну долю єврейської дівчини з галицького містечка Перемишляни Фаїни Ляхер, яка була врятована черницями і сама прийняла постриг, і все своє життя, незважаючи на переслідування вже в радянський час, присвятила служінню людям. Цей приклад дає змогу студентам краще зрозуміти природу тоталітаризму фашистського та комуністичного зразка – однаково антигуманних.

Вісім розділів книги, логічно і послідовно пов'язаних між собою, складають єдиний ансамбль науково-дослідницьких та навчально-методичних матеріалів. Їх використання охоплює весь комплекс дисциплін гуманітарного циклу, зокрема історію, філософію, культурологію, соціологію, політологію та допомагають сформувати у студентів не лише глибокі знання про сутність проблеми геноциду у всіх її виявах, а й такі важливі для громадянина демократичного суспільства цінності, як взаємна повага, толерантність до представників різних націй.

Важливо, що автори посібника застосували комплексний підхід до розгляду порушених проблем, трактують їх не ли-

ше як явища трагічного минулого, а як феномени, що безпосередньо впливають на соціальне самопочуття громадян сучасної України – людей, які хоча і належать до різних етнічних середовищ, проте творять сьогодні єдину українську модерну політичну націю.

Вихід цього посібника сьогодні, коли вища школа України зазнає чергової атаки технократично налаштованих чиновників, створеного викладачами одного з провідних технічних навчальних закладів, є свідченням важливості збереження суспільствознавчих курсів для студентів, високого потенціалу викладачів суспільних наук саме технічних вищих навчальних закладів України.

«Реальності культурних ландшафтів» та непереборна сила міфу

(Cities After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity. Eds. J. Czaplicka, N. Gelazis, and Blair A. Ruble. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins UP, 2009. – Міста після падіння комунізму: Реформування культурних ландшафтів та європейської ідентичності. Упорядн. Д. Чаплічка, Н. Желазіс, Б. Рубл).

Світлана Шліпченко

This article offers a review of the book Cities After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity (Eds. J. Czaplicka, N. Gelazis, and Blair A. Ruble. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins UP, 2009). The book traces the cultural reorientation of East European cities since 1989 by analyzing the architecture, commemorative practices, and urban planning of cities such as Lviv, Vilnius, and Odessa. The contributors to this volume demonstrate how history may be selectively re-imagined in light of present political and cultural realities.

Це видання не перша спроба осмислити те, що ж відбувається з усіма нами у турбулентний період змін, де символічною віхою відліку «нового історичного наративу» є падіння Берлінської стіни. Втім, не можна сказати, що це є рядове або проходне явище у довгому ряду таких публікацій – і наших, і зарубіжних. Прикметні тут – і ракурс, і тема: місто, його простори, мешканці – громада, роль культурних ландшафтів і просторів у формуванні та ре-формулюванні ідентичності у всіх її інваріантах (національному, гендерному, культурному, політичному, етнічному тощо). Не вповні осмислене, і що важливіше – не аналізоване, в нашій культурній ситуації і літературі банальне твердження про місто та його простори як важливий чинник і основне середовище нашого життя (адже в Україні, зокрема, в містах зосереджено більше 70 % населення), де, як у дзеркалі, відбиваються грандіозні геополітичні, геокультурні, економічні, соціальні трансформації,

спонукає пильніше придивитись до часово-просторових «зсувів» реальних фізичних та міфічних ландшафтів – трансформацій образу міста і в уяві його мешканців-городян-громадян, і у проєкціях-образах міста, що їх мешканці прагнуть представити іншим, відвідувачам «з боку», «чужинцям». Очевидна річ – міфічний образ *домусу*, дому, що власне й постає довкола домашнього вогнища, – як культурно-соціально-просторової одиниці, ще й у певний спосіб упорядкованої, – екстраполюється на місто і державу в цілому, а далі знаходить символічне вираження у звичних фразах про «Європу як спільний дім», ідеях «упорядкування», «єдиної родини» чи «спільного мешкання». Про спільне, впорядковане й узгоджене мешкання в місті-полісі (коли усі суперечності та багатоманітні прояви соціального тіла мають «підминатися» і розчинятися в цілісному образі міста) свого часу говорив ще Аристотель, порівнюючи мешканців міста-полісу – громаду – з родиною, що живе спільно,

за певними правилами і під одним дахом. Власне, прикметник «цивільний» (і така його похідна, як «громадянський», що її ми вживаємо у популярному словосполученні «громадянське суспільство») утворюється саме від усього того, що вкладається у поняття «міський» та «пов'язаний із міським життям».

Ця книга – не просто збірка есеїв-портретів таких різних, на перший погляд, міст, як Лодзь, Вільнюс, Таллінн, Щецин, Одеса, Новгород, Севастополь, Харків, Вроцлав, Львів, чи Калінінград. Це, скоріше, своєрідний зріз-препарування, представлений такими ж різними і за своїм походженням, і за спеціалізацією, дослідниками. Проте у цьому розмаїтті можна виокремити кілька наскрізних ліній аргументу. Перше і очевидне, що їх всіх об'єднує – належність до транзитивного періоду, періоду переформулювання своїх символічних і фізичних просторів, а значить, – норм і цінностей, «матеріалізованих» в урбаністичних просторах. Відтак, важливим моментом є пошук «точки опори» в минулому для того, щоб сформулювати й спроектувати візії свого майбутнього. Простіше кажучи, кожне місто плекає свій міф про власний «золотий вік». Якщо для Вільнюса – це часи правління Гедимінаса (що виливається у «реконструкцію» ренесансного князівського палацу), то для Новгорода – це легендарна Новгородська Русь середніх віків. Саме довкола цього міфу вибудовується його сьогоднішня регіональна ідентичність, ба більше – засади міського самоврядування (Новгородське віче) надихають (чи, може – надихали до періоду «суверенної демократії») отців міста на реформи локального самоврядування у 1990-х. «Золотий вік» нашої Одеси – це і реальні часи у статусі порто-франко з усією багатоманітністю народів і культур, і міфологізований літературою радянських часів статус «сто-

лиці гумору» та сьогоднішній щорічний міський карнавал 1 квітня. Деяко химерно виглядають пошуки «славних часів» у російському Калінінграді, коли, прагнучи утвердити себе європейським форпостом, городяни перевдягаються в історичні костюми доби Просвітництва та плекають спадок німецького філософа Канта, а молодята, замість того, щоб, як це чомусь традиційно заведено на ексовецьких територіях Росії, України та Білорусі, покладати квіти до меморіалу Великої Вітчизняної війни, несуть їх до могили того ж Канта у щойно відбудованому готичному соборі. Тобто, почуття ностальгії за «втраченим золотим віком» є рушійною силою, яка історично легітимізує претензії кожного із цих постсоціалістичних міст на майбутнє. Варіантів не бракує: славні часи приналежності до Ганзейської ліги у Новгороді чи сьогоднішнє нео-«кантіанство» Калінінграда, моменти злету Львова у складі Габсбурзької імперії кінця 19 ст., колишня індустріальна міць нашого Харкова та польської Лодзі... Однак, «копирсання в минулому» – часто процес дуже болючий. Різні спільноти мають різні візії свого минулого, а локальні наративи й історії не так вже й радо вкладаються у пригладжену схему більш загального історичного або (утворюваного) національного наративу. Ольга Сезнева у цьому зв'язку зауважує, може, занадто оптимістично: «Інженери публічної історії визнають фрагментарність, полівалентність та неповноту свого історичного матеріалу; втім, той факт, що вони створюють умови для «історичного підпорядкування», залучаючи сюди “чуже” минуле, здається не суперечить меті “націєтворення” – і також, здається, не провокує радикального розриву між урбаністичною та національною ідентичностями»¹.

Про що свідчить «пограниччя» ідентичності в російсько-українському місті

Харкові (назви вулиць і пам'ятники радянських часів вказують скоріше на «російську», а не «українську» присутність), те саме стосується й Севастополя (тут осердям, довкола якого будується регіональний міф є «військова слава» російських та радянських часів), а на прикладі святкування дня заснування міста як відверто ідеологічної конструкції ми побачили непросту історію інкорпорування історії локальної німецької громади в загальну історію міста Щецина.

Власне, тут звучить тема протиставлення саме локальної (урбаністичної) ідентичності до більш загальних утворень – чи то буде написання (і переписування) історичного нарративу («історії як офіційної версії пам'яті»/В. Бенямін), чи вибудова нарративу національного. (Наочний теоретичний приклад такого протистояння бачимо ще в Жілія Дельоза: протиставлення горизонтальної мережі взаємодії між містами ефекту де-територизації – жорсткій і, що важливо, вертикальній ієрархії між містом і державою.)² Не можна сказати, що це є щось «нове» або «ненормальне», адже, скажімо, громадяни Флоренції чи Венеції не відразу стали ще й громадянами Італії, тобто ідентичність групи (в нашому випадку мешканця міста) виступає більш потужним і яскравим (емоційним, як каже Ольга Сезнева)³ чинником ідентифікації. Однак у посткомуністичному світі, коли спільноти переосмислюють і переформулюють свій сенс приналежності, це протистояння дуже часто набирає відверто конфліктних ознак. І якщо у Вроцлаві (колишній німецький Бреслау) врешті-решт постає новий, може, в чомусь і компромісний, узагальнений образ буржуазного, німецького, антикомуністичного міста, міста польських вигнанців, і нарешті – європейського міста, а Калінінград осцилює між «російськістю» та «європейськістю», намагаючись їх якось

примирити, то в Севастополі чи Одесі ми подеколи бачимо приклади ледь не відвертої «ідіосинкразії»⁴.

Грегор Тум в есеї «Пошуки нового історичного нарративу у Вроцлаві: від полоноцентризму до постмодернізму» аналізує нелегкий шлях від німецько-пруського Бреслау до Вроцлава, польського міста, що тепер уже є частиною об'єднаної Європи. Дослідник показує колізії вибудови локальних міфів (йдеться про «офіційні версії»), які в умовах «винайдення нової традиції» зненацька проявляють всю свою неадекватність. Більше того, полоноцентричне спрямування «мастер-нарративу» за комуністичних часів (1945–1989 рр.) породжує дві явно непокєднувані, можна сказати – кластерні, форми пам'яті. Одна, публічна – стосується не лише створення санкціонованих владою історій про «одвічну “польськість”», «віднайдення історичної справедливості» тощо, але й переназивання вулиць, ліквідації німецьких цвинтарів (хоча польська громада, вражена таким варварством, намагалася протестувати), написів на місцевих будинках, церквах і крамничках, і взагалі – практики стирання слідів німецької громади як такої. Однак архітектура міста несла на собі недовозначні риси його зовсім непольського минулого (на щастя, ситуація не дозволяла беззастережно зносити будівлі – вони, як і меблі та інше хатнє начиння, були «слідами присутності» німецької спільноти). Може, точніше було б сказати – «слідами присутності радикальної відсутності» (як колись формулював це Жак Дерріда), бо 250000 етнічних німців було виселено і «замінено» на поляків уже протягом двох років після закінчення Другої світової війни. Тож, паралельно існував приватний простір мешканців міста, він був наповнений німецькими горщиками для квітів, німецьким посудом, німецькими ж книж-

ками, чорнильними ручками, ложками, навіть на кранах збереглися написи німецькою про холодну та гарячу воду... «Жити – означає залишати по собі сліди» – писав Вальтер Бенямін, тож один з мешканців Вроцлава у своїх спогадах писав про своє постійне, майже хворобливе, відчуття того, що він живе серед вкрадених речей. А це у свою чергу мало результатом почуття тимчасовості, невпевненості у своєму майбутньому, а відтак – і більш ніж байдужого ставлення нових городян до відновлення та реконструкції зруйнованого війною міста.

Дещо подібну ситуацію спостерігаємо в Одесі, де заикленість на минулому, істеричні і конвульсивні спроби «оживити» це минуле разом із вельми відчутною невизначеністю щодо дня теперішнього мають результатом досить плачевний стан історичних споруд та й більшості житлових будинків старого міста. Одеса, вважають Олег Губар та Патрісія Герлігай⁵, наче заскочена між двома реальностями, усіма силами противиться наступу змін («...справжній місцевий патріот переконуватиме приїжджого, що тутешній театр третій за красою в усьому світі. ... Тобто Одеса, якщо послуговатися формулюваннями мистецької критики, живе з головою, повернутою назад» – фраза, явно навіяна алюзіями до Ніцшевої концепції «монументальної історії», де той, хто «переживає жуйку минулого», стоїть на зваді приходу нового).

Що ж стосується нових спроб написання локальної історії Вроцлава, вже після 1989, то сьогодні вони не мають ознак «ідеологічного відцентрування». Грегор Тум згадує ледь не анекдотичний випадок, коли мер міста, намагаючись прискорити процес, «замовив» написання нової історії знаому фахівцю з Оксфорда – Норману Дейвісу, сподіваючись, що авторитет останнього забезпе-

чить цій версії статус «головної». Втім, незважаючи на солідну, в тому числі й фінансову, підтримку офіційного проекту, книжка Дейвіса⁶ стала лише одним голосом з-посеред хору інших – інші історики, журналісти, дослідники й інтелектуали, разом із архітекторами, реставраторами та навіть туристичними менеджерами – всі ревно відстоюють своє право на інтерпретацію локального минулого.

Водночас, Ольга Сезнева в своєму есеї з вельми промовистою назвою «Локалізуючи Калінінград/Кенігсберг на карті Європи: *Росія в Європі* чи *Європа в Росії?*» аналізує ці дві просторові і смислові конфігурації на прикладах двох архітектурних проектів⁷. Власне, мешканці Калінінграда утворюють «уявлену спільноту» *калінінградців* як комбінацію історичної пам'яті та уявної географії. В цьому вони не є унікальними, адже ідентичність (і локальна, і національна) розгортається і в часі (історія), і в просторі (географія). Тож перший (зреалізований) проект *Рибальського містечка* (Європа в Росії) був задуманий авторами як «театр архітектури». Не місцеві архітектори (плюс не місцеві, московські, інвестиції) запропонували те, що можна було б назвати симуляцією історичної архітектури середньостатистичного містечка прусько-литовсько-польсько-балтійського регіону. Власне, в результаті, вважає Сезнева, вийшло щось типу локального Діснейленду – тематичного парку або «урбаністичного спектаклю видовища» (Д. Гарві) – застосування «фестивальної архітектури» для продукування ефемерного, втім, цілком запрограмованого, відчуття «участі у дійстві та насолоді видовищем». З одного боку, тут явно напрошується архітектурна аналогія з «Новим Містом» (Нью Тауном) братів Кріє: і Роб, і Леон свого часу розробляли загальну концепцію

відродження європейського міста як «джереніка» (cf. generic drugs) – типологічної і формальної основи проектування міста, де за основу взято історичні моделі та людський масштаб (суто архітектурна ідеологія, так би мовити). З другого ж боку, можна говорити про прямі алюзії до практики та ідеології історизму 19 ст., коли принципи формування базували на «прямій» історичній відповідності нормам і цінностям конкретної доби. «Мобілізація видовища в проекті *Рибальського містечка* має цілком визначену політичну та ідеологічну мету: репрезентувати та 'історизувати' російський інтерес у цій території. В такому світлі, *Рибальське містечко* можна розглядати як дифузний культурний образ, у якому урбаністична історія споживається у вигляді урбаністичної форми як знака. Минуле Кенігсберга постає конгломератом образів, фрагментів та видовищ, організованих довкола однієї точки зору: російської».

Натомість другий проект *Luisenwahl* (Росія в Європі), генерований довкола локального міфу та актуальної споруди (Меморіальної церкви Королеви Луїзи, арх. Фрідріх Гайтманн, 1899–1901) і розроблений на замовлення місцевого муніципалітету двома архітекторами та істориком являє собою зовсім іншу «ідею в архітектурі». По-перше, головний принцип підходу тут – генеалогія місця. (Зазвичай, з вивчення такої «генеалогії» починається будь-який архітектурний проект). Тож архітектори вважали, що найкращим імпульсом для формування урбаністичної тканини є генеалогічний підхід – своєрідна версія «критичної реконструкції». Вочевидь, не останню роль тут відіграло і те, що обидва автори проекту працюють у Берліні, тому їм очевидно знайомий «принцип критичного регіоналізму» Кеннета Фремптона, коли не за рахунок

інновацій, без «безтямної» симуляції акцентується локальне, органічне, пов'язане із місцем/місцевістю (cf. Райтвська «реакція на контекст», або концепція «міста за аналогією» Альдо Россі). А відтак, на думку авторів, генеалогічна інтеграція середовища «історичного європейського міста» з сучасним «російським стилем» може поєднати етоси цих двох культур. Тому «ця парадигма виражає не опозицію, але гомологію – перше, між російською та європейською архітектурою; і друге – між «російською» та «європейською» культурною ідентичністю. Одне місто не буде колонізоване іншим, так само тут не буде просто асамбляжу з окремих елементів».

Загалом віддаючи свої симпатії другому, неутіленому проекту (але жодним чином не ідеалізуючи його), дослідниця пропонує свій розв'язок дихотомічного протиставлення локальної/урбаністичної і (ново-утворюваної) загальнонаціональної ідентичності: «Що дозволило б нам сконструювати уявну урбаністичну географію так, щоб вона не конфліктувала із новою національною ідентичністю, то це запровадження такої 'політики локалізації', щоб актуальні просторові конфігурації та символічні 'ретериторизації' міст Центральної та Східної Європи почали 'окуповувати' європейський простір (як такий, що протиставляється Росії або її колишнім підконтрольним територіям)».

Так, «троп Європи» виступає потужним лейтмотивом усіх есеїв, зібраних у книжці. В принципі, ця «євро-орієнтованість» (саме в сенсі конструювання «образу», а не 'технічної' приналежності до ЄС) допомагає пом'якшити «жорсткі географічні факти та режим міжнародних кордонів»⁸. Це прагнення окреслити своє минуле та утвердити майбутнє у рамках «європейського нарративу» набирає різних форм. Інколи це виглядає, як відверте звертання до

архітектурного модернізму, коли у Таллінні ще в 1970–1980-х вибудовувався не «локальний», а «інтернаціональний» образ міста саме через асоціацію з образом «класичного модернізму» Європейської Півночі. В іншому випадку – це наголошення на продуктивній атмосфері багатокультурності Центральної Європи часів Габсбурзької імперії, як от у Львові, Лодзі чи Вроцлаві. Водночас Одеса всіма силами старається демонструвати свою «космополітичну європейськість» («одесити сприйняли образ [свого міста], спроектований /для них/ через “очі чужинців”»)⁹, підтримуючи міф про свій романтично-прагматичний «маленький Париж», у який під кінець 19 ст. перетворилася їхня ж романтично-імперська «Південна Пальміра». А подеколи – це дещо курйозне (втім, мабуть, цілком зрозуміле) порівняння свого міста із... Флоренцією (серед інших, не лише Львів, а й Харків претендує на цей «статус»).

Але при всій широті охоплення матеріалу, ми не знайдемо у книжці «вичерпних відповідей» чи «готових до вжитку» рецептів. Тож чи не головною честотою цієї праці є спонукання до роздумів. Отже, ми вправі ставити подальші питання і щодо стосунків локальних історій та ідентичностей з більш загальними конструкціями «національних наративів» (і це не тільки пара *місто-держава*, але й визнання того факту, що ці міні-історії збагачують і наповнюють змістом цей «загальний наратив»); відтак, ми можемо подивитись, як утворюється і утверджується, ким і з якою метою формулюється такий «загальний образ»; ми можемо говорити про місто і його простори як про *гетеротопії* – де паралельно існують різні люди, «символічні» часи і місця, і де кожна спільнота, виборюючи і заявляючи своє «право на місто» розповідає і творить свою історію, свій простір, і, власне, – своє місто.

Примітки

¹ Див. *Sezneva Olga*. «Locating Kalinigrad/Königsberg on the Map of Europe». *Cities After the Fall of Communism: Reshaping Cultural Landscapes and European Identity*. Eds. J. Czaplicka, N. Gelazis, and Blair A. Ruble. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: The Johns Hopkins UP, 2009. 195–215, 197.

² Див. *Gilles Deleuze* (with Felix Guattari), «City/State». *Rethinking Architecture*. ed. Neil Leach. L&NY: Routledge, 2002. 313–19.

³ Див. *Sezneva Olga*. «Locating Kalinigrad/Königsberg on the Map of Europe». *Ibid.*, 197.

⁴ Може тому в Одесі та Харкові нині переклучилися на спорудження пам'ятників суто «локального» характеру: скрипалю на даху, одному з 12 стилців, що їх шукав

літературний герой Остап Бендер, герою єврейських анекдотів Рабиновичу, актрисі Вірі Холодній... Винятком є одіозний пам'ятник такій же одіозній «засновниці міста» Катерині II, встановлення якого супроводжувалося серйозними конфліктами місцевих громад.

⁵ *Hubar Oleg and Herlihy Patricia*. «The Persvasive Power of Odessa Myth». *Ibid.*, 137–65.

⁶ Див. *Davis Norman and Morehouse Roger*. *Microcosm: A Portrait of a Central European City*. London: Jonathan Cape, 2002.

⁷ На мою думку, вадою цього есею (загалом найсильнішого в плані теоретичному) є повна (sic!) відсутність візуального матеріалу.

⁸ *Sezneva Olga*. *ibid.*, 197.

⁹ *Hubar Oleg, Herlihy Patricia*. «The Persvasive Power of Odessa Myth», *ibid.*, 149.

Наші автори

Оксана Іванкова-Стецюк,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник сектору етносоціальних досліджень відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України

Анатолій Круглашов,

доктор політичних наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Світлана Шліпченко,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАН України, випускниця програми імені Фулбрайта

Володимир Бойко,

кандидат історичних наук, директор Чернігівського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ та організацій, випускник програми Інституту Кеннана

Сергій Леп'явко,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, випускник програми імені Фулбрайта

Юрій Калюх,

доктор технічних наук, професор з місцевого самоврядування, зав. лабораторії Державного науково-дослідного інституту будівельних конструкцій, випускник програми Інституту Кеннана

Ірина Новак,

кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, випускниця програми IREX

Кость Матвієнко,

експерт корпорації стратегічного консалтингу «Гардарика»

Віктор Савка,

кандидат соціологічних наук, доцент, зав. секції соціології кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Наталія Мусієнко,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України, випускниця програми Інституту Кеннана

Василь Горбачук,

кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Інституту кібернетики ім. В.М. Глушкова НАН України, випускник програми Маскі

Людмила Бордюк,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Національного університету «Львівська політехніка», випускниця програми імені Фулбрайта

Ксенія Дмитренко,

головний редактор часопису «АСС. Архітектура. Критика. Культура»

Наталя Висоцька,

доктор філологічних наук, професор кафедри теорії та історії світової літератури Київського національного лінгвістичного університету випускниця програми імені Фулбрайта та програми Інституту Кеннана

Олексій Зарецький,

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України

Руслана Марценюк,

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Едуард Степанюк,

доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного лісотехнічного університету України

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавило наше видання і Ви хотіли б одержувати його наступні випуски, а також іншу інформацію про програми і заходи, які Інститут Кеннана проводить в Україні, пропонуємо Вам заповнити цю анкету і надіслати її на адресу: Україна, 01010, Київ, вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37 або електронною поштою – kennan@kennan.kiev.ua

Прізвище, ім'я та по батькові

Місце роботи, посада

Науковий ступінь

Чи брали участь в американських освітніх програмах (яких і коли)

Поштова адреса

Телефон

Електронна пошта

Науково-публіцистичне видання

АГОРА
Місто як чинник
демократичного розвитку України
Випуск 9

Редактор *Я. Пилинський*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Адреса редакції:
вул. Івана Мазепи, 24, офіс 37
Київ, 01010, Україна
тел/факс (044) 288-9532
тел (044) 585-0890/91

Для електронної пошти: kennan@kennan.kiev.ua

Підписано до друку 01.09.2009 р. Формат 60x84/8
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура UkrainianPeterburg.
Умовн. друк. арк. 23,0. Обл.-вид. 23,2 арк.
Наклад 500 прим. Зам. № 9-0352

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)

Надруковано ТОВ «ВПК «Експрес-Поліграф»
04080, м. Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2